

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф.КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2011

1 (51)

січень-лютий

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол № 7 від 28.12.2010 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011

ЗМІСТ

Слово до читача 5

**Розділ І. Політичний режим і народовладдя в Україні:
проблема взаємовідносин**

Рудич Ф.М. Політичний режим і народовладдя в Україні:
тенденції і специфіка становлення 7

Пахарєв А.Д. Ще раз про харизму, харизматичних лідерів
та політичні режими пострадянської доби 26

Кочубей Л.О. Напівпрезидентська система правління
Франції: досягнення та прорахунки 35

Кудряченко А.І. Політичні режими і форми державного
устрою у країнах Західної Європи 51

Зеленько Г.І. Форми реалізації народовладдя в країнах
Центрально-Східної Європи 74

Ткач Д.І. Інститут президентства в Угорщині
новітньої доби 93

Бурдяк В.І. Сучасні інтерпретації поняття
«політичний режим» та його практичне використання
щодо постсоціалістичних країн 109

Щербенко Е.В. Трудова етика у вимірі політичних ресурсів
(українська перспектива) 121

Балабан Р.В. Литва — невикористаний інформаційний,
політичний і економічний потенціал для України 135

Кононенко Н.В. Політичний режим та народовладдя
в сучасній Росії: чи є моделі взаємодії? 142

Ляшенко Т.М. Стан теоретико-методологічних розробок
проблеми політичних систем перехідних суспільств
(на прикладі країн Центральної Азії) 152

Мачуський В.В. Етапи становлення сучасного
політичного режиму в Грузії 167

Брехаря С.Г. Взаємодія влади і бізнесу в умовах
різних політичних режимів 177

Черінько І.П. Політичний режим дуалістичних монархій
(на прикладі Королівства Тонга, Королівства Свазіленд
та Королівства Марокко) 190

Розділ II. Наукові розвідки з актуальних проблем
політичної науки

Науменко О.М. Механізм входження політико-управлінських еліт у систему Верховної Ради України	200
Нагорняк М.М. Боротьба за лідерство в процесі врегулювання етнополітичних конфліктів у Центрально-Східній Європі	212
Басараб М.М. Підходи у вирішенні етнічного сепаратизму: світовий досвід та українські реалії	228
Красносільська А.О. Підходи до виокремлення консолідації демократії як етапу демократизації	242
Морарь М.В. Партійний лідер сучасної України: теоретико-методологічний аспект	250
Акайомова А.В. Семіотичний аналіз г у комунікативній теорії	266
Резніченко О.М. Бібліотека Інституту інформує Нове у політичній науці: огляд наукової літератури	276
Дані про авторів	283

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Перед читачем — черговий випуск «Наукових записок», присвячений проблемі політичного режиму і народовладддю, їх взаємодії.

Дослідження змісту категорії політичного режиму є класичною темою в політології, особливо в порівняльній. Тема ця не тільки актуальна, але й складна, становить науковий і практичний інтерес.

За визначенням, політичний режим — це спосіб функціонування політичної (державної) влади, характеристиками якого є методи здійснення влади, ступінь політичної свободи в суспільстві, відкритість чи закритість еліт з точки зору соціальної мобільності, фактичний стан правового статусу особистості. Що стосується України, то до 2004 року у нас існувала гібридна держава зі змагальним авторитарним режимом. Нинішня інерційність старого порядку і консервативних практик дозволяє говорити про трансформацію України в напрямі гібридної держави зі змагальним електоральним режимом.

Головною подією останнього часу стала перемога Віктора Януковича на президентських виборах і прихід до влади його команди, що відбулося на початку 2010 року. Саме ця подія перевернула ситуацію в країні, змінила підходи до внутрішньої і зовнішньої політики. Було змінено Конституцію, яка повернулася до старого зразка 1996 року. Президент, по суті, отримав повноваження глави президентської республіки.

Вибори до Верховної Ради України, які передбачається провести восени 2012 року, мають бути проведені за новою змішаною системою: половина складу парламенту буде обиратися від партій, половина — в мажоритарних округах.

Підкреслимо: за рік, що минув, Президенту удалося поставити під свій контроль усі гілки влади, почати обіцяні реформи, досягти стабільності в суспільстві. В країні почав формуватися новий політичний режим.

У випуску «Наукових записок» опубліковані наукові статті і повідомлення, в яких розкриваються різноманітні риси політичного режиму. Поряд з досвідом України показані загальні і відмінні риси владних структур країн Центральної і Східної Європи, держав СНД і Балтії.

Науковий збірник матиме інтерес для науковців, політиків, студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами політичної науки.

Ю. Левенець, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, академік НАН України

Розділ І. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ І НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН

Рудич Фелікс Михайлович

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ І НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ І СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ

Стаття присвячена актуальній і складній темі політичної науки — політичний режим і народовладдя в Україні: проблема взаємовідносин. Розглядаються типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний, демократичний, форми правління і форми державного устрою, тенденції і специфіка становлення політичного режиму в Україні.

Ключові слова: політичний режим, тоталітаризм, авторитаризм, демократія, народовладдя.

F.Rudych. A Political Regime and Peoplepower in Ukraine: Tendencies and the Specific of Becoming.

The article is devoted to the actual and difficult theme of political science — the political regime and peoplepower in Ukraine: the problem of interaction. The types of the political regimes are examined: totalitarian, authoritarian, democratic, forms of the rule and the forms of the political state, tendencies and a specific of becoming of the political regime in Ukraine.

Key words: political regime, totalitarianism, authoritarianism, democracy, peoplepower.

*Визначення поняття. Термін «політичний режим» — похідний від латинського слова *regimen*, тобто напрям, кермо, правитель — з'явився в західній літературі ще в ХІХ ст., а в широкий науковий обіг увійшов після Другої світової війни.*

*У політології поширено два основні підходи до визначення політичного режиму — *правовий*, коли офіційні форми і методи управління спираються на формально-юридичні критерії функціонування влади, і *соціологічний*, коли політичний режим визначається як особливий соціальний механізм, спосіб управління суспільством.*

Для узагальнення вищесказаного зробимо спробу звести разом різні підходи до визначення політичного режиму.

Політичний режим являє собою сукупність засобів і методів, за допомогою яких правлячий політичний клас (або група класів) здійснює своє економічне і політичне панування, владу в суспільстві. І ще: політичний режим є середовищем і умовою політичного життя суспільства, відповідним політичним кліматом, який існує в суспільстві на даному етапі історичного розвитку [1, с. 8]. Основними політичними режимами прийнято вважати тоталітарний, посттоталітарний, демократичний, авторитарний і султаністський [2, с. 134].

Політична історія людства переконливо свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя. Процес цей відбувається суперечливо, з «припливами» і «відпливами», але все ж у напрямі від тоталітаризму через авторитаризм до демократії, становлення правової держави і громадянського суспільства.

Типи політичного режиму. В основі класифікації політичних режимів, як вона проводиться в сучасній політології, лежать принципи поділу влади, багатопартійності, наявність легальної опозиції, взаємовідносини громадянського суспільства з державою.

Діяльність державного апарату і політичної системи, яка відповідає цим критеріям, ототожнюється з демократичним режимом; якщо ж не відповідає їм — з тоталітаризмом у його різноманітних модифікаціях.

Теорія *тоталітаризму* сягає своїм корінням стародавніх часів, але в струнку систему оформилася тільки в 40–50-х рр. минулого століття.

Найвідомішими дослідниками тоталітаризму є німецько-американська мислителька Г. Арндт з її роботою «Джерела тоталітаризму», австрійський економіст і політичний філософ Ф. Хайек (його робота «Шлях до рабства»), американські філософи К. Фрідріх і З. Бжезінський («Тотальна диктатура і демократія») та австро-британський політичний філософ і методолог науки К. Поппер; одна з його головних праць — «Відкрите суспільство і його вороги», в якій піддається безкомпромісній критиці як тоталітаризм загалом, так і (особливо) його духовні засади.

Термін «тоталітаризм» походить від новолатинського слова «*totalis*» — увесь, повний, цілий — напрям політичної системи,

який виправдовує необмежену етатизацію (одержавлення) суспільного життя.

Відомі два узагальнені визначення тоталітаризму як суспільного устрою. Згідно з першим, тоталітаризм — це політичний спосіб організації влади над суспільством і особою з всеосяжним контролем над ними, підпорядкуванням усієї політичної системи колективній меті та офіційній ідеології. За другим визначенням, тоталітарний режим — це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особистість (особиста диктатура) з повним (тоталітарним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм — найвитонченіша форма авторитаризму [1, с. 12].

Зразки тоталітарних режимів: *фашизм* — уперше був встановлений Беніто Муссоліні в Італії у 1922 р. В основі його ідеології — кооперативна єдність нації, спільність крові, раси, гарантом якої має бути держава. Режим Б. Муссоліні прагнув відродити велич Римської імперії, сформувавши ментальні підвалини нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка організувала б усе суспільство для здійснення історичної мети — національного відродження. Опорою фашизму є державна партія, яка наділяє уряд необмеженою владою. *Націонал-соціалізм*, який голосно заявив про себе в 1933 р. у Німеччині з приходом до влади Адольфа Гітлера. Націонал-соціалізм споріднений з фашизмом, основні елементи, на яких будувалися уявлення його лідерів: нація, національна і расова ненависть, зверхність. Головна мета — поневолення інших народів, світове панування. Ці ідеї викладені в книзі «*Mein Kampf*» А. Гітлера. Прийшовши до влади 1933 року, нацисти застосовували жорстокі форми насильства до політичних противників. Вони розв'язали Другу світову війну, в ході якої широко практикували геноцид щодо євреїв, слов'ян та інших «неарійських» народів. *Військово-бюрократичний соціалістичний режим.* Це радянський режим часів Й. Сталіна, режим Мао Цзедуну в Китаї, Кім Ір Сена в Північній Кореї, Фіделя Кастро на Кубі. Єдина партія на чолі з харизматичним вождем, офіційна ідеологія, монополія держави на засоби масової інформації, централізоване управління економікою, особлива система насилля — основні риси цього режиму.

Свого часу розгорнулася дискусія, яку не завершено й нині, про тотожність тоталітарних режимів Італії, Німеччини та СРСР. Серед низки монографічних досліджень з цієї тематики привертає

увагу книга А. Буллока «Гітлер і Сталін: Життя і влада. Порівняльний життєпис» [3]. У ній паралельно розглядається життя А. Гітлера і Й. Сталіна на тлі світових подій. Висновок: обидві тоталітарні системи мали багато спільного, хоча їм і судилося зійтися у смертельному двобої.

Ф. Фюре у праці «Минуле однієї ілюзії» стверджує, що більшовизм і фашизм боролися один проти одного, хоча й народилися в однакових умовах — були породженням «однієї історії». Автор зауважує, що більшовизм і фашизм як суто політичні пристрасті набули свого втілення в неординарних особах. Якщо виключити з історії особу В.Леніна, то не було б і Жовтня 1917 року. Якби не було Б. Муссоліні, то повоєнна Італія пішла б іншим курсом. Те саме можна сказати й про Й. Сталіна, без якого не було б «соціалізму в одній окремо взятій країні», а отже, й сталінізму [4]. У. Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії відрізняються тільки в нюансах [5, с. 185].

У липні 2009 року комітет Парламентської асамблеї ОБСЄ з питань демократії схвалив резолюцію, в якій ототожнюються нацизм і сталінізм [6].

Та все ж правда полягає в тому, що завдання, які поставали перед державами, методи їх реалізації були різними; неоднаковими, отже, були й ідеології. У О. Зінов'єва читаємо: «Хоч би як прагнули антикомуністи ототожнити комунізм з націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже бруталною тут є фальсифікація реальної історії» [7, с. 12].

Фашистські режими Італії і Німеччини виходили з необхідності реформувати й, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка її підтримувала. Нацизм прийшов до влади завдяки підтримці монополістичного капіталу, головною ж його соціальною базою була дрібна буржуазія. Фашистська ідеологія ґрунтувалася на спотвореній інтерпретації філософії життя, зокрема на ніцшеанській ідеї надлюдина, поставленій на службу расизму й геноциду, культові привілейованої нації. Цими засадничими принципами визначалася як внутрішня політика (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (знищення й обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації). А. Гітлер вважав: «...боротьба за світове панування відбувається між двома націями — між німцями та євреями. Все інше — омана зору» [8].

У СРСР ставилося завдання утвердити суспільний лад на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Ними визначалася і внутрішня політика (побудова безкласового суспільства, ліквідація різниці між містом і селом, розумовою та фізичною працею), і політика зовнішня (перемога світової революції). У країні було реалізовано план індустріалізації, високого рівня досягли наука, освіта, культура, задовольнялись елементарні життєві потреби більшості людей. СРСР зробив вирішальний внесок у перемогу над фашизмом. При цьому ніхто не заперечує, що протягом тривалого часу в країні застосовувалися репресії бруталного характеру.

Необхідно диференційовано підходити до характеристики тоталітарного суспільного ладу в СРСР протягом усього його існування. Звичайно, час воєнного комунізму, весь сталінський період можна вважати тоталітарним. Період, коли при владі був М. Хрущов, радше можна визначити як посттоталітарний, який пізніше сформувався як авторитарний режим. Як стверджував Р. Андерсон, «напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліційної держави в державі, який розпочався 1953 року...». Він також зауважував, що «погляд на радянське суспільство як на тоталітарне викликає надмірну готовність принести в жертву чимало його досягнень» [9, с. 110].

А. Буллок писав: «Ані у Гітлера, ані у Сталіна не було наступника. Але кожен залишив по собі спадщину: один — спадщину поразки, інший — спадщину перемоги, що, разом узяті, важким тягарем лягло на плечі Європи в наступному десятилітті» [3, с. 660].

Авторитарний режим — «державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особиста диктатура» [1, с. 15]. Як правило, він виникає тоді, коли на порядок денний висуваються проблеми модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права і свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань та опозиції обмежуються. Законодавча влада фактично підлягає виконавчій, зосередженій у руках глави держави. Поєднуються централізовано-планові та ринкові засади в розвитку економіки. За авторитаризму владна еліта зазвичай неоднорідна й спирається на політичні сили, зацікавлені в збереженні чинної влади.

Авторитарний режим має ознаки, властиві лише йому: носієм влади є одна особа чи група осіб; режим спирається на силу і за необхідності може її продемонструвати; монополізує владу й політику, опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори, при цьому переважають особисті симпатії й відданість вождеві. Авторитаризм є перехідним режимом від тоталітаризму до демократії і дечим відрізняється від нього. По-перше, більш визначеною є мета перебудови суспільного ладу. По-друге, залишається прагнення хоча б формально зберегти демократичні атрибути влади — парламент, партії, опозицію. По-третє, всіма повноваженнями наділяється держава як надкласовий верховний арбітр. Нарешті, практикується тактика вибіркового терору, скерованого на залякування опозиції.

«Зрештою, авторитарні й особливо тоталітарні режими приречені на те, щоб переходити зі стану застою до гострих криз, від останніх до виправлення політичної і економічної стратегії, потім знову до застою. Цей цикл з трьох ланок переривається тільки розпадом тоталітарного або авторитарного режиму і налагодженням більш ефективної організації влади, тобто демократії» [2, с. 222]. Як приклад, можна навести деякі ключові епізоди з історії СРСР після Другої світової війни, коли для того, щоб вижити, владні структури мали коригувати політичну й економічну практику — відмова від репресій стосовно еліти та від тотального пограбування населення, особливо сільського, стала можливою тільки після смерті Й. Сталіна. Для припинення некомпетентних експериментів М. Хрущова потрібно було усунути його з вищої посади в державі шляхом змови. Спроби подолати застій почалися тільки після смерті Л. Брежнєва.

Американський вчений Хуан Лінц (1923 р.) запропонував типологію авторитаризму: військово-бюрократичний, корпоративний, дототалітарний, постколоніальний.

За певних умов авторитарний режим може вивести суспільство з економічної кризи, створити умови для розвитку демократії і формування правової держави і громадянського суспільства.

Недемократичні режими іншого типу [2, с. 161–169].

Посттоталітаризм. До посттоталітарних відносять порядки радянського типу, наприклад, постсталінський режим. Методи правління тут визначають ряд основних відзнак тоталітаризму: послаблення поліцейських служб або їх нейтралізацію за допомогою армії; центр влади створюється вже у вигляді колективного,

а не персонального керівництва; поступовий процес детоталітаризації зі збереженням керівної ролі партії у політиці, монополії на владу.

Султаністське правління. Султанізм, за Лінцем, — надзвичайна форма патримоніального спадково-родового панування. Султан — титул мусульманського світського правителя. Султани можуть оголошувати себе пожиттєвими, призначати своїх родичів на високі посади, нав'язувати суспільству династичну спадкоємність влади. Наприклад, Бокасса, який захопив у 1966 р. посаду президента в Центральноафриканській Республіці, спочатку проголосив себе маршалом і пожиттєвим президентом, а потім назвав країну імперією, а себе — імператором.

На сучасному етапі утвердження авторитарних методів управління спостерігаємо в ряді країн на пострадянському просторі, зокрема в Росії, Білорусі; султаністських методів управління — в Центральноазійських державах.

У сучасній політичній мові термін «демократія» — один з найбільш вживаних і багатозначних. Демократія в перекладі з грецької (*demos* — народ, *kratos* — влада) — влада народу, народовладдя [10, с. 132]. Сучасне тлумачення цього терміна стосується насамперед визначення типу держави і політичної системи в цілому, подібно до використання термінів «тоталітаризм» і «авторитаризм».

Визначальними ознаками *демократичного режиму* є визнання за всіма громадянами права на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їх діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного, виборчого права та здійснення його у процесі виборів, референдумів тощо.

На протигагу тоталітаризму й авторитаризму, демократичний режим — це державно-політичний устрій, управлінські функції в якому виходять з визнання народу джерелом влади [1, с. 10]. Функціонує багатопартійна система, а також офіційна опозиція, яка конкурує з політичними суперниками, а отже, сприяє розв'язанню нагальних соціально-економічних проблем. Адже найцінніше в демократії — це можливість вільної конкуренції, зіставлення різних поглядів і програм.

Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої і судової влади. Парламенту належить виняткове право видавати загальнодержавні закони; виконавчій владі — законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи; суду — право визначати відповідність законів

конституції. Вибори лідерів на всіх рівнях здійснюються лише на альтернативних засадах. І що найважливіше: ефективно діє механізм контролю електорату над владними структурами.

У реальному житті демократичні режими не бувають однотипними. Так, відомі ліберально-демократичні режими, роль держави в яких зводиться до захисту прав, свобод, власності громадян; консервативні, які спираються не стільки на конституцію, скільки на політичні традиції; охлократичні, в основі яких — влада натовпу, мітингової демократії.

Демократичний режим — необхідна передумова формування правової держави як системи органів та інститутів, що забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

Зазначимо, що демократія — це не тільки вільні вибори й верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, яких дотримуються не лише завдяки декретам і постановам, а й через силові структури вищих органів, які обираються й підтримуються народом. На цих принципах будуються всі демократичні держави. Сучасні демократії, засновані на цінностях лібералізму, доповнюють ці принципи принципом пріоритету прав людини над правами держави, поваги до права меншості мати свою думку та захищати її, верховенства закону, поділу функцій гілок влади тощо.

Щоб розібратися в різних демократичних теоріях, слід визначити критерії, за якими їх можна класифікувати. Одним із них є визнання народу джерелом і верховним контролером влади.

А.Лінкольн стверджував, що демократія — це влада народу, влада, яку здійснює народ, влада в інтересах народу [11]. У.Черчилль: «У цьому світі гріха і пороку вже апробована і ще буде апробована велика кількість форм управління державою. Ніхто не заявляє про досконалість чи непогрішимість демократії. У дійсності йдеться про те, що демократія — гірша форма державного правління, за винятком усіх тих форм, які були вже періодично апробовані» [12].

Історія переконує, що демократія є благом лише тоді, коли відповідає політичній культурі і менталітету народу. Найпершою умовою демократичності суспільства є відповідна налаштованість громадян, відповідний рівень освіти, громадянської культури. Демократія — це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про себе, свої права, можливості й обов'язки.

Як відзначають політичні антропологи, людина не завжди готова до демократії, бо вона — істота суперечлива, ризикована й небезпечна, легко піддається зовнішньому впливу, маніпулюванню й лише частково розумна. У цьому контексті народам, яким властиві демократичні орієнтації, демократичний менталітет, які готові до індивідуальної свободи й відповідальності, демократія справді створює найкращі можливості для індивідуального й суспільного розвитку, реалізації гуманістичних цінностей. Демократія неприйнятна в екстремальних обставинах — у періоди війн, гострих кризових ситуацій. Перехід до демократії потребує тривалого часу.

Політичний режим і форми правління, політичний режим і форми державного устрою — невід'ємні фактори політичного середовища суспільства [1, с. 20–34].

У різні періоди людської історії сформувалися різні форми правління.

Це, передусім, *абсолютна монархія* (самодержавство), за якої верховна державна влада юридично належить одній особі — монархові, що обіймає цю посаду, як правило, в заведеному порядку престолонаслідування. За абсолютизму неминучими є сваволя чиновників і безправність народу. Нині абсолютна монархія збереглася в Саудівській Аравії, Катарі, Омані, Об'єднаних Арабських Еміратах.

Перехідною формою правління є *дуалістична монархія*, коли буржуазія ділить владу з феодалами. За цієї форми правління співіснують дві політичні установи: феодальна монархія й буржуазний парламент, повноваження якого обмежені монархом, який наділяється правом вето й розпуску парламенту. Дуалістична монархія існує нині в Йорданії, Кувейті, Марокко.

Конституційна монархія є буржуазною формою правління. Буржуазія тут владарює і в економіці, і в політиці. Уряд формується парламентським шляхом і відповідає за свою діяльність тільки перед законодавчим органом. Конституційна монархія нині діє у Великій Британії (найтипівіший приклад), Бельгії, Данії, Швеції, Норвегії, Японії, Іспанії.

Президентська республіка виникла в США на підставі Конституції 1787 року. За цієї форми правління президент наділений повноваженнями глави держави й глави уряду. Посада прем'єр-міністра відсутня. Функції різних гілок влади чітко поділені. Президент, який обирається позапарламентським шляхом, формує

уряд. Він не має права розпустити парламент. Система вищих органів державної влади США діє на засадах принципу стримувань і противаг, згідно з яким Президент, Конгрес і Верховний Суд наділяються такими повноваженнями, що дають їм змогу впливати один на одного. Президент США — глава виконавчої влади, він формує уряд (за участі Конгресу). Водночас Конгрес є носієм законодавчої влади, але президент має щодо законопроектів право вето, для подолання якого необхідна кваліфікована більшість обох палат Конгресу. Крім того, в США діє розвинена незалежна судова влада.

Парламентська республіка. За цієї форми правління проголошується верховенство парламенту. Парламент формує уряд, який очолює лідер тієї партії, яка має більшість у парламенті. Глава держави, як правило, обирається парламентом. Будь-які дії президента, аж до розпуску парламенту й вето, можливі лише за згоди уряду. Отже, проголошується верховенство парламенту, який фактично працює під жорстким контролем уряду. Парламентські республіки існують в Італії, ФРН, Австрії, Швейцарії, Фінляндії, Туреччині та деяких інших країнах. До речі, термін «парламент» як назва вживається у 40 державах; «народні (національні) збори» — у 37; «конгрес» — у 16; «національна (народна) асамблея» — у 15; «державні збори» — у 14. У ряді держав назви вищих органів народного представництва індивідуальні: «сабор», «кнесет», «ландтаг», «генеральні кортеси», «риксдаг», «скупщина», «сейм», «сенат» тощо.

У практиці деяких держав значного поширення набули змішані форми правління, коли поєднуються елементи парламентської і президентської республік. Типовим прикладом змішаного правління є Франція. Конституція 1958 року, зберігши певні атрибути парламентаризму, фактично оформила встановлення режиму особистої влади. Центральною фігурою в системі вищих органів державної влади Франції є президент, який від 1962 року обирається прямими виборами та необмежену кількість разів. З 2008 р. введено ліміт на переобрання (не більше двох послідовних мандатів президента). Уряд формується президентом і відповідальний лише перед ним. Президент головує в Раді міністрів, а прем'єр — у Кабінеті Міністрів, який лише готує рішення для Ради міністрів. Президент, маючи право розпустити парламент, наділяється фактично більшою владою, ніж глава президентської республіки. (Див. про це детальніше в статті Л.Кочубей «Напівпрезидентська система правління Франції: досягнення та прорахунки»).

Складовою частиною політичної системи є форма організації держави, пов'язана з її територіальною структурою, тобто залежна від того, з яких частин вона складається та якими є відносини центральних і місцевих органів влади. З огляду на це, виділяють просту (унітарну) та складну (федеративну й конфедеративну) форми організації держави.

Характерними рисами *унітарної форми організації держави* є: єдині Конституція, система органів державної влади, громадянство, судова система, поділ території на адміністративно-територіальні одиниці. Унітаризм передбачає централізацію всього державного апарату, прямий контроль над місцевими органами влади. До унітарних держав належать Україна, Франція, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Греція, Японія та ін.

Федеративна форма передбачає наявність державних утворень, наділених відповідною юридичною й політичною самостійністю. Характерною рисою федерації є те, що територія складається з територій суб'єктів, які зазвичай наділяються установчою владою в межах визначеної для них компетенції правом видання законодавчих актів; федеративна судова система, як правило, формується за єдиним зразком. Федеративна форма існує в США, Канаді, ФРН, Австрії, Росії, інших країнах. Для федерального парламенту характерна двопалатна структура, хоча у деяких унітарних державах (наприклад, Іспанії, Італії, Хорватії, Польщі, Чехії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані) парламент також двопалатний.

За *конфедеративної форми* кожна складова держави значною мірою є незалежною, але вони мають спільне (валюта, мито, єдиний економічний простір). Приклад конфедерації свого часу — Швейцарія, нині — Європейський Союз, у майбутньому — СНД.

Політичний режим в Україні: тенденції формування.

Влада — одна з фундаментальних засад суспільства. Вона існує скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, у виробничих колективах, різних організаціях і закладах, у державі. Влада — це здатність системи забезпечити виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. «Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей» [10, с. 87].

Політична влада — це здатність і можливість однієї особи, групи людей здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян та об'єднань за допомогою різних засобів — волі, авторитету, права, насильства. Суть її визначають

її функції: формування політичної системи суспільства, управління справами суспільства й держави, створення відповідного типу правління, режиму і, зрештою, державно-політичного ладу.

Зміст поняття політичної влади ширший за змістом, ніж влади державної, оскільки відносно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, політичними партіями, громадянами, зокрема під час виборів, інших масових акцій. Важливим компонентом політичної влади є культура влади — форма соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу й переході до застосування в управлінні авторитету і традицій. Культура влади базується на законі та авторитеті громадян, на правовій ідеї. Поділ влади — провідний механізм функціонування всіх видів політичної і неполітичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади може забезпечити функціонування і стабільний розвиток держави. Принцип розподілу функцій влади невіддільний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

Термін «опозиція» політична наука, як відомо, визначає як протидію, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. У політичній практиці й науці визначаються різні види і форми політичної опозиції: щодо системи влади — лояльні і нелояльні; за місцем дії — парламентські й непарламентські; за способом дії — системні та ситуативно орієнтовані.

Цивілізована опозиція — це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи. У класичному розумінні цивілізована опозиція — це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й партія переможена також, хоча саме їй це визнання дається нелегко. Зауважимо: переможена партія виходить з того, що в ході суперництва зіткнулися не сили Добра і Зла, а лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї сторони не досягається за рахунок кривдження іншої. Зрештою, політичні перемоги й поразки не є остаточними: слід потерпіти до наступних виборів.

Коли ж політична боротьба сприймається як зіткнення Добра і Зла, коли партія-переможниця прагне розпочати національну

історію з «чистого аркуша», «переграти» її, а переможені чекають свого часу, аби повернути рух історії у зворотному напрямі, то така протидія, така опозиція не може вважатися конструктивною. «Громадяни режимів, що демократизуються, мають думати інакше про природу політичної гри і влади, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення в політику [13, с. 172].

Отже, конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії і тактиці панівної владної еліти.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання країни, а власне збагачення. За кордон вивозяться сировина й матеріали, там же розміщується набутий на обкраданні народу капітал. «Багато хто навіть з освічених людей погано розуміє, що бути багатою людиною в бідній країні соромно й аморально, що особисте благо невід'ємне від блага Вітчизни» [14].

Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади і діє за принципом: влада — як горілка. Її або немає, або ж коли вона є, то її не вистачає. Люди працьовиті, енергійні, високої культури та інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки й належної винагороди за сумлінну працю. Це катастрофічно знижує довіру громадян до влади.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне й духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе надійним економічним базисом, доти будь-які сподівання на здійснення сильної, авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Президентські вибори 2010 року, наступні зміни в політичному житті України поклали кінець руйнівному правлінню націонал-радикалів. Відновлена керованість держави. З прийняттям Основ внутрішньої і зовнішньої політики на законодавчому рівні визначені головні напрями політичного курсу України.

Проте в практичній діяльності політичні сили, які прийшли до влади, зіткнулися з величезними труднощами, масштаби і серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного

управління усвідомлювалися ними не повною мірою. Дезорганізована економіка, спустошена казна, зубожіння все більшої кількості населення роблять дедалі проблематичнішим у короткий термін обіцянок змінити на краще становище в країні, життя людей. «Регіонали вибудували залізобетонну вертикаль влади, але анонсованого економічного дива поки не видно і українцям уже не обіцяють «покращання життя вже сьогодні» ... Є лише один шлях до економічного зростання — тяжка, наполеглива праця» [15].

Нагальною потребою на сучасному етапі є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави, політичної еліти. Остаточний вихід з глибокої економічної кризи, в якій і досі перебуває країна, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного використання матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен, від якого виходить вся влада в державі, повинен мати організаційні структури для реалізації своєї владної волі. Розвинена партійна система, сучасні форми безпосередньої і представницької демократії та опозиції — вирішальні передумови незворотності демократичного процесу.

Перед новим Президентом України на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежної держави, збереження стабільності і міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколотися країну за ідеологічними і національними відзнаками, безвідкладного вирішення питань зовнішньої політики.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства актуальним є формування дієвого політичного класу, покликаного виконувати дві функції: перша з них — управління суспільством і державою; друга — відтворення системи цінностей, які об'єднують учасників політичного процесу.

Зрештою, виходимо з того, що політичний клас є вищим соціальним прошарком, який володіє атрибутами впливу, зосередив у своїх руках реальну владу або прагне до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична й військова еліта, лідери політичних партій, громадсь-

ких рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні журналісти, політтехнологи.

Перед політичним класом України постає завдання дати відповіді на сучасні виклики, які постали перед державою.

Перший. Ідеться про необхідність формування сучасної української політичної нації, до якої належать українці, росіяни, білоруси, угорці, євреї, кримські татари та інші етнонаціональні групи. Особливо підкреслимо при цьому, що українці як титульна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Гарантується вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин. Стимулюється вивчення іноземних мов, насамперед європейських країн. І що особливо важливо — науково-об'єктивне висвітлення історії становлення й утвердження Української держави. Владні структури не мають права не враховувати, що останнім часом націонал-екстремістські сили помітно зміцнили свої позиції в західних регіонах України, ведуть масовану пропаганду з «героїзації ОУН — УПА» та їх лідерів, що, зрештою, «загрожує деформацією політичного курсу, який був визначений після виборів, реваншем найбільш реакційних, правонаціоналістичних, прозахідних сил» [16]. Історія має об'єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами.

Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології мали б стати відчуття відповідальності за долю країни, її суверенітет, патріотизм, гуманізм, демократія, суспільна справедливість, освіченість.

Другий. На нинішньому етапі розвитку суспільства вирішальним чинником об'єднання України є утвердження сильної демократичної влади. Нинішня політична система — це система транспартійної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а всередині пов'язані бізнес-інтересами — і для них це головне. Відповідно до європейських вимірів, демократія — це ефективно діюча в інтересах країни, а не купки політиків, державна машина, це чіткий розподіл повноважень між гілками влади, це стабільно працюючий уряд, який підтримує стабільна більшість у парламенті, і незалежна судова влада, це консенсус політичного класу і суспільства щодо стратегічно важливих для країни питань [17]. Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, викорінення корупції, яка пронизала всі ланки суспільства,

утвердження сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, інституціоналізованої опозиції — невідкладні завдання, які належить вирішити нинішньому Президенту, новій коаліції у парламенті і створеному уряду.

Третій. У процесі трансформації політичної та економічної системи в Україні триває пошук моделі ефективного розвитку економіки. Сучасна економічна криза переконливо показала неефективність капіталізму вільного ринку. «Якої б ідеології ми не дотримувалися, зрушення від вільного ринку до державного регулювання має бути більш відчутним, ніж думають політики. А якщо врахувати гостроту економічної кризи, то й надто швидко. Час не на нашому боці» [18].

Як вважають експерти, в своєму економічному розвитку Україна має перейти від доктрини «наздоганяючого розвитку» до доктрини «випереджаючого розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, в якій державне і приватне так чи інакше переплітаються. У цьому зв'язку економіка України потребує суттєвих структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки. Через те необхідна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних нагромаджень, спрямований на загальне благо, відповідні управлінські кадри, які б досконало володіли методами управління інноваційною економікою.

Четвертий. Для нового Президента України невідкладним є завдання розв'язання питань зовнішньої політики, подальшого розвитку взаємовідносин зі стратегічними партнерами з урахуванням своєрідної конфігурації, що склалася — Росії, ЄС, США.

Костянтин Грищенко, міністр закордонних справ України: «Світовій політиці сьогодні, як ніколи, потрібен приклад того, що успішний симбіоз Сходу і Заходу — це не міф, а реально діюча модель міжнародних відносин. Україна, втілюючи в собі східний і західний імпульси європейської цивілізації, може стати таким прикладом». І далі: «Користуючись термінологією сьогоднішнього дня, успішна європейська інтеграція України з дотриманням максимально партнерських, дружніх відносин з Росією — це політичний тест-драйв у нових відносинах Схід — Захід в Європі» [19].

Пріоритетом зовнішньої політики на сучасному етапі стають взаємовідносини з Росією.

Враховуючи, що в останні роки між Україною і Росією був відсутній діалог на високому рівні, то нині йдеться не про покращання взаємовідносин між двома державами, а про їх відродження за допомогою сильнодіючих засобів.

Такими засобами, скоріше за все, слід вважати підписані президентами двох країн у Харкові угоди про зниження ціни на газ і продовження на 25 років перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі, розв'язання ряду стратегічно важливих питань. «Є багато речей, які об'єднують нас з Росією, і на цьому ми повинні будувати стратегічне, націлене на майбутнє партнерство. Але ми йдемо і будемо йти в це майбутнє окремими шляхами... Справжнє українсько-російське партнерство може базуватися тільки на усвідомленні, що Україна і Росія важливі одна для одної самі по собі, а не як інструмент у реалізації тих чи інших геополітичних планів» [19].

Це, в свою чергу, передбачає відновлення балансу у відносинах України між Росією і Європейським Союзом. Україна позитивно налаштована щодо європейської інтеграції.

Що стосується реалізації в світі взагалі і Центральній та Східній Європі зокрема моделі безпеки, прийнятної для нашої держави, то Україна може обрати для себе або модель східноєвропейських країн, які є членами НАТО та ЄС і підпорядковують своє господарство транснаціональному капіталу, або модель, відповідно до якої командні висоти в економіці країни утримує національний капітал, а сама держава має позаблоковий статус.

Позаблоковий статус України неоднозначно сприймається різними політичними силами в державі, але ця ідея має право на існування. В той же час, Україна має оцінювати себе як вагому європейську державу з регіональними інтересами, які безпосередньо стосуються нашої безпеки.

Формування і послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики передбачає стратегічні взаємовідносини з Росією, перспективні з Європейським Союзом і рівні, ділові — з Америкою; а шлях до цього — досягнення самодостатності внутрішнього становища, стабільного політичного, економічного і соціального розвитку, зміцнення оборонного потенціалу, забезпечення необхідних стандартів права, демократії і гуманізму.

Від переконливої відповіді на ці виклики значною мірою залежить становлення демократичного політичного режиму, що

буде, в кінцевому підсумку, сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму безпеки Європи ХХІ століття.

Справжній політичний клас в Україні ще тільки формується. Змін на краще можна чекати за умови становлення двох-трьох потужних політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, якої нині не маємо, з'явиться справжня правляча еліта, політичний клас, який відзначається високим професійним і моральним рівнем, має стратегічні цілі й волю для їх здійснення. І від того, якими темпами йтиме цей процес, яким цінностям його учасники віддадуть перевагу, залежатиме майбутнє країни. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, має опанувати демократичну політичну культуру й водночас нести правову і моральну відповідальність за стан справ у державі.

Особлива роль у діяльності політичного класу належить політичному лідеру. Ним має бути глава держави. Сутність лідерства — стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу.

Як свідчать соціологічні дослідження, громадяни України бачають бачити на посаді Президента країни визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, професійного політика, який, очоливши державу, впевнено завершить економічні реформи, рішуче поведе боротьбу з бідністю, безробіттям, викоринить злочинність, корупцію, клановість, забезпечить зростання добробуту громадян. Зусилля владної еліти мають спрямовуватися на формування в країні єдиної політичної нації, високорозвиненого громадянського суспільства й набуття європейських цінностей, входження нашої держави в європейські та євроатлантичні структури.

1. Див.: Громыко А. Л. Политические режимы. — М.: Общ-во «Знание» Российской Федерации, 1994.

2. Див.: Политология: учебник / А. Ю. Мельвиль (и др.). — М.: Московский гос. ин-т международных отношений, МИД России, Изд-во «Проспект», 2008.

3. Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеписание: В 2-х т.; пер. с англ. — Смоленск: Русич, 1998. — Т. 1.

4. Цит. за: Комунізм і фашизм: як народжуються диктатури // Україна. Європа. Світ. — 1995. — 15–22 березня.

5. Див.: Не близнецы, но братья: Слова немецких историков о нацизме и коммунизме // Новый мир. — 1994. — № 2.

6. Див.: Лозунько С. Европейский склероз: без Победы и без совести // 2000. — 2009. — 10 июля.

7. Зінов'єв О. Посткомуністична доба // Політична думка. — 1994. — № 2.

8. Цит. за: Богомолов Ю. Я спросил у Гитлера... Два социализма — национальный и интернациональный // Известия. — 1996. — 26 марта.

9. Андерсон Р. Д. Тоталитаризм: концепт или идеология // Полис. — 1993. — № 3.

10. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004.

11. Див.: Лінкольн А. Геттісбергська промова // Невичерпність демократії. — К., 1994.

12. Цит. за: Гонтар А. Как долго Украине терпеть демократию // 2000. — 2010. — 3–9 декабря.

13. Цит. за: Клямкин И. Политико-государственная трансформация России // Политическое и экономическое преобразование в России и Украине. — М., 2003.

14. Крюков А. Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность? // Зеркало недели. — 2009. — 30 апреля.

15. Дубинянский М. Царский путь // Сегодня. — 2011. — 19 февраля.

16. Крючков Г. Опасный дрейф власти // 2000. — 2010. — 28 января — 3 февраля.

17. Див.: Сирина Т. Украина в трех соснах: НАТО — Россия — ЕС // Зеркало недели. — 2008. — 27 сентября.

18. Хобсбаум Э. Что придет на смену. Социализм провалился, теперь обанкротился капитализм // Киевский телеграф. — 2009. — 10–16 июля.

19. Грищенко К. Украина как общеевропейский фактор // Зеркало недели. — 2011. — 15 января.

Пахарев Анатолій Дмитрович

ЩЕ РАЗ ПРО ХАРИЗМУ, ХАРИЗМАТИЧНИХ ЛІДЕРІВ ТА ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Розглядається проблема харизматичного лідерства в умовах пострадянської політичної трансформації суспільства. Вульгаризація окремими дослідниками і представниками публіцистики наукового визначення харизматичного лідера не відповідає реальній політичній дійсності на цьому геополітичному просторі.

Ключові слова: харизма, харизматичний лідер, політичний режим.

A. Paharev. Once More About Charisma, Charisma Leaders and Political Regimes of the Postsoviet Period.

In the article the problem of charisma leadership in condition of the postsoviet political transformation of society is examined. Vulgar notions of some researchers and publicists about the charisma leaders do not respond to political reality on this geopolitical space.

Key words: charisma, charisma leader, political regime.

Минуло два десятиліття після розвалу Радянського Союзу і утворення на його просторі 15 незалежних держав, які стали наступницями колишніх радянських республік. У минулі роки багато було зроблено для формування нових внутрішньополітичних відносин у суспільстві в напрямі демократизації з метою створення нових політичних систем, утвердження політичних режимів, які були б здатні модернізувати соціально-економічні, політико-правові та духовні виміри суспільства. Уважний аналіз діяльності пострадянських політичних режимів свідчить, що більшість нагальних проблем, які стоять перед цими державами, або зовсім не розв'язано, або розв'язано частково, що загострило внутрішньополітичну і соціально-економічну ситуації, а в ряді країн призвело до кривавих конфліктів.

За давньою традицією, діяльність політичних режимів новітньої доби в публічному висвітленні постає у тісному зв'язку із прізвищами політичних лідерів, які опинялися на вершині влади. Як правило, ідеологи та провідні засоби масової інформації наділяють сучасних політичних лідерів харизматичними рисами, а політичні режими, які вони очолюють, намагаються визначати як надзвичайні та неординарні. Чи відповідають ці намагання

справжній реальності? Спробуємо нагадати концептуальні засади понять харизми та харизматичних лідерів у сучасному тлумаченні.

Термін «харизма» має грецьке походження (charisma — божий дар, благодать), який до новітньої історії був рудиментом католицької теології і означав надзвичайні духовні властивості, дані Богом будь-кому заради блага церкви (пророцтво святих, непогрішимість папи та інш.). Деякі релігійні діячі зараховували до харизматиків усіх міфічних, напівміфічних і реальних засновників релігійних конфесій. Таким чином, харизматичними посталями вважалися Мойсей, Будда, Заратустра, Христос, Магомет, Лютер, Кальвін, Ян Гус, Цвінглі та інш. [1, с. 707].

У ХХ столітті починається бурхливий розвиток сучасної політичної науки. Нові наукові концепції та теорії влади, політичних режимів і систем, суб'єктів і об'єктів політичних процесів, важливими елементами яких виступають політичні еліти, лідери і партії — усі ці складові сучасної політології формувалися в умовах доленосних подій минулого століття, в центрі яких були дві світові війни, розвал світової колоніальної системи, десятки локальних війн і революцій, виникнення і зникнення військово-політичних альянсів, які впливають на геополітичні зрушення в світі. Природно, що усі знакові політичні події минулого століття тісно пов'язані з діяльністю політичних лідерів, успішними або ганебними наслідками їхньої діяльності.

Сучасна політична наука накопичила величезний обсяг теоретико-методологічних, історичних та практично-прикладних досліджень з проблем політичного лідерства. Сьогодні існує визначення поняття політичного лідерства, ціла наукова школа типології, характерних рис та стилю, через які описується цей феномен. Практично всі політичні концепції лідерства тією чи іншою мірою торкаються проблеми харизматичності, а піонером у використанні поняття харизми в політиці і політичній науці був видатний німецький соціолог і політолог Макс Вебер.

Веберівська типологія виділяє три різновиди політичних лідерів: 1) традиційні (монархи, вожді та інш.); 2) рутинні (обрані за існуючими у державах законами); 3) харизматичні (особи, які здобувають владу в умовах гострих соціально-політичних зламів суспільства).

У концепції Вебера про ідеальні типи панування є соціально-психологічний аналіз харизматичного лідерства, в якому здійснюється спроба вивчення неусвідомлених механізмів зв'язку мас

з вождями. Вебер визначає певні екстраординарні здібності та індивідуальні якості, даровані окремим особистостям природою або Богом, завдяки чому вони відрізняються від інших людей. Харизматичне панування базується на виняткових якостях, які приписуються лідеру. Його вважають пророком, грандіозною історичною фігурою, яка виконує «велику місію», відкриває нові та небувалі обрії. Взаємовідносини вождя і мас мають емоційно-містичний характер, передбачають повну сліпу віру, безумовне наслідування харизматичного лідера. Такі взаємовідносини потребують постійних складних ситуацій: здійснень, ентузіазму, подвигів, героїзму. Сам вождь перебуває над правовим та інституціональним ладом. Але харизматичне панування не може продовжуватися тривалий час, хоча його зовнішні атрибути можуть зберігатися досить довго, ховаючись за невиразно-бюрократичною формою володарювання.

Узагальнюючи поняття харизматичного лідерства, можна зробити висновок, що така політика здійснюється не тільки завдяки беззаперечній вірі й глибокій пошані прихильників, а й завдяки неординарним якостям самого лідера, до яких належать: незвичайні інтелектуальні здібності, неабиякі організаторські обдарування, видатні ораторські здібності й високі моральні засади, які найбільше запитані в скрутні історичні періоди життя суспільства [2, с. 646–649, 666, 706].

Концепція харизматичного лідерства розроблялася М.Вебером на основі глибокого аналізу політичної діяльності вождя російського більшовизму В.Леніна і голови революційного уряду Радянської Баварії Курта Ейснера. Пізніші політологи до числа харизматичних лідерів зарахували Сталіна, Гітлера, Муссоліні, Мао Цзедуна, Ганді, Кім Ір Сена, Фіделя Кастро, Мартіна Лютера Кінга, Хомейні, Джона Кеннеді, М.Хрущова та інших політиків ХХ ст., хоча більшість цих лідерів не відповідали повністю веберівській мірі цінностей і внутрішньополітичним умовам, які привели їх до влади.

Типологія політичних лідерів, запропонована М.Вебером, поклала початок науковим розробкам цієї проблеми. Серед авторів інших концепцій лідерських типологій, де присутні лідери — харизматики, К.Ходжкінсон, М.Г.Херманн, Р.Каттел, Г.Стайс, С.Джибб, Е.де Боно та інші.

Відомий англійський політолог К.Ходжкінсон, автор солідних монографій «Філософія лідерства» і «Філософія адміністрування» запропонував власну класифікацію лідерства, яку складають

чотири основні типи: «лідер-кар'єрист», «лідер-політик», «лідер-технік» і «лідер-поет». «Лідер-поет» посідає вищий щабель ієрархії і він ідентичний веберівському харизматичному лідеру. Такий лідер, що відзначається харизматичними рисами, прагне всеосяжного блага, намагається бути виразником народних мрій. Політичні цінності лідера-поета потребують від нього найвищої міри самовідданості. Але такий лідер не повинен втрачати ані раціоналізму, ані прагматизму, бо ці якості є зерниною харизми. В політичній науці лідери-поети не мають однозначної оцінки. Одні дослідники вважають, що вони прискорюють хід суспільного розвитку, інші — що людству нерідко приходиться гірко розплачуватися за наслідки їх діяльності. К.Ходжкінсон робить висновок, що «лідер-поет» стає втіленням понадраціональних бажань, що дозволяє йому тимчасово направляти енергію людей, особливо в часи суспільних зрушень. Вчений переконаний, що без лідерів-поетів історія просувалася б повільно, а з ними розвивається стрибкоподібно.

Характерною рисою «лідера-поета» є сильна воля, яка дозволяє йому надихати не тільки найближче оточення, але й широкі маси. «Лідер-поет», як правило, постає перед людьми національним героєм, вождем, який несе усім благо і змінює життя на найкраще. Але, зазначає вчений, такий тип лідерства не позбавлений небезпеки переродження в жорстокого тирана в тому разі, коли він схильний до манії величі. Втративши власну головну політичну ціль, такий лідер стає шаленим, захопленим, нетерплячим. Користуючись владою, а також боягузством найближчого оточення, він переходить до екстремістської політики, яка неминує призводить до катастрофічних результатів і політичного банкрутства. Архетип «лідера-поета» може реалізуватися в різних формах, від захисника до маніяка.

Своєрідну типологію політичного лідерства запропонувала американська політолог М.Г.Херманн, в концепції якої виділені: «лідер-центр», «лідер-комівояжер», «лідер-маріонетка» і «лідер-пожежник». У цій класифікації до харизматичного лідера прирівнюється «лідер-центр», який визначає цілі і вказує напрям діяльності своїм прибічникам, захоплюючи владними ідеями широкі маси.

У концепції британця С.Джибба «ідеальний», або харизматичний лідер користується незаперечним авторитетом соратників, а також любов'ю та симпатією більшості членів суспільства.

Французький політолог Е. де Боно визначив 14 типів лідерів залежно від здійснюваної ними політичної ролі. У цій концепції харизматичними лідерами можуть бути «організатори», «генератори ідей», «ведучі за собою» [3, с. 96–105].

Таким чином, сучасна політична наука, спираючись на політичний досвід минулого століття, значно поширила і деталізувала коло харизматичних лідерів.

Останнім часом, на жаль, стала помітною згубна тенденція: деякі політологи під впливом політичної публіцистики, що досить далека від науки й виконує певне соціальне замовлення, до числа харизматичних лідерів зараховують усіх діячів, які досягли вершин влади або опинилися на чолі впливових політичних структур. Так, в окремих наукових публікаціях, визначаючи якісні риси того чи іншого сучасного політика, застосовувалося антинаукове формулювання: «у нього така ось харизма». Яка «така харизма»? Харизма або є у лідера, або її геть немає. Вона не може вимірюватися якимись часточками чи пропорціями. Крім згаданих вище веберівських якостей, харизматичний лідер повинен користуватися майже релігійною довірою широких народних мас або більшості суспільства. Отже, вульгаризація веберівської концепції веде до того, що до числа харизматичних лідерів зараховують пересічних політиків, політичних авантюристів і демагогів, які за сприятливого для них збігу обставин досягають іноді владних вершин, а потім безславно йдуть у політичне небуття.

Звичайно, це зовсім не означає, що суспільством успішно й яскраво можуть управляти лише харизматичні лідери. Сучасний суспільно-політичний прогрес, досить високий рівень освіти значної частини населення, високотехнологічні засоби комунікації та інші чинники відкривають широкі можливості для входження у владу. У сучасній політичній реальності нерідкими є випадки, коли громадяни обирають лідерами розумних і порядних політиків, які ревно служать інтересам своїх народів, підвищують і зміцнюють міжнародний авторитет своїх країн. І немає жодної необхідності наділяти таких лідерів харизматичним статусом.

Подальша розробка веберівської теорії типології лідерства привела багатьох західних політологів до висновку, що традиційне лідерство характерне для передіндустріальних суспільств. Раціонально-легальне (бюрократичне) — до індустріальних та постіндустріальних, де лідер зобов'язаний демонструвати певний рівень компетенції в управлінні суспільством. Традиційне

і бюрократичне лідерство функціонує в стабільних соціально-політичних системах і покликане вирішувати повсякденні проблеми. Харизматичні лідери, які мають неординарні обдарування, з'являються і діють в таких само неординарних обставинах (гострі кризи, революції, війни). Вважається, що традиційні та бюрократичні типи лідерів у більшості випадків гранично невиразні, а лідери-харизматики відзначаються, як правило, яскравими особистісними характеристиками. Звичайно, така теоретична схема суперечлива, а велика світова історична практика має безліч прикладів, які повністю спростовують такий підхід.

Політичні режими, які виникали на теренах колишнього Радянського Союзу, в умовах нових незалежних держав, формувалися з політично різновекторних угруповань еліт, на чолі яких ставали лідери, котрих виштовхувала до влади руйнівна хвиля. Правда, в деяких республіках (Російська Федерація, Україна, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменистан) на вершині влади опинилися колишні компартійні лідери, які своєчасно радикально змінили ідеологічну орієнтацію. Але у більшості колишніх радянських республік політичні режими очолили лідери, політико-управлінський досвід яких дорівнювався нулю, а владу вони здобули завдяки популізму та соціальній демагогії. Сьогодні науковцями переконливо досліджені й оприлюднені докази, що розвал радянської держави здійснили не широкі народні маси, а правляча компартійна бюрократія союзного та республіканського рівнів разом із дрібними угрупованнями дисидентів та політичних авантюристів.

Нові пострадянські політичні режими формувалися в умовах фактичної відсутності досвіду власної державності. Більшість цих нових незалежних країн, крім Російської Федерації, або ніколи не мали власної держави, або задовольнялися короткочасною слабкою державністю, яка часто зникла в умовах міжнародних катаклізмів, або зберігали пам'ять про колишню національну незалежність. Нова політична ситуація подарувала новим суб'єктам міжнародного співтовариства шанс для створення власної державності відповідно до уявлень й прагнень національних політичних еліт і лідерів [4, с. 157–184].

Початковий період пострадянського облаштування політичних режимів проходив в умовах всеосяжної ейфорії, необмеженої свободи і демократії, яка за активного впливу засобів масової інформації та бурхливо виникаючих політичних партій та рухів

створювала у масовій свідомості враження неминучого й скорого процвітання. У вихорі цієї ейфорії мало хто звертав увагу на розвал економіки і соціального укладу, на ліквідацію традиційних економічних і духовних зв'язків республік та окремих регіонів, на знищення досить високої обороноспроможності, а з нею на втрату дійсної незалежності. Швидко наступило витверезіння разом із жорстокою економічною кризою, що захопила майже весь пострадянський простір: вона характеризувалася різким зuboжінням народних мас, зростанням масового безробіття, фінансовою руїною, втратою соціальної захищеності більшості населення, глибоким правовим й моральним падінням суспільства. На фоні всенародного лиха швидко виникали і укріплювалися угруповання заповзятих ділків, які, перебуваючи при владі або у тіню вому секторі економіки, швидко захоплювали найбільш прибуткові економічні об'єкти й галузі, формуючи тим самим майбутні олігархічні клани. Відомо, що створення і розвиток політичних режимів прямо залежить від управлінської компетентності, соціальної активності, освіченості та рівня політичної культури владної еліти, здатності висувати на важливі державні посади ефективних політичних лідерів.

Ідеологи і пропагандисти початкового етапу формування пострадянських політичних режимів, не звертаючи увагу на реальні здібності, намагалися наділяти харизматичними якостями усіх лідерів, які потрапляли на вершини влади. Таким чином, у статусі лідерів-харизматиків опинилися і досвідчені управлінці радянських часів — Б.Єльцин (Росія), Л.Кравчук (Україна), Н.Назарбаєв (Казахстан), І.Карімов (Узбекистан), С.Ніязов (Туркменистан), і політичні профани з опозиційних кіл — С.Шушкевич (Білорусь), З.Гамсахурдія (Грузія), В.Ландсбергис (Литва), М.Снегур (Молдова), А.Ельчибей (Азербайджан) [4, с. 185–254].

Практично всі політичні режими, де при владі перебували лідери-неофіти, виявилися неспроможними подолати жорстоку соціально-економічну кризу, а в ряді країн вони спровокували криваве протистояння (Чечня, Придністров'я, Нагорний Карабах, Абхазія, Південна Осетія). Режими таких лідерів проіснували дуже короткий термін і були змінені досвідченими радянськими політиками і господарниками. Так, президентами незабаром були обрані Г.Алієв (Азербайджан), Е.Шеварднадзе (Грузія), А.Бразаускас (Литва), О.Лукашенко (Білорусь), М.Рахманов

(Таджикистан), П.Лучинський (Молдова), А.Акаєв (Киргизстан), Л.Тер-Петросян (Вірменія). Б.Єльцин утримувався при владі завдяки усуненню з посади одіозного голови уряду Є.Гайдара, деяких своїх прибічників (Сосковця, Бурбуліса) та розстрілу парламенту. Надійно закріпилися в ролі лідерів своїх країн президенти колишніх республік СРСР на території Центральної Азії, які забезпечили народу відносну політичну і соціальну стабільність. Країни Балтії пішли шляхом призначення власними лідерами іноземців (американців), які одержували громадянство напередодні обрання їх на посаду президента усередині парламентів [3, с. 165–221; 4, с. 255–320].

Новітня політична історія пострадянської доби налічує вже два десятиліття. Політичні режими цього регіону розвивалися і діяли відповідно до внутрішньополітичних та зовнішніх умов, що принесли складні політичні процеси, які відбувалися в цих країнах і світі. Це стосується і зміни політичних лідерів. Ця зміна на пострадянському просторі відбувалася за різними сценаріями. В більшості випадків вона проходила відповідно до конституційних норм, через демократичні вибори, які стали невід'ємною процедурою внутрішньополітичного життя; хоча нерідко трапляються випадки фальсифікації підсумків голосування та порушення виборчих законів. Не оминула деякі пострадянські країни й західна технологія так званих «кольорових революцій», які, як правило, приводять до влади «лідерів-маріонеток». Доля таких лідерів завершується політичною катастрофою, хоча певні зарубіжні політико-пропагандистські й фінансові структури намагаються надати цим лідерам подобу харизматиків і навіть місіонерів [5, с. 11–55; 6, с. 9–146].

Аналіз політичного лідерства пострадянської доби свідчить, що у переважній масі президенти, голови урядів, керівники парламентів нових держав не відповідають критеріям харизматичних лідерів; але це не означає, що їх управління суспільством було неефективним. Можна припустити, що поняття «харизматичний лідер» в ідейно-пропагандистських передвиборчих кампаніях перетворилося на своєрідний бренд, таку собі гарантійну перепустку до влади. Безумовно, багато хто з пострадянських політичних лідерів відзначається окремими харизматичними рисами. Одні були успішними в організаційних справах з питань економіки або внутрішньополітичних трансформацій. Інші більш-менш успішно діяли у зовнішній політиці. Деякі набували визнання

завдяки інтелектуальним здібностям. Більшість пострадянських лідерів, спираючись на досить високий рівень освіти, успішно опанували ораторські здібності, хоча дуже часто за цими блискучими та яскравими промовами ховається демагогічна безвідповідальність або відверта брехня. Але, слід визнати, що поступово пострадянський виборець або електорат усе менше звертає увагу на красномовні промови і прагне довіряти лідерам, діяльність яких спрямована на вирішення насущних проблем суспільства, незалежно від наявності харизматичних якостей.

За великим рахунком, політичні режими пострадянської доби очолювали лише два лідери, у яких можна відзначити яскраво виражені харизматичні якості — Володимир Путін і Нурсултан Назарбаєв, хоча й їх немає підстав вважати цілком харизматичними. Інші сучасні політичні лідери на пострадянському просторі мають лише окремі харизматичні риси, але це зовсім не означає, що вони не здатні успішно очолювати власні політичні режими і управляти суспільством.

В Україні політичні режими часів державної незалежності очолювали Президенті Л.Кравчук (1991–1994 рр.), Л.Кучма (1994–2004 рр.), В.Ющенко (2005 — поч. 2010 рр.), В.Янукович (з лютого 2010 р.). Результати їх діяльності, аналіз стилю керівництва цих лідерів свідчить, що вони не є харизматичними, хоча певні ЗМІ та політтехнологи намагалися наділити харизматичними якостями В.Ющенка. Але президентські вибори 2010 р. виявили гнітюче низький рейтинг чинного на той час Президента в українському суспільстві, який після першого туру опинився на п'ятій сходинці, поступившись не тільки визнаним лідерам В.Януковичу та Ю.Тимошенку, а й молодим політикам С.Тигипку та А.Яценюку. Таким чином, можна стверджувати, що учорашній фаворит «помаранчевої революції» пішов у політичне небуття, не виправдавши сподівань власного народу.

Характеризуючи сутність сучасних політичних режимів та їх лідерів на пострадянському просторі, треба зауважити, що вони діють в іще не сталих політичних системах, в яких демократичні інститути та процеси тісно переплітаються із авторитарними методами управління, а це надає політичним лідерам змогу іноді діяти поза межами правового поля та конституційних норм. Іноді подібні управлінські порушення видаються за ознаки харизматичності лідера, хоча добре відомо, що це є проявом правового нігілізму та елементарного нехтування суспільною думкою.

І останнє. Сучасна політична наука, аналізуючи характер і особливості пострадянських політичних режимів та їх лідерів, намагається визначити місце і роль авторитарних складових цих владних суб'єктів. Таким чином, у сучасній політичній літературі опрацьовуються поняття «імперський авторитаризм», «олігархічний консенсус», «нестандартна або жорстка демократія власників», «освічений авторитаризм», «керована демократія», «ренесанс диктатури» та інш. [7, с. 13–22]. Але це вже проблема окремого та досить докладного дослідження.

1. Політологічний енциклопедичний словник. — К.: Генеза, 2004.
2. Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.
3. Див.: Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. Монография. — К.: Знання України, 2001.
4. Див.: Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. Монографія. — К.: Парламентське видавництво, 2008.
5. Див.: Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека (под ред. Н.А.Нарочницкой). — СПб: Алетея, 2008.
6. Кара-Мурза С. Оранжевая мина. — М: Алгоритм, 2008.
7. Див.: Пахарев А. Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. — 2010.

Кочубей Лариса Олександрівна

НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКА СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ ФРАНЦІЇ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОРАХУНКИ

У статті досліджено особливості форми правління у Франції часів V Республіки. Наведено підходи до визначення напівпрезидентіалізму та охарактеризовано сучасні особливості політичного розвитку Франції за президентства Н.Саркозі.

Ключові слова: напівпрезидентська республіка, напівпрезидентіалізм, Франція, уряд, президент, парламент.

L. Kochubei. Semipresidential system of governing in France: achievements and miscalculations.

The present article deals with the forms of governing in France of the V Republic. The approaches of determining of semipresidentialism are figured out and modern features of political development of France of times of presidency of N.Sarkosi are characterized.

Key words: semipresidential republic, semipresidentialism, France, government, president, parliament.

У країнах Європейського Союзу, окрім монархій та президентських республік, переважну більшість становлять парламентські республіки. До окремої групи належать напівпрезидентські республіки — Франція, Польща, Португалія. До речі, М.Дюверже до таких (крім Португалії) відносить Австрію, Ісландію, Ірландію та Фінляндію [1, с. 130].

«Напівпрезидентіалізм як режим чергування систем» — таке трактування належить французькому вченому-правознавцю та громадському діячеві Ж.Веделю, який у 1978 р. писав, що «напівпрезидентське правління, якби воно існувало у Франції, насправді не було б синтезом парламентської та президентської систем, а було б чергуванням між президентською та парламентською фазами» [2, с. 186].

Вперше поняття «напівпрезидентський режим» було використано журналістом та засновником газети «Монд» Ю.Бюве-Мері в 1959 р. [3, с. 1].

До академічного вжитку це поняття було введено французьким політологом Морісом Дюверже, який у 1970 р. вперше використав цей термін в одинадцятому виданні свого підручника з політичних інститутів та конституційного права [4]. Згодом французький політолог детально розкрив зміст терміна в ряді робіт, виданих французькою мовою, серед яких, перш за все, робота «Шах королю» [2].

Перша стаття англійською мовою за назвою «Нова модель політичної системи: напівпрезидентське правління» була опублікована М.Дюверже у 1980 р. на сторінках авторитетного «Європейського журналу політичних досліджень». У 1997 р. цей журнал визнав її однією з найбільш важливих публікацій за двадцять п'ять років свого існування. Згодом поняття «напівпрезидентська система» почало стрімко поширюватися і згодом використовувалося практично у всіх країнах. Заслуга М.Дюверже полягала в тому, що він відійшов від дихотомічного поділу форм демократичного правління на президентську та парламентську. Вчений запропонував ввести нову категорію. Тим самим він кинув виклик юристам, які, на його думку, продовжували «...шанувати лише дві священні корови — парламентський режим та президентський режим» [3, с. 7]. М.Дюверже подає наступне визначення: «Політичний режим вважається напівпрезидентським, якщо

конституція, яка його встановлює, містить три елементи: *президент республіки обирається на всезагальних зборах*; президент володіє досить значними повноваженнями; незважаючи на це, йому протистоять прем'єр-міністр та міністри, які володіють виконавчою та урядовою владою і можуть обіймати свої посади до тих пір, поки парламент не виступить проти них [5, с. 166].

Переважає більшість робіт, які присвячені змішаним формам правління, виконані у руслі конституційного права, а не політології, у той час як існує необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення цього питання із врахуванням сучасних наукових досягнень та політичної практики, що постійно змінюється.

Порівняно з президентською владою американської моделі, де президент формує та очолює уряд, європейська напівпрезидентська модель не дозволяє володіти всією повнотою виконавчої влади. За напівпрезидентської форми правління президент очолює державу, має низку вагомих політичних повноважень з впливу на формування, діяльність та відставку уряду, низку інших органів державної влади. Незважаючи на те, що напівпрезидентська форма правління має власні різновиди [1, с. 286–309; 7, с. 45–70], за такої організації державної влади уряд, як правило, підконтрольний президенту. Глава держави може змінити його, не очікуючи парламентських виборів. Політичним впливом з боку президента відзначена політична лінія «президент — парламент». Президент має право застосовувати «вето» щодо законів, які приймаються парламентом і підтримуються урядом, за певних умов президент може розпускати парламент й призначати нові парламентські вибори у розрахунок на те, що новий склад парламенту виявиться більш лояльним до політичної програми президента.

У напівпрезидентській системі правління урядові доводиться шукати і парламентської підтримки, адже він відповідальний перед парламентом.

За умов напівпрезидентської республіки президент є верховним головнокомандувачем збройних сил, йому також належить провідна роль у здійсненні зовнішньої політики. За певних умов президент може запровадити у країні надзвичайний стан. Все це дає підстави стверджувати, що за такої форми правління президент є впливовою й активною силою, спроможною потужно впливати на формування державної політики.

За більше ніж два сторіччя Франція випробувала вісім типів державного устрою: абсолютну і дві конституційні монархії, дві

імперії (до того ж останню в авторитарному та ліберальному варіантах), тоталітарний режим Віші під час Другої світової війни та п'ять республік (у Франції республіканська форма правління є традиційною) — три парламентські, президентську (Конституція від 14 січня 1852 р.) та нинішню напівпрезидентську. На сьогодні у Франції діє форма правління, що поєднує елементи як президентської, так і парламентської систем.

Така модель правління визначалася Конституцією 1958 р. і основні її положення базувалися на політичній філософії де Голля, який вважав, що виконавча влада не повинна залежати від парламенту, що єдність, згуртованість і внутрішня дисципліна уряду Франції мають бути священними, бо інакше керівництво держави швидко стане недієздатним. Ось чому втіленням виконавчої влади став глава держави, який вважав, що в державі має бути керівник, який би постав над будь-якими коливаннями та займався найсуттєвішими проблемами і був гарантом її волі [8, с. 120]. До речі, про свої політичні плани, а саме: установлення сильної виконавчої влади і корпоративного парламенту, де Голль відверто заявляв ще у 1942 р. у своїй розмові з радянським послом у Лондоні [9, с. 215].

Гострота проблем, які необхідно було вирішувати у країні (Франція за часів IV Республіки), вимагала оперативного прийняття жорстких рішень. Між іншим, у Франції парламентські режими були пристосовані не до форсування, а, навпаки, скоріше до гальмування нагальних реформ, щоб виграти час для мінімізації їх соціально-економічних та політичних витрат. Саме цю тенденцію відображав характерний термін «імобілізм», під яким малося на увазі відтягування непопулярних кроків до тих пір, поки вони не втрачали колишню гостроту та робили їх проведення у життя менш конфліктним завдяки черговій зміні парламентських декорацій і урядових акторів [10].

Французький соціолог Раймон Арон так охарактеризував ознаки розпаду IV Республіки: «По-перше, уявлення громадян про режим — складова його переваг та недоліків. Режим, який має негативні відгуки всіх громадян, можна віднести до того, що розкладається, вже тому, що він не може заручитися підтримкою тих, ким управляють. По-друге, відмова громадян підтримувати режим виразилася в значній кількості голосів, що були віддані партіям, які заявляли про свою ворожість до режиму... Режим, проти якого на виборах голосують 40–50 відсотків виборців, відзначається

типовою ознакою розпаду: громадяни втратили віру в своїх правителів. Третя очевидна для всіх специфічна риса розпаду — нестійкість уряду. Як відомо, французьким урядам не вдавалося протриматися в середньому і року» [11, с. 166–167].

Визначальною рисою нового конституційного акту (1958 р.) був докорінний перегляд співвідношення між законодавчою (парламент) та виконавчою (президент, прем'єр) владою на користь останньої. Стрижнем механізму нового режиму став президент республіки. На противагу конституціям III та IV Республік, відповідно до яких глава держави обирався на об'єднаному засіданні обох палат парламенту, першочерговий текст V Республіки передбачав його обрання розширеною колегією виборщиків — генеральних та муніципальних радників, де депутати і сенатори становили незначну меншість, а переважним елементом були представники сільських районів країни (за реформою 1962 р. розширена колегія виборщиків була замінена всезагальним голосуванням) [12, с. 420].

Велике значення у період інституціонального вибору має співвіднесення сил акторів. Як зазначає А.Пшеворський, якщо співвіднесення сил відоме і нерівнозначне, то в такій ситуації інститути підлаштовують під конкретну особу, конкретну партію чи конкретний альянс, тобто нові інститути плануються для того, щоб консолідувати нові співвідношення сил [13, с. 124–125]. Так, у Франції Конституція V Республіки була викроєна спеціально за міркою Ш. де Голля, але витримала тест на існування. Режим V Республіки пройшов еволюцію у напрямі яскраво вираженого президенціалізму та посилення його мажоритарного чинника [14, с. 323].

Безперечно, форма правління суттєво впливає на взаємовідносини між органами влади. Але історично склалося так, що спочатку виникає форма правління, а потім відповідно до неї створюється конституція, у якій перш за все виражені її особливості і саме у конституції фіксується характеристика форми правління.

Відповідно до конституції, президент виступає третейським суддею, якому доручено вирішувати розбіжності між конфліктуючими сторонами. Це зобов'язання зумовило надання президентові виключної влади у сфері внутрішньої і зовнішньої політики. До того ж, президент уповноважений розпускати законодавчі органи і вимагати проведення нових виборів, оголошувати надзвичайний стан, видавати декрети, що мають силу закону, керувати

засіданнями кабінету, а також призначати або звільняти з посади прем'єра і членів кабінету. Крім того, президент може проводити національний референдум практично з будь-якого питання на його вибір. Таким чином, референдум посилював роль президента, надаючи йому можливість обходити парламент і звертатися безпосередньо до народу. З іншого боку, проведення всенародних референдумів є свідченням зростання демократичної якості режиму.

Засновник V Республіки генерал де Голль піддавав критиці її парламентську попередницю не стільки за дисбаланс між законодавчою та виконавчою гілками влади на шкоду останній, скільки за надмірну, на його думку, роль партій. Для де Голля негативне ставлення до парламенту пояснювалося тим, що його широкі повноваження роблять державу, покликану виражати інтереси нації в цілому, заручником партійних угруповань. Останні, в свою чергу, приречені на формування у парламенті коаліцій на основі взаємних поступок, ціною яких є безсилля нестійких урядів, а разом з ними і держави. Між іншим, де Голль першим у політичній історії Франції зафіксував правовий статус і функції партій у тексті Основного закону. Голлістська доктрина завжди передбачала визнання політичного плюралізму і мова йшла не про цілковите витіснення партій із суспільного життя, а лише про створення правових меж їх діяльності, які б виключали ризик перетворення державної влади на пасивний об'єкт партійних комбінацій [15, с. 312–313]. Найголовнішими постулатами політичної філософії голлізму стали безумовний пріоритет національного фактора та абсолютизації чинника сили як головних рушійних моментів суспільного розвитку.

Де Голль вважав негативним у IV Республіці те, що він називав «режимом партій», які ставили свої власні інтереси вище за національні. Лише король чи обраний монарх могли втілити у життя національні інтереси. Однак бачення де Голлем уряду йшло в розріз з переконаннями багатьох французів. Французи рідко зачарувалися демократією. Філософи, які були інтелектуальними батьками революції 1789 р., прагнули не демократії, а освіченого деспотизму, якого до сих пір шукає багато французів, обираючи президента. Тому французький президент ніколи не буде займатися експортом демократії, вважає французький філософ, економіст і автор книги «Імперія брехні» Гі Сорман [16, с. 7].

На додаток до конституційних повноважень, президент на практиці усуває прем'єр-міністра (хоча за Конституцією президент лише призначає прем'єра і контролює діяльність уряду; уряд, за

Конституцією, несе відповідальність перед парламентом). Це відбувається тоді, коли президентська партія має більшість місць в Національних зборах. Правда, в період *співіснування* президент змушений ділити владу з прем'єр-міністром, який належить до іншої політичної партії чи блоку, і тоді можливості впливу президента на урядову політику обмежені. З часів V Республіки вперше така ситуація склалася, коли президент — представник лівих сил змушений був співробітничати з правим урядовим кабінетом до наступних президентських виборів. Необхідно зазначити, що такий досвід є повчальним у тому сенсі, що Ж.Шираком та Ф.Міттераном було розроблено «кодекс співіснування», відповідно до якого здійснення соціально-економічного курсу, внутрішніх реформ входило до компетенції уряду, тоді як президент зосередив свої зусилля на діяльності у зовнішній та військовій політиці. Така ситуація є прикладом прем'єрського лідерства, яке ще двічі впроваджувалося у Франції: у 1993–1995 рр. (Ф.Міттеран — Е.Балладюр) та у 1997 р. (Ж.Ширак — Л.Жоспен). На думку відомого французького політолога Ф.Бенетона, є і певні недоліки системи співіснування. У внутрішній політиці президент втрачає вплив, залишаючи собі лише можливість блокування небажаних призначень, а проведення зовнішньої політики супроводжується суперництвом між президентом та прем'єром [17, с. 339].

На фоні міркувань про сильного президента може здаватися, що роль уряду малозначуща. Проте уряд — важливий елемент у системі виконавчої влади. У нього є всі необхідні юридичні і адміністративні засоби для того, щоб готувати і виконувати президентські рішення з важливих питань і управляти державою. Без підтримки уряду президент не має засобів для проведення вигідної йому політики.

Конституція розрізняє два поняття: уряд (рада міністрів), якщо він засідає під головуванням президента, і кабінет міністрів — під головуванням прем'єра. Виникає запитання: чи входить президент до складу уряду? Здавалося б, на це питання має бути ствердна відповідь, оскільки президент є повноправним керівником уряду в ситуації, коли він і прем'єр-міністр належать до однієї політичної партії. Проте президент фактично не входить до складу уряду, оскільки відставка уряду при вотумі недовіри з боку Національних зборів не призводить до того, щоб президент полишав свою посаду. Політична роль прем'єр-міністра полягає в тому, що він є своєрідним «запобіжним клапаном».

Хоча на практиці саме президент визначає політику нації, відповідальність за її реалізацію покладається на уряд. Проте є випадки, коли, наприклад, Ш. де Голль брав на себе відповідальність за непопулярні рішення, Ф.Міттеран захищав прем'єр-міністра Л.Фабіуса.

Відповідальність уряду перед парламентом є формальною. Причина — дисципліна парламентської більшості і лояльність до національного лідера. За всю історію V Республіки резолюція засування була прийнята лише один раз — 5 грудня 1962 р., що викликало не відставку уряду, а розпуск парламенту президентом. Про те, що уряд не відповідає перед парламентом, а несе відповідальність «перед своєю совістю і президентом», відкрито сказав у 1992 р. тодішній міністр закордонних справ Р.Дюма [14, с. 324].

За час існування V Республіки змінилося більше трьох десятків урядів. Всі прем'єр-міністри (окрім Ж.Помпиду у 1962 р., Ж.Ширака у 1976 р. та П.Моруа у 1984 р.), які подали у відставку, зробили це не в зв'язку з результатами виборів, а на вимогу президента [18, с. 20].

Із самого початку свого існування конституційна система V Республіки піддавалася гострій критиці. Критики правління де Голля ставили питання про те, чи є Франція докорінно демократичною країною?

Перш за все, основний вогонь був спрямований на авторитарний потенціал напівпрезидентської республіки, що характеризується сильною президентською владою. Французька республіка припускає у деяких ситуаціях нехтування думкою парламенту, і більшість повноважень, все ж таки, знаходиться в руках президента.

Опоненти режиму Ш. де Голля називали його «принципатом» (за аналогією з імператорським Римом) і «консулатом» (за аналогією з Францією 1799–1804 рр.). Опозиційне ставлення було пов'язане з «квазіпереворотом», який здійснив де Голль у 1958 р., відтворенням сильної виконавчої влади і частим використанням референдумів. Усе це породило думку про те, що конституція і практика її застосування «мають форму плебісцитарного бонапартизму».

Франція є однією з небагатьох демократичних держав у Західній Європі, де президент обирається *безпосередньо народом* (після референдуму 1962 р.) та необмежену кількість разів. З 2002 р. президентські вибори у Франції проходять один раз на п'ять років (раніше — на сім років).

Хоча, як стверджують сучасні дослідники, у країнах консолідованої демократії непрямі вибори успішно легітимізують владу: парламенти і суспільства європейських демократій демонструють відданість тим кандидатам, які прагнуть належним чином представляти інтереси суспільства на міжнародній арені, і докладають зусиль до того, аби глава держави не лише з огляду посадових обов'язків і можливостей, а і внаслідок особистих здібностей і якостей міг виступати моральним авторитетом і представляти державу як її «перший громадянин» [19, с. 58].

Незважаючи на критику системи, V Республіка стала одним з найбільш стабільних режимів в історії Франції. Більше п'ятидесяти років тому генерал Шарль де Голль прийшов до влади у Франції, по суті, внаслідок легального державного перевороту. Почався етап його лідерства. Цьому передувала складний шлях де Голля у період Другої світової війни і післявоєнний період. Звичайно ж, генерала закликав та обрав французький парламент, який був на межі краху. Прийняття нової Конституції у 1958 р. мало зберегти у Франції демократію, а також зробити інститути влади більш ефективними, забезпечити країну від постійних урядових криз та міністерської чехарди. Де Голль та його послідовників звинувачували в авторитаризмі та бонапартизмі, але, як довела історія, політичний режим V Республіки виявився стабільним та ефективним.

На сьогодні у Франції виконавча влада виявляє прагнення до співробітництва з Національними зборами. Характерною рисою державотворення стало твердження про перевагу національних інтересів над політичними, ідеологічними, економічними тощо. Після де Голля були введені обмеження «особистої влади», яка трансформувалася у «президентську». Хоча жоден з наступників де Голля не мав його харизми. За сучасних умов голлізм існує як ідеологія «відкритого типу», що визнає національне самовизначення інших народів, невіддільність свободи особи і свободи нації. Національні цінності не посідають виняткового місця в загальній їх системі, а політичними ідеалами є засади ліберальної демократії, які виступають органічною рисою антитоталітарних рухів, що має глибинні демократичні витоки, здатність відігравати конструктивну роль у житті нації, реалізації її ідеалів. Регіональна інтеграція та процеси глобального розвитку, цінностями якого залишаються вільний ринок, свобода та демократія — сучасні напрями розвитку Франції. Таким чином, сучасний голлізм уже не підтримує безоглядно національно-визвольні рухи, а розглядає

їх лише в контексті зміцнення регіональної та світової політичної стабільності. Для країн, які розбудовують власну державність, голлізм є взірцем переходу від залежного стану до національного піднесення з врахуванням, безперечно, специфічних національних, об'єктивних та суб'єктивних чинників, і насамперед менталітету. Необхідно зазначити, що голлізм розквітає в сучасній Франції у видозміненій формі.

Повноваження президента обмежуються лише за волею випадку, коли більшість у парламенті виступає проти нього: подібне траплялося як із соціалістом Франсуа Міттераном, так і консерватором Жаком Шираком. Кожному довелося співіснувати із вороже налаштованим парламентом. Прийняття воєнних рішень та зовнішня політика — які французький закон вважає «запасними сферами» — завжди є під персональним контролем президента. Проте, коли президент і парламент контролюються однією і тією самою партією — поточне становище Ніколя Саркозі — то «резервні сфери» практично не обмежені. На сьогодні президент Франції діє в більшій гармонії зі США, НАТО та ЄС, ніж його попередник Ж.Ширак, проте робить він це у своєму прагненні стати світовим лідером [16, с. 7].

Серед демократичних країн Франція знаходиться поруч з Великою Британією, Новою Зеландією, Грецією та іншими країнами, які тяжіють до мажоритарного, а не консенсусного її полюсу. Це проявляється у відсутності федералізму, скороченні кількості релевантних партій, переважанні однопартійних кабінетів над коаліційними, плюралістичній системі організації груп інтересів, домінуванні нижньої палати парламенту над верхньою, виборчому законі, що сприяє диспропорційності політичного представництва [20, с. 152].

Разом з тим, як зазначає американський політолог Аренд Лейпхарт, Франція за останні десятиріччя пройшла певну еволюцію у напрямі консенсусної демократії. Тут існує стабільна конституція, починаючи з 1974 р. активно застосовується судовий перегляд, а починаючи з 1981 р. здійснюється децентралізація системи місцевого самоврядування. Правда, у протилежному напрямі діє зменшення незалежності національного банку країни від виконавчої влади [21, с. 251–256].

На початку ХХІ ст. перед Францією постало завдання пристосування її державних інститутів, які ще донедавна здавалися остаточно утвердженими після тривалої періоду конституційної та

політичної нестабільності, до якісно нових умов. Оглядач однієї з консервативних газет зазначав, що «Громадяни ніколи не були настільки далекими від тих, хто ними править. Ця суперечка визначає політичне життя країни, до того ж центральним пунктом її є перебудова функціонування державних інститутів як передумови будь-якої реформи» [22].

На сьогодні у французькому суспільстві не вщухають дискусії (які не є принципово новим явищем) про неухильне падіння Франції. Серед існуючих підходів необхідно відзначити дві протилежні точки зору. Зокрема, у памфлеті економіста Н.Бавереца «Франція, яка падає» (2003 р.) [23] автор наголошує, що Франція не знає, чого вона хоче, та не враховує ті докорінні зміни, які відбулися у світі; країна зосереджена лише на своїх внутрішніх чварах, пов'язаних з попереднім історичним розвитком. Натомість Жан-П'єр Жуйє та Філіпп Мабіллє у книзі «Не хороніть Францію» (2007 р.) стверджують: Франція має зберігати зв'язок з минулим, водночас враховуючи сучасні реалії. «Ми приймаємо себе такими, якими ми є: середньою державою із більш, ніж почесними досягненнями» [24, с. 10].

Автори монографії «Франція у пошуках нових шляхів» (2007 р.) також переконані, що Франція може впевнено дивитися у майбутнє. Читаємо: «Аналіз демографічної динаміки, проблем імміграції та молоді, економіки, суспільства, внутрішньої та зовнішньої політики Франції початку ХХІ ст. дозволяють зробити висновок, що шанси країни і дотепер успішно відігравати роль однієї з провідних європейських держав зі світовою відповідальністю не викликають сумнівів» [15, с. 608].

Однією з важливих відмінностей політичного устрою Франції є наявність двоглавого виконавчого органу влади. У Франції президент є головою виконавчої влади: він головує на засіданнях ради міністрів, призначає міністрів та припиняє їх повноваження. Також у Франції діє уряд (ним керує прем'єр), який, як у парламентських системах, відповідальний перед депутатами вищого законодавчого органу. Таким чином, оскільки у депутатів є можливість винесення вотуму недовіри уряду, це наближує Францію до парламентської республіки. З іншого боку, президент має право відправити прем'єра у відставку навіть тоді, коли більшість депутатів Національних зборів підтримують його. У такій ситуації стан уряду більше схожий на той, який існує у класичній президентській республіці.

Внаслідок соціальних криз восени 2005 та навесні 2006 рр. президентом Шираком та урядом було анульовано закон про лібералізацію трудових відносин. Цю капітуляцію було сприйнято як симптом ерозії демократичної легітимності держави, яка втрачає контакт зі суспільством. І хоча про зміну державного ладу, основи якого були закладені генералом де Голлем, не йдеться, однак необхідність внесення в його механізм певних коректив сумнівів не викликало.

У цілому ж еволюція конституційних рамок V Республіки за більше ніж півсторічний період її існування виглядає двоїсто. Якщо зміна балансу між законодавчою та виконавчою гілками влади, закріплена в Конституції 1958 р., поклала край хронічній несталості урядів, властивій французькому варіанту парламентського режиму, то пов'язане з цим послаблення механізму зворотного зв'язку між верхами та низами викликає періодичне загострення напруги, що надає соціальним конфліктам політичного характеру. Суперечливість напівпрезидентського режиму, як і раніше, містить в собі ризик розколу верхніх ешелонів влади у процесі їх ротації, призводячи до співіснування президентської та парламентської більшості різної політичної орієнтації.

Ще однією особливістю напівпрезидентської системи Франції є те, що президент виступає досить потужною фігурою на політичній арені у поєднанні сили та ефективності державної влади з демократичними інститутами. Так, 23 липня 2008 р. за ініціативи нинішнього президента Франції — Н.Саркозі було проведено найбільш масштабну реформу Конституції 1958 р. (було змінено або доповнено 47 статей із 89; у першу чергу, було введено ліміт на переобрання: не більше двох послідовних мандатів президента Республіки) під гаслом «модернізації інститутів V Республіки».

Серед пріоритетів зовнішньої політики Франції на сучасному етапі — взаємовідносини зі США, нове бачення ролі НАТО (у 1966 р. Франція вийшла із воєнної структури НАТО і повернулася лише під час президентства Н.Саркозі). Відносини з ЄС залишаються фундаментом французької політики. «Повернення Франції в Європу» — один із концептів стратегії Н.Саркозі (на відміну від де Голля, який не підтримував процеси євроінтеграції, а лише незалежність та «відтворення величі Франції»). Серед пріоритетних — і стосунки Франції з країнами Африканського континенту. Окрім того, серед новацій зовнішньої політики — створення Середземноморського союзу.

На відміну від своїх попередників, Н.Саркозі займається не лише «головними справами країни» (за традицією, закладеною де Голлем, це — переважно зовнішня і оборонна політика), але й всіма більш-менш важливими питаннями французької політики взагалі. На посаді президента Н.Саркозі впровадив шістнадцять комісій (унікальний випадок в історії V Республіки), які покликані вирішувати різноманітні внутрішньополітичні та економічні проблеми. «Повсюдність» президента необхідна, щоб провести в життя передвибірчі обіцянки, які мають якісно змінити Францію, «ввести її у сучасність». Справедливо, однак, зазначити, що Саркозі змінює стиль, а не «дух» президентського домінування в рамках V Республіки. З іншого боку, очевидні й недоліки: погіршення арбітражної ролі президента Республіки, замикання всього на президентові, зосередження всієї виконавчої влади в руках глави держави може обернутися паралічем «державної системи». Адже для проведення реформ необхідна єдність нації.

Окрім того, необхідно відзначити й інші «неформальні» зміни: Н.Саркозі підвищив собі зарплатню на 140 відсотків і знизив податки, що викликало вкрай неоднозначну реакцію у суспільстві. — Нагадаємо, що президент Франції Н.Саркозі підписав законопроект про пенсійну реформу, відповідно до якого вік виходу на пенсію зростає з 60 до 62 років, і це викликало масштабні акції протесту в країні. Наприкінці жовтня 2010 року законопроект було ухвалено парламентом країни, а у листопаді — Конституційною радою Франції [25].

Обличчя безпеки у Франції змінюється повільно, але глобально: з новими суб'єктами, новими правилами та новими способами. Скорочення місць, приватизація, децентралізація — поєднання приватного і державного. «Це політика маленьких кроків. Еволюція малопомітна, але має глибинний рух», — стверджує експерт з безпеки Франції Алан Бауер, один із прибічників політики Н.Саркозі [26, с. 11].

Однак опоненти Саркозі, а також і деякі однопартійці звинувачують главу французької держави у «ксенофобії» та «популізмі», в заграванні з ультраправим електоратом для зростання популярності, яка суттєво знизилася, а також у порушенні фундаментальних принципів республіки.

Деякі аналітики дійшли висновку, що заради зростання свого рейтингу до виборів Н.Саркозі знову використовує свої улюблені засоби, оскільки вважає, що лише тема безпеки може об'єднати

правий електорат. Як зазначається в одному з популярних видань «La Republica» — «...безпека є улюбленим коньком Саркозі, як і протягом п'яти років, які передували його приходу до Єлісейського палацу, коли він служив у міністерстві внутрішніх справ» [27]. Час доведе, чи спрацює на цей раз улюблене знаряддя Саркозі, а наступні вибори (2012 р.) будуть перевіркою того, наскільки французи цінують свою Конституцію і права та свободи, які у ній закріплені.

Рейтинг президента Франції Н.Саркозі перебуває на рекордно низькому рівні: станом на кінець жовтня 2010 р. лише 29 відсотків французів підтримують його політику. Цілком задоволені роботою президента лише 5 відсотків опитаних. Це найнижчі показники від часу приходу політика до влади у 2007 р., а також один із найнижчих показників популярності глави держави від часу існування V Республіки [28].

У французькому суспільстві тривають дискусії про зміну конституції, модернізацію режиму V Республіки. Висловлюються думки про необхідність часткової перебудови V Республіки із посиленням влади парламенту, чи й зовсім радикальні — переходу (шляхом зміни Конституції) до VI Республіки. Результат цих дискусій залежить не лише від подальшого вдосконалення державних інститутів, а також і від еволюції партійно-політичної системи країни.

Отже, напівпрезиденталізм може еволюціонувати або до президентського, або до парламентського режиму. «Обличчя» режиму визначає форма правління: режим із сильною виконавчою владою, контролювати яку можуть лише загальнонаціональні вибори президента, або ж домінування парламенту і результатів виборів до законодавчого органу, на противагу виконавчій владі на чолі з президентом.

На сьогодні у світі домінуючою тенденцією є президенталізація політики, що пов'язано з багатьма факторами (особистість лідера, міжнародна ситуація, глобалізація політики, зростання ролі сучасної держави, розмивання традиційних ідеологій і надання політиці прагматичного характеру тощо).

Переваги напівпрезидентської форми правління безсумнівні: легітимація влади шляхом всезагальних президентських виборів, наявність контролю парламенту над урядом, поділ політичного керівництва (президент) та ефективного управління (уряд), здійснення арбітражу, поєднання стабільності виконавчої влади

з її тимчасовою гнучкістю, пом'якшення проблеми домінування політичної більшості, схильність системи до пошуку компромісів, «еластичність» форми правління через необхідність взаємного співіснування та взаємного «виживання» основних акторів (парламенту, президента, уряду).

В останні десятиліття цю форму правління обрало багато держав, хоча потрібно враховувати, що вона не може бути універсальною. Зокрема, для України та більшості пострадянських держав втілення у життя переваг напівпрезиденталізму пов'язано з подоланням певних перепон. Ефективному функціонуванню напівпрезидентської форми сприяли б ефективність конкурентної партійної системи, змагальність публічної політики, розвинутість інститутів громадянського суспільства, культура згоди та компромісу та інші компоненти, притаманні плюралістичному режимові; вивчення політичних тенденцій тяжіння до президенталізації чи парламентаризації (врахування т. зв. індексу форми правління). В противному разі відбувається переродження напівпрезидентської системи в систему із одноосібним президентом, підконтрольним йому урядом і слабким парламентом.

Окрім того, останнім часом актуалізується питання непрямих виборів глави держави. Непрямі вибори у країнах «четвертої хвилі» демократичного розвитку за умов домінування закритої виборчої системи у ході формування парламенту та органів місцевого самоврядування, поширеного правового нігілізму, зрощення інтересів бізнесу та влади здатні на першому етапі привести до закріплення контрольованості політичного процесу з боку більш економічно сильних гравців, знизити рівень демократичної участі через обмеження широкого суспільного представництва та зменшити легітимність влади. Отже, перехід до непрямих виборів президента, зокрема в Україні, може стати одним із чинників гальмування самого демократичного розвитку та зміни його характеру.

Вивчення питань типології напівпрезиденталізму дозволяє дати відповідь на питання про те, які різновиди цієї системи можуть викликати серйозні інституційні конфлікти або загрожувати стійкості режиму і ставати на перешкоді становленню реальної демократії. Зокрема, президентсько-парламентська система, в якій уряд несе подвійну відповідальність — перед президентом і парламентом, є найбільш вразливою формою. Логіка напівпрезиденталізму (дуалізм виконавчої влади та співіснування парламенту і президента) за такої системи порушується, що приховує

за собою конфлікти та неефективність управління. Іншим варіантом напівпрезидентської системи є система з сильною та надсильною президентською владою. І хоча домінування президента може за деяких обставин забезпечити стабільність, порушення балансу повноважень президента і парламенту створює передумови для авторитарного режиму, що на сьогодні спостерігається в Україні.

1. Зазнаєв О.И. Полупрезидентская система (политико-правовой анализ): Дис. ... д-ра юрид. наук. — Казань, 2006.
2. Цит. за: Duverger M. Echee an Roi. — Paris: Albin Michel, 1978.
3. Semi-Presidentialism in Europe / ed. By R. Elgie. — Oxford University Press, 1999. — P. 1. — (Comparative European politics).
4. Duverger M. Institution Politiques et Droit Constitutionnel. — 11 th ed. — Paris: Presses Universitaires de France, 1970.
5. Duverger M. New Political System Model: Semi-Presidential Government.
6. Див.: Романюк А. Інститут президентства у системі представницької демократії // Партії та електоральна політика / Романюк А., Шведа Ю.; Центр політ. дослідж. — Л., 2005.
7. Ковалев А.М. Інститут Президента в системі розподілу властей: сравнительный опыт Франции и России: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1998.
8. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф.М.Рудича. — К.: Парлам. вид-во, 2008.
9. Молчанов Н.Н. Генерал де Голль. — М., 1973.
10. Див.: Fauvet J. La IV Republique. — Paris, 1959.
11. Арон Р. Разложение французского режима // Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М.: Текст, 1993.
12. История Франции: в 3-х тт. / Отв. ред. А.З. Манфред. — М.: Наука, 1973. — Т.3.
13. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Под. ред. В.А.Бажанова. — М.:РОССПЭН, 1999.
14. Преображенская А.А. Политические институты Франции на фоне перемен в общественно-политической жизни // Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна: ООО «Феникс+», 2001.
15. Франция. В поисках новых путей / Отв. ред. Ю.И.Рубинский. — М.: Весь мир, 2007. (Старый Свет — новые имена).
16. Ги Сорман. От де Голля до Путина. Почему Франция никогда не будет экспортером демократии — // День. — 2008. — №170. — 23 сентября.
17. Бенетон Ф. Введение в политическую науку. — М.: Весь мир, 2002.

18. Ардан Ф. Франция: государственная система / Пер. с фр. — М.: Юрид. лит., 1994.
19. Конончук С. Непрямі вибори в європейських демократіях / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К.: Агентство «Україна», 2010.
20. Ровдо В. Политическая система Франции // Ровдо В. Сравнительная политология: Учеб. пос. — Вильнюс: ЕГУ — М:ООО «Вариант», 2008.
21. Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty Six Countries. — New Haven & London: Yale University Press, 1999.
22. Le Figaro. — 2005. — 17 janvier.
23. Baverez N. La France qui tombe. — Paris: Perrin, 2003.
24. Jouyet J-P., Mabbille Ph. N'enterrez pas la France. — Paris, 2007.
25. Закон о пенсиях во Франции официально вступил в силу // <http://lb.ua/news/2010/11/10/3447>. — 2010. — 10 ноября.
26. Luc Bronner. Le nouveau visage des politiques de securite // Le Monde. — 2010. — №20399. — 25 ao?t.
27. Цит. за: Сирук М. Антиконтитуційний «конек» Саркози // День. — 2010. — №136. — 3 августа.
28. <http://top.rbc.ru/politics//25/10/2010/487298.shtml>.

Кудряченко Андрій Іванович

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ І ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті аналізуються різновиди політичних режимів та форм державного устрою держав Західної Європи, окремо подається визначення демократичного політичного режиму та його засадничих складових. Детально розглядаються питання сходження сучасного політичного режиму у конституційних монархіях, а також суттєві чинники його утвердження та еволюції в країнах з федеративною формою державного устрою, зокрема у ФРН, Австрії та Швейцарії.

Ключові слова: політичний режим, державний устрій, Західна Європа, Німеччина, демократія.

Kudriachenko A.I. Political regime and forms of state structure in the states of Western Europe.

The present article is dedicated to the analysis of the kinds of political regimes and forms of state structure of the states of Western

Europe. The determination of democratic political regime and its parts are separately researched. The points of development of contemporary political regime in constitutional monarchies as well as the basic factors of its evolution in the federative states such as FRG, Austria and Switzerland are precisely analyzed.

Key words: political regime, state structure, Western Europe, Germany, democracy.

На рубежі ХХ–ХХІ століть чимало держав перехідного періоду, зокрема країни Південної та Центрально-Східної Європи, а в їх числі й пострадянського простору, переживають непростий етап сходження до демократії. Більшість дослідників слушно пов'язує зміцнення демократії з формуванням сучасної партійно-політичної системи, реформуванням системи державного правління та власне політичного режиму.

Зауважимо, що для демократично розвинутих держав, попри всі їхні національні особливості і відмінності, спільним є демократичний режим. При цьому форми державного устрою можуть бути різними. Характерними спільними рисами політичного режиму, який притаманний державам Західної Європи, є демократичний спосіб формування і здійснення влади — законодавчої, виконавчої та судової; розвинуте і структуроване громадянське суспільство, яке взаємодіє з владою і з яким остання змушена рахуватися; а також ефективна партійна система і працююча політична опозиція. Всі ці складові постають дієвими чинниками загальної політичної атмосфери й одночасно якісною характеристикою функціонування держави, а також необхідними факторами, які підтримують демократичну систему правління, змагальність політичних сил і, відповідно, наявний суспільний лад у державі.

Досвід розвинених демократичних держав Західної Європи також свідчить про те, що на політичний режим справляють вплив багато чинників суспільного життя: традиції, національні відмінності та особливості. За тих чи тих однакових умов можуть бути різновиди, прецеденти та довготривалі наслідки, які відбиваються на самому політичному режимові. Все це ми повинні враховувати, аналізуючи та розробляючи пропозиції і настанови щодо формування та подальшого розвитку демократичного режиму в Україні.

Слушним є твердження, що провідні владні інститути будь-якої держави впливають на формування того чи іншого режиму в суспільстві. Залежно від системи державного правління, форми

державного устрою та політичних і особистісних якостей лідерів політичний режим може еволюціонувати у бік демократичного чи авторитарного, а то й до тоталітарного. Відповідно до демократичних трансформацій і зміцнення політичних, владних інститутів та громадянського суспільства цей процес може розвиватися і в зворотному напрямі.

Звичайно, що на політичний режим, його формування значною мірою впливають глави держав та урядів, парламентаризм і його складові відповідної країни та й загалом система державного правління. В наш час у західноєвропейських державах, де збережено фігуру монарха, а це Сполучене Королівство, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Іспанія та Швеція також, де раніше, а де дещо пізніше утвердився демократичний режим. Тут Корона і її владні атрибути зазнали доволі відчутної еволюції порівняно з попередніми історичними епохами. Наявний нині у цих державах обсяг повноважень монархів як глав держав не має навіть такого великого значення, як у президентській державі. Всі ці європейські країни справедливо відносять до числа конституційних монархій. Дійсно, за формою правління Сполучене Королівство, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Іспанія та Швеція не є республіками. Протягом досить тривалого історичного періоду це коло держав, їх політичний режим еволюціонував від очевидно недемократичних засад правління до сучасних. Кожна із цих держав, її Корона має національне забарвлення й відповідні особливості.

Проте у нашому контексті варто відзначити сутнісну сторону цієї форми державного правління. У конституційних монархіях глава держави — монарх наділений одночасно окремими функціями законодавчої влади (спільно з національними парламентами) та виконавчої (спільно з урядами). У системі виконавчої влади більший обсяг повноважень монархи мають щодо міжнародних справ і питань оборони. Здебільшого монархи є главами національних церков. Щодо всіх монархів діє норма їхньої особистої недоторканності. Оскільки монархи політично нейтральні, вони також відіграють важливу роль у забезпеченні чи зміцненні суспільної єдності країн.

Вплив сучасних монархів на формування політичного режиму, звичайно, є відчутно меншим, ніж у попередні епохи. Історія знає, що як ніхто інший не впливали на загальну політичну атмосферу свого суспільства такі самодержці, як Людовік XV у Франції та Петро I в Росії. Проте тоталітарний режим, а то й відверта

деспотія відомі за різної ідейно-політичної окраски. Тоталітарний режим з власними особливостями сформували вже у недалекому ХХ столітті в соціалістичному СРСР — Й.Сталін, у нацистській Німеччині — А.Гітлер, в народно-демократичному великому унітарному Китаї — Мао Цзедун, у Федеративній Республіці Югославії — Йосип Броз Тіто. З-поміж європейських держав не всім удавалося оминати тоталітарний етап у своїй історії.

Відзначимо, що нині в західноєвропейських країнах з монархічною формою врядування роль монархів у формуванні політичних режимів відчутно менша, порівняно з президентами відповідних країн. Тут достатньо пригадати й порівняти потужну роль президента Ш. де Голля у формуванні режиму V Республіки, багатьох його наступників з доволі скромним впливом монархів на перебіг подій, атмосферу суспільного буття у своїх державах. Водночас у сучасних монархіях велику роль відіграють традиції, церемоніал та, власне, лідери сучасних владних і політичних структур, які безпосередньо впливають на формування й розвиток політичного режиму власних держав. Унаочнення цього твердження можуть служити приклади врядування у класичній монархії — Сполученому Королівстві Великобританії, — М. Тетчер, Т. Блер та інші глави уряду.

Посаду президента як главу держави слід розглядати стосовно країн із напівпрезидентською та парламентською формами правління. У відповідних державах є спільні й особливі вимоги щодо кандидатів на цю посаду, стосовно способів обрання та термінів перебування. Обсяги повноважень президентів у системі взаємин: президент — парламент — прем'єр-міністр (уряд) також є різними. Рівень політичної ваги президента найвищий за напівпрезидентської системи правління і найменший за умов парламентської системи правління. Відповідно до цього відрізняється їхній вплив на становлення та розвиток політичного режиму. За напівпрезидентської системи правління можемо виділити дві різні конструкції, які передбачатимуть відмінний один від одного рівень політичної ваги та впливу президента на політичну атмосферу в суспільстві. Найвищий рівень політичної ваги спостерігаємо в ситуації, коли президент спирається на лояльну щодо себе парламентську більшість, і навпаки — президент стає політично слабким за умов протиставлення йому парламентської більшості (ситуація когабітації).

Позиціонування повноважень президентів має обов'язково охоплювати аналіз не лише прав і можливостей, які надають

президентам конституції національних країн, а й реальні *de facto* повноваження. Обмежуючим чинником щодо впливовості та ваги посади президента є парламент, зокрема парламентська більшість. Загальною тенденцією європейських країн розвинутої демократії з напівпрезидентською формою правління є відчутне зменшення обсягу повноважень президентів, їх перерозподіл на користь парламентів і фактичне наближення до характеристик повноважень президентів країн з парламентською ситемою правління.

У політологічній літературі, в публічних висловлюваннях останнього часу часто вживаються такі формулювання, як «президентська форма правління», «парламентарна (чи парламентська) форма правління» і т. п. Однак, з точки зору чистоти визначення, слід розрізняти дві основні форми правління — республіканську і монархічну. За нашим баченням, традиційне тлумачення поняття «форма правління» цілком придатне для сучасного державознавства. Видається, що відповідно до вимог наукової термінології більш коректно говорити про президентську, напівпрезидентську, парламентарну (або парламентську) систему правління, відрізняючи їх тим самим від форм правління. За формами державного устрою також відрізняють унітарні, федеративні та конфедеративні держави. Про відмінності та особливості їх у контексті розвитку демократичної політичної атмосфери й суспільного ладу йтиметься далі.

У країнах Західної Європи є різні види систем правління, державного устрою і конфігурацій партійної системи. Однак у всіх розвинених демократій є спільний знаменник, а саме — демократичний режим. При цьому форми державного устрою бувають доволі різними, відчутними є історичні традиції, та чи інша міра їх спадковості. Характерними спільними рисами політичного режиму, який притаманний державам Західної Європи, є демократичний спосіб формування і здійснення влади — законодавчої, виконавчої та судової (навіть й за наявності монарха). У цих державах вже сформувалося розвинуте і структуроване громадянське суспільство, яке взаємодіє з владою і з яким остання змушена рахуватися. У більшості держав Західної Європи склалася також дієва партійна система, існує політична опозиція, переважно парламентська. Всі ці складові взаємодіють і разом постають дієвими факторами загальної політичної атмосфери. Вони водночас є якісною характеристикою функціонування держави і необхідними чинниками, які забезпечують існування демократичної системи правління, змагальність політичних сил і, відповідно, наявний суспільний лад у державі.

Досвід розвинених демократичних держав Західної Європи також свідчить про те, що на політичний режим справляють вплив багато чинників суспільного життя: традиції, національні відмінності та особливості, а також політичні прецеденти. Все це ми повинні враховувати за сучасних вітчизняних умов. Однак для політичного режиму важливими є як спосіб формування владних органів, так і той політичний клімат, загальна політична лінія, що сповідується провідними політичними силами [1, с. 97]. Якщо останні дотримуються демократичних цінностей, засад правової держави, то за всіх національних відмінностей режим є демократичним. Скажімо, у 20–30-ті роки ХХ століття із 25 демократій Заходу 14 не витримали випробовування часом, вони не встояли і тим чи іншим шляхом поповнили лави країн з недемократичним авторитарним чи навіть тоталітарним режимом. А приклад повалення Веймарської республіки Німеччини політичною силою, що не сповідувала демократичні засади, став показовим у цьому відношенні [2, с. 367].

У наш час, що є періодом глибоких трансформацій, Європа посідає виключно важливе місце у цих процесах. В останнє десятиліття ХХ століття тут відбулися зміни самої конфігурації континентального розвитку. Зник традиційний поділ, що існував десятиліттями, на капіталістичні та соціалістичні держави. Європейський Союз став однією із найважливіших домінант загальноконтинентального масштабу. Під впливом глобальних змін у світовій економіці, міжнародних відносинах, а також з огляду на соціальні зрушення у соціальній структурі європейських держав по-іншому виглядає розклад сил у партійно-політичних системах Західної і Центрально-Східної Європи. У західноєвропейських країнах очевидна більша, ніж раніше, політична спільність традиційних грандів партійного спектра — консерваторів, християнських демократів, лібералів, національних загонів соціал-демократів. Практично зійшли з політичної сцени колишні комуністичні осередки, багато із яких еволюціонували у лівосоціалістичні партії. Водночас більш помітними, порівняно з минулим періодом, стали партії екологічного і регіонального спрямування, різних відтінків радикал-націоналістів. Зростаючими темпами продовжується розвиток масових непартійних рухів, де бюрократизована структура яких приваблює багатьох розчарованих як глобальними процесами в світі, так і складностями розвитку окремих європейських держав.

Слід відзначити, що Європа, зазнаючи змін і маючи подібні проблеми в усіх регіонах, не є однорідним, позбавленим країнової специфіки організмом. В ній, як і раніше, є держави-лідери, а є й країни «другої лінії», які справляють відчутно менший вплив на перебіг європейських і світових подій. У сучасних умовах, коли, з огляду на світову фінансово-економічну кризу, майже повсюдно загострилися соціально-економічні проблеми, у ряді держав Європи зростає підтримка ультраправих сил, які є прихильниками режимів, далеких від демократичного кшталту. Позиції останніх відчутно впливають на міжнародні відносини у цих суспільствах. Наприкінці 2009 р. за результатами народного референдуму було прийнято рішення про заборону на будівництво мінаретів у Швейцарії. Тоді ухвалу швейцарців підтримав президент Франції Ніколя Саркозі, хоч найбільші правозахисні організації засудили підсумки референдуму, вважаючи, що це болісно вдарить по самосвідомості мусульман, які мешкають у Європі.

Не так давно ультраправий «Національний фронт» Франції добився вагомих результатів на виборах в економічно депресивних регіонах, яких особливо торкнулася економічна криза. Праві радикали у Франції стали реальною політичною силою. Поширенню ультраправих ідей послужила також одна з головних проблем Франції — незаконна міграція. Адже у Франції мешкає понад 5 млн осіб послідовників ісламу, а це найбільша громада на всьому європейському континенті. Для католицької Франції перетворення ісламу на другу за значенням релігію країни — не просто болісний процес, а реальна загроза культурному суверенітету.

У Нідерландах на початку березня 2010 року на регіональних виборах ультраправа Партія свободи Гірта Вілдерса домоглася таких значних успіхів, що він уже готується стати наступним прем'єр-міністром країни. У березні цього ж року італійська праворадикальна партія «Північна ліга» здійснила прорив на муніципальних виборах і посіла провідне місце в коаліції прем'єр-міністра Сільвіо Берлусконі. Праворадикальна «Північна ліга» широко відома завдяки своїм антиімміграційним закликам, вона також проводить кампанії проти будівництва мечетей і домагається ухвалення закону, що забороняє носіння нікабу (традиційного в деяких країнах жіночого одягу, який закриває все тіло, за винятком прорізів для очей).

У травні 2010 року права радикальна партія «За кращу Угорщину» стала третьою за чисельністю фракцією в угорському

парламенті. На першому місці опинилися праві консерватори, які відтіснили соціалістів, котрі правили країною впродовж восьми років. Тріумф угорських ультраправих спричинив значні тривоги в Європі, адже в ході передвиборчої кампанії радикали збирали мітинги, на яких обрушувалися з прокльонами і погрозами на адресу, як вони висловлювалися, «політичної та циганської мафії», розпалюючи ненависть до циганів, євреїв та іноземців [3].

Праві радикали об'єднуються у Європейському парламенті. Лідер Британської національної партії (БНП) Нік Гріффін, чия політична сила вперше пройшла до Європарламенту, і голова Національного фронту Франції Жан-Марі ле Пен ініціювали створення пан'європейського ультраправого альянсу. До них приєдналася також представлена в Європарламенті угорська ультраправа партія і три партії, які входять до національних законодавчих зборів: Бельгійський національний фронт, італійська партія «Трибарвне полум'я» і шведські націонал-демократи. Як заявили засновники об'єднання, вони разом «боротимуться з деструктивними ефектами глобалізації» і «мирно вирішуватимуть проблему міграції».

Іншими словами, якщо в 90-ті роки до ультраправих партій ніхто не прислухався і не сприймав серйозно, а їхні шанси потрапити до великої політики наближалися до нуля, то у кризовий період у Європі спостерігаються тривожні тенденції. Саме новітні реалії ХХІ сторіччя створили умови, сприятливі для розвитку ультраправих ідей. Зокрема, багата Західна Європа переситилася дешевою робочою силою з країн третього світу; лави емігрантів, що постійно поповнюються, змушували уряди європейських країн приділяти їхнім проблемам дедалі більше уваги, крім того, «прибульці» завозили з собою іншу культуру, яка, врешті-решт, почала становити конкуренцію місцевій, традиційній культурі. Ультраправі вміло скористалися економічною кризою, стверджуючи, що мігранти відбирають у представників національної більшості робочі місця. І якщо в кращі часи вимагати виселення мігрантів було просто непристойно, то з початком глобальної фінансової кризи ультраправі почали висловлювати подібні пропозиції на повний голос [3].

Усі ці детермінанти, як і чинники років Великої депресії, слід брати до уваги в тому сенсі, що кризові явища сприяють посиленню запиту на односторонні рішення та недемократичний шлях розв'язання проблем і суперечливих наслідків економічного спаду. Однак попередня практика, історичний досвід держав Західної

Європи свідчить про те, що суспільний лад демократій спроможний встояти перед цими загрозами та викликами. Цьому сприяють саме демократичний режим і дотримання цінностей демократії, практика формування та діяльності урядів, розвинутість партійної системи і демократичні засади діяльності партій, наявність стримуючих чинників та противаг, унормованість практики розв'язання суперечок чи політичних конфліктів.

У цьому зв'язку, певно, слід звернутися до практики подолання подібних чи інших небажаних тенденцій у ряді держав Західної Європи. Так, свої національні особливості формування та зміцнення демократичного режиму мають повоєнна Німеччина, зокрема ФРН, Австрія, Франція, Бельгія та інші держави. У повоєнні роки, коли створювалася ФРН, союзники — США, Великобританія та Франція сприяли тому, щоб практика функціонування демократії та висновки із німецької практики міжвоєнного періоду були ретельно враховані [4, с. 1–7]. Це стосувалося як розробки самого тексту Конституції, який назвали у 1949 році Основним законом (тимчасовим — до об'єднання всієї Німеччини), так і федеративного устрою, законодавства про партії тощо. Відзначу, що саме політичний устрій ФРН став привабливим і спонукальним для жителів колишньої НДР — Східної Німеччини, громадяни якої відмовилися від тоталітарного минулого і приєдналися як п'ять нових федеральних земель до західнонімецької системи, приймаючи конституційно-правові засади останньої [5]. Нині Німеччина постає правовою демократичною державою, яка має федеративний устрій; у складі ФРН об'єднанні 16 федеральних земель, які мають свої конституції, земельні парламенти і уряди.

З практики ФРН, яка ввібрала не лише кращі складові демократичного розвитку Німеччини, але й досвід держав демократичного Заходу, впливають щонайменше кілька складових утвердження та функціонування демократії, федеративної форми державного устрою і демократичного режиму зокрема. Таких висновків автор доходить не лише на основі існуючих наукових та теоретичних узагальнень, але й виходячи із власних спостережень та аналізу перебігу політичних подій останнього історичного періоду [6]. Вельми суттєвим чинником тут є розвинута і стійка партійно-політична система, наявність інститутів громадянського суспільства. Так, за умов представницької демократії партії є носіями плюралізму, розмаїття ідей та підходів щодо розвитку

країни. Партії, принаймні на нинішньому етапі розвитку суспільних відносин, є необхідним засобом втілення волі народу в діях влади. У Німеччині було раніше й існує нині кілька десятків різних політичних партій. Однак найпотужнішими є дві політичні сили — християнські демократи та соціал-демократи. Це підтверджується як їх чисельністю, що сягає нині понад півмільйона членів у кожній, так і досить широкою підтримкою виборців.

Безпосереднім правом політичних партій Німеччини, що перемогли на виборах, є участь у формуванні уряду. Аналіз показує, що перш за все це право стосується партій центристської орієнтації, які прагнуть до проведення зваженої політики з урахуванням інтересів більшості населення ФРН і на основі широкого суспільного консенсусу. Але теоретично, згідно з конституційними положеннями, право брати участь у формуванні уряду мають усі партії, що пройшли до бундестагу та земельних парламентів, хоча б вони мали й скромніший електорат.

Практика свідчить, що протягом більш як шістдесятирічної історії, після утворення ФРН у 1949 р., партії центристської орієнтації зуміли забезпечити собі домінуюче становище не лише на федеральному рівні, а й на земельному, здобуваючи переважну більшість голосів виборців. Тим самим вони практично відтіснили на узбіччя суспільного життя екстремістів, політичні сили, котрі перебувають у «системній опозиції» до існуючого конституційного порядку.

Іншими словами, слід підкреслити наступне: політичні партії, ідейно-політичний плюралізм у Німеччині стояли біля витоків та становлять невід'ємну частину і засадничий принцип сучасної демократії, політичного режиму в цій державі. Становлення і зміцнення партій, зокрема тих, що сповідують центристську ідеологію, є, з одного боку, атрибутом формування демократії і парламентаризму, а з іншого — це постає віддзеркаленням їх успішного сходження в суспільстві. Ці партії становлять основу політичної системи і виражають ключові політичні орієнтири німецького суспільства. Адже із 36 політичних партій, що висували своїх кандидатів на перші вибори до бундестагу в 1949 р., лише чотирьом було під силу протягом більше ніж 60 років стабільно долати під час виборів п'ятивідсотковий бар'єр.

Відзначимо, що до числа партій центристської орієнтації належать Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини

(СДПН) і Вільна демократична партія (ВДП). За своїм соціальним складом вони постають здебільшого партіями середніх прошарків населення, зокрема підприємців. Особи, які мають власну справу, на початку нинішнього століття становили: в ХДС — 21,5%, в ХСС — 34,3%, у ВДП — 19%, а частка чиновників та службовців, відповідно, в цих партіях сягала близько 40%. За соціальним складом СДПН є партією робітників та представників середнього класу. Так, у 2005 р. в СДПН робітники становили 24%, а громадяни, які мали власну справу, — лише 4,5%. Службовці та чиновники серед соціал-демократів становлять дещо трохи більше 35%. Існує також Партія зелених, яка є порівняно молододу організацією, що виникла на хвилі нових соціальних рухів (утворена 1980 р.). Під час виборів вона набирає в середньому від 5 до 10% голосів [7, с. 11].

Цим партіям демократичної орієнтації протистоять радикальні партії правого і лівого спрямувань. Однак вони були змушені задовольнятися лише малою часткою голосів, що віддавалися на їх користь: у загальній сумі — 1–2%. Однак із возз'єднанням колишньої НДР із ФРН вплив ліворадикалів, представлених Партією демократичного соціалізму (ПДС), яка є правонаступницею ортодоксально-комуністичної партії — СЄПН, суттєво розширився. Ця партія зуміла набрати близько 20% голосів у східній частині країни і автоматично зайняти місце в бундестазі (хоч у західній частині вона має досить низький рейтинг і слабку підтримку) [7].

Наступною основоположною засадою демократичного устрою ФРН постає парламентаризм. Як засадничий принцип він пронизує більшість царин суспільного життя ФРН; розподіл повноважень між гілками влади доповнюється системою їх ефективної взаємодії. Усі складові демократії у ФРН виявляються в широкому спектрі політичного життя держави й суспільства. Це стосується поділу влади між різними її гілками, практики діяльності двох палат законодавчого органу — бундестагу та бундесрату, динамічного балансу політичних сил, фракційної згуртованості депутатів бундестагу, шляхів пошуку загальнонаціонального консенсусу із різних питань, політичної культури тощо. Так, з метою критичної оцінки діяльності уряду й ефективного здійснення права контролю депутати-партійці мають у своєму розпорядженні широкий інструментарій, наприклад, годину запитань та відповідей, під час якої вони в усній чи письмовій формі можуть вимагати від членів уряду необхідної інформації.

Досить показовим є те, що публічні слухання мають на меті, як правило, залучення зовнішніх експертів для оцінки роботи парламенту. Комісії парламентського розслідування створюються для того, щоб за участю експертів мати змогу зайнятися питаннями, які не потребують негайного вирішення. Ці комісії призначаються головним чином у тих випадках, коли є достатні підстави для того, щоб звинуватити уряд або окремих його членів у порушенні права й законності.

Аналіз практики діяльності бундестагу засвідчує її повчальність для країн молододі демократії, особливо з огляду на потреби структурування й політичної визначеності парламенту країни. Так, у ФРН депутати різних партій об'єднуються в окремі фракції, розподіляються по відповідних парламентських комісіях та профільних комітетах і парламентських групах. Слід узяти до уваги, що структурні підрозділи, місця і посади у профільних комітетах, парламентських групах чітко розподіляються відповідно до кількості мандатів, отриманих на федеральних виборах.

Водночас, заради об'єктивності, слід визнати: класичний поділ влади у повоєнній Німеччині дещо «стерся». Адже фракції правлячих партій не без підстав вважаються допоміжним ресурсом, «своєю рукою» правлячих кіл. Тим самим їхні функції контролю в політичній практиці проявляються все менше, якщо взагалі знаходять свій реальний прояв. Проте опозиція, сильні опозиційні фракції створюють необхідний баланс. Ще одним чинником, який ускладнює дієвість парламентського контролю за діяльністю уряду, є зростаюча залежність парламентарів від бюрократів, яких славетний С. Паркінсон називав «мілітаристами паперової війни».

Засідання німецького бундестагу досить часто називають «форумом нації», на якому публічно дискутуються політичні підходи різних партій щодо тієї чи іншої проблеми суспільного розвитку. Варто особливо наголосити, що політична культура, високий професіоналізм більшості депутатів бундестагу уможливають конструктивну законотворчу діяльність німецького парламенту. Скажімо, бундестаг приймає в останній період часу понад 140 законів щорічно. Порівняно з парламентом України — це, звичайно, дещо більше. Певно, дається взнаки солідний попередній досвід [8].

У ФРН довели свою життєздатність і міцність виміри демократичної форми правління, політичного режиму, що зберігаються, незважаючи на зміну уподобань і підтримки електорату. Скажімо, не сталося ніяких політичних потрясінь, коли в 1973 р. пішов

у відставку видатний представник соціал-демократії — федеральний канцлер ФРН В. Брандт, коли його наступника Г. Шмідта змінив у жовтні 1982 р. на 16 років представник християнських демократів — Г. Коль, політичний онук першого федерального канцлера К. Аденауера. Без серйозних політичних відхилень відбулося відновлення державної єдності Німеччини у 1990 р. Більше того, засади демократії, партійно-політична система і демократичний режим ФРН поширилися на терени колишньої НДР, тим самим довівши свою привабливість та більшу життєздатність.

Підтвердженням визначення, що народ, виборці безпосередньо впливають на формування і діяльність урядової коаліції у Німеччині, є більшість виборів до бундестагу. Окремі із них є вельми показовими. З-серед останніх, згадаємо результати парламентських виборів 2005 та 2009 років і наступні формування й діяльність урядової коаліції на чолі з Ангелою Меркель (ХДС). Саме виборець показав, що він є головним. Після виборів 2005 року виборець спонукав політичний клас до остаточного рішення у разі співмірності впливу урядових і опозиційних партій. А результати виборів до німецького бундестагу 2009 року імперативно поставили необхідність зміни конфігурації владних партій, і було створено християнсько-ліберальну коаліцію.

Також важливим чинником і складовою, яка впливає на формування й демократичність режиму, є чітке визначення у ФРН ролі та компетенцій федерального уряду за умов парламентської республіки. У повоєнній Німеччині існує не лише розподіл повноважень між трьома гілками влади, але й відчутно потужний вплив і провідне становище так званої «канцлерської демократії», урядової партійної коаліції. Дійсно, тут наявні національні традиції та відповідні особливості країни.

Суттєві відмінності і чіткі виміри у ФРН, порівняно з іншими європейськими країнами, має система формування коаліційного уряду і так звана «канцлерська демократія». Партія, яка перемагає на федеральних виборах, ініціює створення коаліційного уряду з політичним партнером, що сповідує споріднені або досить близькі засадничі принципи і підходи до вирішення актуальних питань соціально-економічного розвитку. Утворенню такого уряду передують розробка і підписання коаліційної угоди двох (або й більше) партій.

Аналізуючи систему врядування у ФРН, або «канцлерську демократію», слід брати до уваги, що головною дійовою особою уряду,

політичною постаттю країни є федеральний канцлер. Йому належить «директивна компетентність»: саме він визначає, якою має бути внутрішня і зовнішня політика держави, він несе за цю політику відповідальність. Наголосимо, що відповідно до конституційних вимог ФРН федеральний канцлер обирається бундестагом за пропозицією президента країни і останній офіційно призначає канцлера.

Члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед бундестагом. Але суттєвим є те становище, що канцлер і загалом уряд спираються на парламентську більшість. Тому провести своє рішення, наполягти на власному підході уряд завжди має можливість. Виходячи з такої системи врядування, нескладно передбачити прийняття того чи іншого рішення німецьким парламентом із питань, законопроектів, що ініціює уряд. Скажімо, нелегко далися бундестагу рішення щодо участі військових підрозділів ФРН в «приборканні гуманітарної катастрофи в Косово» 1999 року, проте зовсім передбачуваним стало відповідне рішення парламенту щодо підтримки США у боротьбі із тероризмом і про відправку військового контингенту до Афганістану в подальшому.

Наступною умовою функціонування у ФРН системи правління та демократичного режиму постає конституційна норма конструктивного вотуму недовіри стосовно голови уряду. Певно, є всі підстави відзначити, що це положення щодо можливостей вирішення парламентом питання зміщення федерального канцлера вистраждане німецькою історією першої половини ХХ століття. Цей принцип означає, що вимога конструктивності у питанні недовіри канцлеру полягає в одночасній наявності підтримки більшістю депутатів бундестагу нового кандидата на цю посаду. Згідно з конституційними положеннями та вимогами, цей важливий принцип унормовує принципову складність повалення канцлера. Для досягнення цього новий претендент має спиратися на нову парламентську більшість. Інакше чинний федеральний канцлер залишиться на своїй посаді. Згідно з відповідною конституційною нормою, між пропозицією про висловлення недовіри і виборами має пройти сорок вісім годин, тобто дві доби. Саме за цей термін має визначитися чи переформуватися парламентська більшість. За відсутності такої підтримки нового претендента висловлена недовіра не має ніяких кадрових наслідків.

Підкреслимо, що положенням про конструктивний вотум недовіри автори Основного закону втілили уроки і висновки з досвіду

першої демократичної практики Німеччини, що зазнала невдачі. У період Веймарської республіки, тобто в 20-ті — на початку 30-х років ХХ століття, постійно утворювалися ситуативні парламентські більшості, які мали на меті повалити главу уряду. Водночас ті самі партії ніколи не могли домовитися про те, хто ж має очолити новий уряд. Це призводило до тривалої нестабільності й частой зміни глави уряду. Конструктивний вотум недовіри, навпаки, постає гарантом стабільності уряду. Протягом шістидесятирічної історії ФРН до нього вдавалися лише двічі: у 1972 році, коли ХДС/ХСС зробили невдалу спробу скинути В. Брандта, а вдруге — в 1982-му, цього разу успішно, коли Г. Коль замінив на посту тогочасного канцлера Г. Шмідта.

Положення щодо конструктивного вотуму недовіри постає вельми актуальним для вітчизняної практики, особливо з огляду як на вже чималий досвід частих змін урядів, так і виходячи з практики реформи політичної системи. Якби у нашій країні діяла відповідна норма, це мало б вельми позитивні наслідки. Так, постановою Верховної Ради України стосовно відставки глави і Кабінету Міністрів України вважалася б чинною лише за умови голосування й підтримки більшістю депутатів нового глави уряду, скажімо, не пізніше як протягом двох діб [9].

Також важливим чинником формування та розвитку демократичного режиму, який виходить не лише з німецького досвіду, але й інших держав Західної Європи, є неухильне дотримання законів, процедур і взагалі демократичних засад та цінностей всіма владними структурами, політичними партіями, структурами громадянського суспільства.

Можна навести різні приклади неухильного дотримання вимог закону, конституційних засад як з боку влади і її носіїв, так і політичних партій, структур громадянського суспільства. Це, зокрема, позначилося на долі повоєнної комуністичної партії ФРН, яка була заборонена відповідним рішенням Конституційного суду за те, що сповідувала антиконституційні настанови. За порушення законів пішов у відставку не один міністр, за порушення правил дорожнього руху несуть відповідальність всі: від пересічного громадянина до чиновника високого рангу.

Для Австрії звільнення від ланцюгів гітлерівського аншлюсу стало відправним моментом зростання демократії Другої республіки. Знову здобувши державність, Австрія стала повністю суверенною лише через десять років, коли СРСР, США, Великобританія

та Франція, підписавши у травні 1955 р. Державний договір, ввели свої військові контингенти з австрійської території. Минуло ще сорок років і розпочався новий етап в історії Австрії як складової частини Європейського Союзу. Ці важливі віхи повоєнної австрійської історії наклали свій відбиток на формування демократичної державності, її федеративного устрою, інститутів влади та системи взаємовідносин різних соціальних верств і груп населення. Але протягом всього повоєнного періоду сходження Австрії відбувалося в руслі демократичного режиму та дотримання конституційно-правових норм.

«Австрія — демократична республіка. Її право виходить від народу», — цими словами починається Конституція Австрійської Республіки, документ, прийнятий ще у 1920 р., відредагований у 1929 р., а в повоєнні роки і в останній період неодноразово доопрацьований [10, с. 11]. На початку XXI століття в Австрії проходить доволі складний процес оновлення тексту Конституції, що відповідає новим реаліям. Проте закладені раніше найважливіші принципи правового державного устрою актуальні до цього часу. Зберігається й система поділу влади, а також основоположні структури її політичного функціонування.

Сучасна Австрія є парламентською республікою; владну піраміду очолює президент країни, якого обирають терміном на шість років, але не більше двох разів підряд. Президент приводить у дію весь владний механізм. Спираючись на результати виборів, він призначає федерального канцлера (главу уряду). Як правило, ним стає лідер партії, що перемогла на виборах. На президенті лежить моральна відповідальність за те, щоб був забезпечений вотум довіри уряду у нижній палаті парламенту (Національній Раді). Верхня палата — Федеральна Рада, де засідають представники дев'яти земель Австрії, у процесі формування уряду участі не бере. В умовах Австрії в абсолютній більшості випадків йдеться про створення коаліційного уряду. Згідно з Конституцією, президент має право не затверджувати тих кандидатів, які, за його оцінкою, не відповідають пропонованій їм посаді. Аналогічна процедура дає президенту право затверджувати або не затверджувати кандидатури голів земельних урядів, а також мотивовано усувати їх з відповідних посад [10, с. 1].

Цілком природно, що основне навантаження щодо вирішення як міжнародних, так і внутрішньополітичних проблем лягає на федеральний уряд. Згідно з Конституцією, він складається

з федерального канцлера, віце-канцлера, федеральних міністрів та їх заступників (держсекретарів). Конституція також визначає, що ці посадові особи, як правило, рекрутуються з-поміж депутатів, обраних до Національної Ради. Водночас, після входження до кабінету міністрів відповідні політики складають депутатські повноваження, які передають іншим членам своїх політичних партій.

Принцип однакості рішень, позиції є для уряду основоположним (держсекретарі мають право дорадчого голосу). Таким чином, жоден законопроект, розроблений урядом і пропонований парламенту для затвердження, не може бути нав'язаний вольовим рішенням частини кабінету міністрів. Може йтися лише про політичний компроміс. Хоча канцлер і не наділений якимись особливими повноваженнями, але на практиці він відіграє вирішальну роль у формуванні кабінету міністрів. Слід підкреслити, що практика останніх десятиліть привела у політичне життя країни такий неформальний інститут влади, як Коаліційний комітет. До його складу на період переговорів щодо створення уряду більшості входять, як правило, лідери партій-переможців, які домовляються про поділ влади між партіями.

У контексті функціонування демократичного режиму в Австрії важливо наголосити про наступне. Право законодавчої ініціативи тут мають як уряд, так і парламент. Окрім цього, парламент зобов'язаний розглянути будь-яку пропозицію, підписи під якою поставили не менше 100 тисяч громадян країни. Останнє положення є підтвердженням можливостей включеності суспільства у державні справи шляхом народної ініціативи. Всі законодавчі акти проходять ґрунтовну експертизу в комітетах і підкомітетах парламенту. У дихотомії «уряд — парламент» важливу роль відіграють голова Національної Ради і два його заступники, один із яких представляє найбільш сильну неурядову партію. Також показовим є той факт, що у практиці австрійського парламенту останніх десятиліть не було випадків неконсолідованих дій правлячих партій.

Наголосимо також, що хоча в Австрії зареєстровано понад 40 політичних партій, шанс потрапити до парламенту мають лише кілька з них. Постійно представленими є Соціалістична партія Австрії (з 1991 р. перейменована у соціал-демократичну, але попередня аббревіатура СПА залишилася) і Австрійська народна партія (АНП), а також радикал-націоналістична партія свободи (АПС). Цьому багато в чому сприяє виборчий бар'єр у 4% голосів, які партіям необхідно набрати в кожному виборчому окрузі [11].

Згідно з Конституцією 1920 р. Австрія стала федерацією дев'яти земель, а знищений федеративний і державний статус в період нацистського аншлюсу було відновлено у 1945 р. Австрійський федералізм має низку важливих особливостей, які не характерні для сусідніх федеративних держав. На відмінну від Швейцарії, він одномовний, на відміну від ФРН, тут не має такої «окремленості», як Баварія. Відмінним є й бельгійський варіант, де дві частини — Валлонія і Фландрія постають за багатьма ознаками скоріше поділеними, аніж складовими частинами Бельгії. Стабільність австрійського федералізму вигідно відрізняє цю державу від історичної долі інших колишніх частин Австро-Угорщини, де колишні Чехословаччина та Югославія втратили свою федеративність після відомих подій 1990-х років. Федералізм в Австрії дістав право на існування в тому числі й тому, що збіглися устремління сил у центрі і на місцях, оскільки обидві сторони не бачили розумної альтернативи створенню держави, яка б так раціонально поєднувала земельні та загальносуспільні інтереси.

Звертаючись до досвіду Швейцарії, слід підкреслити, що це найстаріша з нині існуючих демократична республіка з конфедеративним внутрішнім устроєм та особливою зовнішньополітичною домінантою — постійним нейтралітетом. Останньому в 2015 р. виповниться двісті років. Швейцарія, як Австрія та Німеччина, є взірцем системи соціально-політичного партнерства, де понад 50 років відсутні гострі урядові кризи. Все це, як і демократичний режим, політичну культуру, толерантність сповідують і забезпечують чотири політичні партії, які перебувають при владі у складі постійної коаліції.

Останні роки ХХ та початку ХХІ століття зміцнили основні процеси та тенденції, які спостерігалися раніше, хоча постали й певні нові компоненти, зумовлені процесами глобалізації. Цілком очевидно, що корені суспільної стійкості Швейцарії перед викликами ХХІ століття криються у політичній культурі та життєдайності державно-правових норм і засад діяльності інститутів влади в умовах розвинутого громадянського суспільства. Основний закон Швейцарії, прийнятий у 1848 р. й частково оновлений у 1874 р., проіснував, з урахуванням численних поправок та доповнень, понад 150 років. Зазначимо, що всі конституційні новації виносилися на всенародне обговорення шляхом традиційних для Швейцарії референдумів [12, с. 126].

Досить показово, що в ході формування Конституції складалися не лише державно-правові, але й національні засади швейцарського суспільства. Адже завдяки Основному закону 1848 р. конгломерат кантонів та міст на території Швейцарії набув формату єдиної держави. Громадян країни стали називати швейцарцями, які розмовляють чотирма мовами — німецькою, французькою, італійською та ретороманською, відмовившись від попередньої ідентифікації з окремими районами та населеними пунктами. У Конституції були чітко визначені пріоритетні функції центральної влади щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Важливою складовою частиною Основного закону було введення загального виборчого права, яке аж до 1971 р. існувало тільки для громадян чоловічої статі. Головним органом законодавчої влади оголошувалися Федеральні Збори, що складаються із двох палат — Національної Ради і Ради кантонів. Збори формували вищий орган виконавчої влади — Федеральну Раду. Столицею оголошувалось місто Берн. Відзначимо, що Конституцією 1848 р. визначався основоположний принцип найважливіших державних рішень — так звана пряма демократія, здійснювана шляхом проведення референдумів.

Підкреслимо, що прийняття Конституції 1848 р. й ствердження Швейцарії як федеративної республіки у центрі континенту стало подією не лише національно-державного, але й загальноєвропейського масштабу. Швейцарія стала новим політичним утворенням, яке спирається на засади свободи і рівності, на доволі нетипову для монархічного Старого світу республіканську форму правління. Формувалася особлива політична культура з режимом внутрішньої демократії та зовнішньополітичним нейтралітетом, закріпленим рішенням Віденського конгресу 1815 р. Всі ці основні засади залишилися недоторканими, хоча процес оновлення тривав. Зокрема, у тексті Конституції 1874 р. були зафіксовані розширені компетенції центральної влади у сфері освіти, збройних сил та внесені певні обмеження в права кантонів. Загалом з 1874 по 1995 рр. до Основного закону було внесено близько 140 текстових поправок, більшості з яких передували референдуми за їх всенародним схваленням. Деякі з поправок стосувалися самих референдумів. Скажімо, якщо спочатку для винесення питання або поправок на голосування необхідно було зібрати не менше 50 тис. підписів, то з 1977 р. ця вимога визначалася у 100 тис. підписів громадян.

З огляду на потреби оновлення самого тексту Конституції, які ставали все більш відчутними, з кінця 1960-х років намітився

процес формування нової Конституції Швейцарської Конфедерації. Ініціатором оновлення Основного закону стала Федеральна Рада, яка обнародувала наприкінці 1995 р. «Послання до реформи Конституції». Відповідно до запропонованої концепції були проведені всенародні дискусії, в яких взяли участь політики, вчені, представники громадських організацій, громадяни. Дискусії і обговорення відповідних засад проходили й на вертикальному рівні — між центральною та кантональною владами. Остаточо сформований проект Конституції було винесено на всенародний референдум 18 квітня 1999 р. Незважаючи на складнощі голосування, за підсумками референдуму Конституція набрала чинності з 1 січня 2000 року. Неоднозначність референдуму полягала в тому, що добровільними учасниками референдуму стали лише 33% громадян, які мали право голосу. Із них «за» проголосували 59,2%, причому лише в 13 із 23 кантонів прихильники Конституції здобули більшість. Водночас, прийнятий в державі принцип «подвійної більшості» — від числа учасників голосування і від числа кантонів, було дотримано. Пряма демократія взяла верх [13, с. 159].

Нововведення Конституції зразка 2000 р. стосуються сфери зобов'язань держави перед своїми громадянами у питаннях незалежності й безпеки, її добробуту, стійкого економічного і соціального розвитку, внутрішньої згуртованості, гарантії рівності всіх громадян, збереження природних ресурсів тощо. В Основному законі чіткіше, ніж раніше, прописана конфедеративність швейцарської держави. У Конституції перераховуються всі 20 основних кантонів та шість полукантонів. Тобто, у державі нараховується 26 рівноправних суб'єктів конфедерації. Повноваження центру та кантонів чітко розмежовані. Останні мають свої конституції, які передбачають значну автономію і широкі права.

У тексті Конституції в статті 50 зафіксована чітка триступенева державна модель — федерація, кантони, община. Держава зобов'язана, виконуючи свої функції, враховувати інтереси міст, агломерацій, гірських областей. Стаття 53 вперше зафіксувала можливість змін у складі кантонів їх територій та кордонів. Якщо кантон виконує регіональні компетенції, то община є органом місцевого самоврядування. Нині у Швейцарії нараховується близько 2800 общин. Вони мають обмежену автономію й підпорядковуються законодавству відповідного кантона. Слід також взяти до уваги той факт, що, як і раніше, за сучасною Конституцією Швейцарії

кантони не наділяються правом на вихід із державного формування [14, с. 56; 15, с. 324].

Підсумовуючи аналіз нововведень Конституції Швейцарської конфедерації 2000 р., підкреслимо, що її положення відобразили як накопичений цією державою досвід, так і адаптацію до змін останнього часу, які відбуваються в самій Швейцарії, Європі та світі загалом. Прийняття Основного закону стало відповідним кроком до подолання тієї системи самоізоляції країни, що складалася протягом десятиліть, та включення її до загальноєвропейського правового поля з урахуванням національних особливостей. На це вказує текст преамбули Конституції, де, на відміну від попередніх документів, підкреслюється нерозривний зв'язок державного суверенітету Швейцарії з відкритістю світу. Загалом, Основний закон 2000 р. став солідною правовою базою законодавства країни, основою для проведення масштабних демократичних реформ у сфері внутрішньої політики, удосконалення зовнішньополітичного курсу Швейцарії.

Доволі цікавим і корисним у контексті визначеної проблематики є аналіз відповідних засад у Нідерландах, яка є конституційної монархією і водночас сучасною західною демократією. Ця країна є унікальною за своїми особливостями: історично склалося так, що її мешканці постійно ведуть боротьбу з природою за збереження середовища свого проживання. Це вплинуло і впливає нині на формування національного характеру людей, яких традиційно іменують голландцями, хоч Голландія (Північна і Південна) — це лише дві із дванадцяти провінцій держави. До складу Нідерландів, окрім її європейської частини, входять дві заморські території в басейні Карибського моря — Антильські острови та о. Аруба. Показово, що завдяки демократичній системі правління, дотриманню демократичних цінностей ця країна торговців, мореплавців, відомих вчених та художників протягом повоєнних десятиліть стала однією із розвинутих держав світу не лише в економічному, але й у соціально-політичному відношенні. Серед країн-членів ЄС Нідерланди посідають чільне місце як за своїми економічними параметрами, так і за політичним впливом на перебіг інтеграційних подій та ствердження європейських демократичних цінностей у все ширших географічних межах [16, с. 375–432].

Сучасна Конституція Нідерландів, яка існує в нинішньому вигляді з 1984 р., має цілу низку положень, які стосуються престолонаступництва. Шлюб короля має затверджуватися парламентом —

Генеральними Штатами, причому двома його палатами — Першою і Другою. Парламент регулює можливості претендентів зайняти престол, виключивши ту або іншу особу з цієї категорії, «якщо того вимагають надзвичайні обставини». При цьому законопроект має бути підтриманий королем і затверджений більшістю у дві третини депутатів обох палат. Поряд із пріоритетною роллю парламенту в формуванні королівської влади Конституція Нідерландів визначає питання складення присяги королем у разі сходження на престол. Причому присягу одночасно приймають і король, який клянеться у вірності інтересам держави, і парламентарі, які обіцяють бути вірними королю.

Перша ж стаття Конституції Нідерландів стверджує: «Ставлення до всіх громадян держави має бути рівним за рівних обставин. Дискримінація на підставі переконань, віросповідання, політичних поглядів, раси чи статі або через будь-які інші причини не допускається». Навіть король, як це витікає з Основного закону, не є кимось особливим, хто стоїть над рештою громадян, а лише першим серед рівних. Конституцію починає розділ «Основні права», де доволі детально фіксуються першочерговість ролі громадянських прав і свобод, причому вказується на важливість парламентських процедур у здійсненні і дотриманні цих прав [17, с. 482].

Конституція Нідерландів доволі чітко визначає роль і місце монарха у системі владних повноважень. Король в урядовій владі відіграє подвійну роль. Він є закадровим членом уряду: «Уряд складається з короля і міністрів». Проте за діяльність уряду він не несе відповідальності. За Конституцією поняття «уряд» не тожне «Раді міністрів». Тут головною фігурою є прем'єр-міністр. По-суті, монарх є контролюючою роботою уряду інстанцією, він не має права самостійного прийняття рішення щодо його формування чи розпуску. Проте без королівських указів ані та, ані інша дія, ініційована парламентом або яка є рішенням самого уряду, не має законної сили.

Показово, що Конституція Нідерландів не прописує процедуру формування уряду. Історично вона з'явилася як підсумок парламентських виборів і наслідок розкладу політичних сил в обох палатах парламенту в період між виборами. Монарх слідкує за дотриманням традиційних правил і норм, які склалися в попередній період демократичного розвитку. Згідно з традицією нідерландського політичного життя лідером вважається не голова партії, а той, хто очолює парламентську фракцію. Він пропонує монарху

(королеві) список членів кабінету міністрів. Після схвалення списку претендентів вони постають перед парламентом для винесення йому вотуму довіри. Парламент не може сам по собі ані ініціювати заміну міністрів, ані призначати своїх кандидатів. Як правило, кабінет складається з 14–16 міністрів. В меншій кількості, а саме: 10–12 осіб, представлені держсекретарі.

Особливістю політичної системи Нідерландів є доволі висока децентралізація влади. У 12 провінціях вищими виборними органами є Провінціальні штати, які обираються на чотири роки жителями відповідного регіону. Виконавчими органами є Депутатські штати, які обираються членами вищеназваного органу. У 496 муніципалітетах діють так само: рада — колегія бургомістра і муніципальних радників [17, с. 496–497].

Підсумовуючи розгляд проблематики політичного режиму та форм державного устрою держав Західної Європи, слід зазначити наступне. Для всіх цих держав характерні спільні риси політичного режиму: наявність демократичної конституції і відповідне законодавче унормування системи правління; демократичний спосіб формування і здійснення влади — законодавчої, виконавчої та судової; розвинуте і структуроване громадянське суспільство, яке взаємодіє з владою; належна дієва партійна система і наявна політична опозиція. Всі ці складові постають важливими факторами загальної політичної атмосфери й одночасно якісною характеристикою функціонування держави. З іншого боку, все це є необхідними чинниками, які забезпечують демократичну систему правління, змагальність політичних сил і, відповідно, наявний суспільний лад у державі.

Варто взяти до уваги, що у демократичних державах Західної Європи на політичний режим справляють вплив багато чинників суспільного життя: традиції, національні відмінності та особливості. У цій статті ми не розглядали вплив і національні відмінності мас-медіа. Вони мають стати темою окремого дослідження.

1. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. — К., 2001.

2. Озмент С. Новая история германского народа. / Перевод с англ. М.Жуковой. — М., 2007.

3. Ультраправі наступають по всій Європі? // День — 2010. — 1 червня.

4. Fullbrook M. The Two Germanies, 1945–1990. Problems of Interpretation. — New York. — 1992.

5. Основной Закон Федеративной Республики Германия. — Берлин, 2007.

6. Кудряченко А. Уроки «канцлерської демократії» // День — 2006. — 21 січня.
7. Wahl 2009. Eine Deilace der Frankfurter Allgemeine Zeitung zur Bundestagswahl 2009. — FAZ. — 2009. — 29 September.
8. Handbuch des Bundesrates 2007/2008. — München, 2008.
9. Wie arbeitet Bundestag. — Berlin, 2007.
10. Конституция Австрии // Конституции государств Европейского Союза. — М., 1997.
11. Вестник Европы. ИТАР-ТАСС 25.11.2002, 11.10.2006. <http://www.rian.ru/world08.10.2008>.
12. Парадоксальная Швейцария // Государства Альпийского региона и страны Бенилюкс в меняющейся Европе. / Под ред. В.Я. Швейцера. — М.: Весь мир, 2009.
13. Степанов А.И. Русские и швейцарцы. — М., 2006.
14. Современная Европа. — 2006. — № 2.
15. Швейцария // Энциклопедия стран мира. — М., 2004.
16. Нидерланды в европейском и национальном измерениях // Государства Альпийского региона и страны Бенилюкс в меняющейся Европе. / Под ред. В.Я. Швейцера. — М.: Весь мир, 2009.
17. Конституция Нидерландов // Конституции государств Европейского Союза. — М., 1997.

Зеленько Галина Іванівна

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДОВЛАДДЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті автор аналізує форми реалізації народовладдя у країнах Центрально-Східної Європи в процесі їх переходу від авторитарного політичного режиму до демократичного. Зокрема, охарактеризовано конвенційні форми політичної участі, рівень розвитку яких і характеризує тип політичного режиму у цих країнах.

Ключові слова: політична участь, місцеве самоврядування, вибори, політичні партії, інститути громадянського суспільства.

Zelenko G. The Forms of the Realization People Power in the East-European Countries.

The forms of realization people power in the East-European countries in process their transition from authoritarian political regime to

democracy author analyzes in this article. The convention forms of political participation, the rate of development its show gives characteristic of political regime in these countries.

Key words: political participation, local self-government, election, political parties, institutions of civil society.

Процеси становлення демократичного політичного режиму безпосередньо стосуються реалізації народовладдя у країнах, які трансформуються. Механізми реалізації народовладдя досить різні, але у переважній своїй більшості вони проявляються у формах політичної участі. Зауважимо, що концепції участі як діяльного залучення в політику у політичній науці часто протиставляється концепція участі як певного психологічного залучення громадян у політичні процеси. Нерідко поняття «політична участь» розглядається як один з основних елементів, що становлять зміст категорії «політична поведінка». Поряд з політичною участю використовується поняття «громадська участь», під яким розуміють один з принципів громадянського суспільства, побудованого на засадах конституційної демократії. В цьому разі йдеться «про конституційно зафіксовану і гарантовану правовими інститутами можливість громадян публічно висловлювати свою позицію, об'єднуватися з однодумцями для обміну думками, для популяризації своїх поглядів, для надання організованого впливу на органи влади, висувати свою кандидатуру на виборах» [1, с. 7]. Ідея громадської участі передбачає включення чи залучення суспільства до управління (обговорення та розробка політичних, соціально-економічних, культурних програм та проектів), вплив на прийняття рішень та контроль за їх виконанням, самоуправління на «низовому» (місцевому) рівні [2, с. 170–176]. Участь — це інструментальна активність, за посередництвом якої громадяни намагаються впливати на органи державної влади таким чином, щоб державна політика набувала бажаних для них рис. До дій, які охоплює участь, належать: голосування, участь у демонстраціях, мітингах, пікетах, внесення грошових вкладів, написання листів, петицій, вступ в особисті контакти з політиками та посадовими особами, членство в різноманітних організаціях, висунення громадських ініціатив на місцевому рівні. Політична участь розглядається як вплив на процеси прийняття політичних рішень, з одного боку, а з іншого, — як вплив на характер та хід реалізації тих практичних програм, які приймаються органами державного

управління. Конвенційні форми політичної участі, що є нормою демократичних політичних режимів, передбачають створення відповідних нормативно-правових засад.

У країнах ЦСЄ цей процес відбувався шляхом, по-перше, забезпечення позитивного права громадян — у вигляді конституювання політичних та соціальних гарантій; по-друге, реалізації негативного права — встановлення запобіжників проти перевищення власних повноважень державою і будь-якими недержавними структурами та окремими громадянами.

Загальна логіка конституювання політико-правових засад народовладдя така: чіткий розподіл на приватну та публічну сфери, коли держава встановлює межі своєї діяльності і безпосередньо визначає наявність таких сфер; державне регулювання зводиться до мінімуму або взагалі не застосовується, реалізуючи ідею «простору приватного життя». Цей простір захищається від держави гарантією громадянських прав та обмежується публічними обов'язками, підсилюється накладенням відповідних санкцій за будь-які спроби втручання у приватну сферу. Водночас, механізм реалізації влади в умовах демократії передбачає тісну взаємодію органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, що передбачає конституювання каналів відповідної взаємодії через визначення конкретних форм участі та контролю. При цьому структури громадянського суспільства отримують «державно значимі» функції — ті, які мають загальнодержавне значення (наприклад, формування органів влади, проведення виборів, комунальне обслуговування населення, соціальні послуги тощо).

Важливою умовою для конституювання механізмів народовладдя було відродження інституту місцевого самоврядування. Місцева автономія, поділ влади на державну і місцеву — це умова для забезпечення можливостей реального самоврядування громадян. Базові принципи місцевого самоврядування визначалися конституціями і підкріплювалися відповідними законами.

Основна дилема, з якою зіткнулися країни ЦСЄ і без розв'язання якої неможливо було сформуванню простір громадянської активності, — створення управлінських моделей, які б, з одного боку, стимулювали громадянську самодіяльність, з іншого — забезпечили ефективне проходження урядових рішень, завдяки чому можливі реформи. Основні ідеї реформи системи державного управління в країнах ЦСЄ такі:

- ліквідація командно-адміністративної системи через скасування механізму безпосереднього управління міністерств та інших центральних органів підпорядкованими органами;
- реорганізація внутрішньої структури уряду та міністерств за функціональним принципом замість галузевого;
- розмежування політичних та адміністративних функцій в уряді;
- розмежування функцій вироблення політики та нагляду й власне виконавчих функцій;
- підвищення ролі стратегічного планування і регуляторних функцій центральних органів та запровадження механізмів координації процесу впровадження політики [3, с. 70–71].

Звісно, що процес перерозподілу повноважень між місцевими органами влади та місцевого самоврядування мав свою специфіку і був результатом уже сформованих в історичній практиці традицій взаємодії влади і суспільства. Зауважимо, що реформа місцевого самоврядування та адміністративна реформа в країнах регіону були і залишаються предметом політичної боротьби і жорсткого протистояння. Проте євроінтеграційна стратегія країн Польщі, Чехії та Угорщини підштовхнула ці країни до масштабної адміністративної реформи.

У Польщі процес реформування місцевого врядування проходив у взаємодії з адміністративною реформою. Основною функцією органів місцевого самоврядування в Польщі є вирішення місцевих справ територіальними громадами — жителями сіл, міст — у межах конституції та законів цієї держави безпосередньо і через органи місцевого самоврядування. За характером територіальне самоврядування Польщі є дуалістичним. Така модель організації публічної влади на місцях передбачає не лише поділ публічної влади між державою та громадою (*гміною*), а й однакову їх відповідальність за виконання цих завдань. Територіальне самоврядування забезпечує певним суспільним групам, які проживають на цій території, їх представницьким органам, обраним шляхом демократичних виборів, право на управління своїми справами. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: ради гмін, сеймики на рівні повітів та їх виконавчі комітети — правління (зажонд гміни, повіту), які обираються всіма мешканцями гміни. Формами здійснення гмінами своїх самоврядних повноважень є місцеві вибори та референдуми. Рішення,

прийняті на референдумах, набувають чинності на території гміни без погодження з органами державної адміністрації. Отже, гміни як одиниці територіального самоврядування у Польщі є територіальними об'єднаннями (корпораціями) мешканців, що визначаються адміністративно-територіальним поділом країни. Ієрархічна структура національної та місцевої адміністрацій в Польщі має такий вигляд: в урядовій системі є два окремі типи структур. Перший тип — державна адміністрація центрального, регіонального та районного рівнів. Другий тип — місцевий, на якому державних адміністрацій немає, а центральний уряд делегує окремі повноваження муніципалітетам, фінансуючи їх витрати. Міністерства, інші центральні інституції діють через «спеціальну адміністрацію» (поліція, протипожежні бригади, ветеринарний контроль) та делегують свої повноваження органам місцевого самоврядування [4, с. 8–15; 5, с. 9–18].

В Угорщині реформа державного управління, як і в решті країн Центрально-Східної Європи, ставила за мету демократизацію органів державного управління, але цей процес мав певну специфіку. На початку 1990-х років реформа державного управління зводилася до відродження принципів місцевого самоврядування та децентралізації, наприкінці 1990-х рр. акцент перенесено на забезпечення спроможності місцевих органів виконувати покладені на них функції. У межах реалізації реформи у 1990 році було прийнято закон «Про місцеве самоврядування», який став частиною загальної політичної реформи і ґрунтувався на угорських традиціях самоорганізації суспільства та принципах Європейської хартії про місцеве самоврядування. Угорські виборці отримали право на самоврядування, демократичне і незалежне управління через застосування безпосередніх і представницьких форм демократії.

Унаслідок реформи Угорщина була поділена на 19 медье (округів), які поділено на райони зі створенням органів самоврядування на кожному з цих рівнів. Крім того, у процесі інституціоналізації базових основ самоврядування було проведено регуляторну та інституційну реформи, внаслідок чого органи місцевого самоврядування отримали політичну, судово-адміністративну та економічну незалежність, чим, власне, й створено передумови для здійснення і захисту фундаментального права громадян на самоврядування.

Наступні кроки реформи державного управління в Угорщині пов'язані з удосконаленням системи місцевого самоврядування

і територіальної структури органів державної влади. Наразі в Угорщині існує дволанкова модель місцевого самоврядування на рівні муніципалітету і округу. Муніципалітети є основною одиницею системи самоврядування і створюються в населених пунктах. Середня ланка місцевого самоврядування, яка також називається регіональним самоврядуванням, створена у 19 округах. Завдяки змінам, внесеним 1994 року до закону «Про місцеве самоврядування», було посилено правовий і політичний статус округів, а їх представницькі органи — генеральні асамблеї — формувалися шляхом прямого голосування виборців. Між двома рівнями самоврядування немає ієрархічних відносин. Муніципалітети вирішують питання місцевого значення у своїх населених пунктах; округи відають справами регіонального характеру.

Закон «Про регіональний розвиток» (1996 р.) встановив два типи регіональних установ: планово-статистичний і регіон розвитку. Регіони розвитку створюються на території одного чи кількох округів й формуються шляхом їх добровільного об'єднання. Округи, які входять до складу таких об'єднань, створюють спільний орган — раду розвитку регіону. Разом з тим, надто швидка децентралізація призводила до розбалансування системи управління, а можливості уряду координувати діяльність державного апарату, готувати і втілювати в життя рішення парламенту виявилися обмеженими. Недостатня увага приділялася спрощенню бюрократичних процедур і підвищенню ефективності діяльності урядових структур, належного забезпечення контрольних функцій.

Вертикальна координація в Угорщині забезпечувалася створенням при кабінеті міністрів Форумом місцевого самоврядування, на якому зустрічаються всі національні асоціації місцевого самоврядування і представники виконавчих органів, а експерти профільних міністерств стежать за процесом підготовки і реалізації урядової програми.

У Чехословаччині зі зміною політичного режиму у 1990 році було ліквідовано структуру національних комітетів — представництва центрального уряду на місцях і відновлено місцеве самоврядування, децентралізацію і створено районні представництва центральних органів влади. У 1997 році було прийнято закон, відповідно до якого створено проміжний рівень управління між центром і 14 регіонами. Положення закону були реалізовані, починаючи з 2000 року. У 2002 році за регіонами було закріплено фіксовану частку податкових надходжень, що збільшило їх ресурсну

базу і зробило незалежнішими у вирішенні питань місцевого значення. Крім того, муніципалітетам та регіонам було передано ряд повноважень, що до того виконувалися районними виконавчими структурами, які були ліквідовані у січні 2003 року.

Наразі Чеська Республіка поділена на муніципалітети, що є основними одиницями місцевого самоврядування. Найбільшими одиницями місцевого самоврядування є землі або області. Одиницями місцевого самоврядування є місцеві об'єднання громадян, які мають право на самоврядування. Муніципалітетом керує рада представників [6, С. 485–509].

Республіка Словаччина, що як самостійна держава існує з 1993 року (після розпаду Чехословаччини), перебудову системи державного управління розпочала з відновлення самостійності і незалежності муніципалітетів у вирішенні питань місцевого значення. Ще за Чехословаччини в її словацькій частині було сформовано 38 районних і 21 підрайонний орган державної адміністрації, при яких створювалася низка установ, які займалися питаннями освіти, захисту довкілля, охороною здоров'я; проти-пожежні установи. Але, як відзначають дослідники, цей процес поділив місцеві адміністрації на велику кількість відносно незалежних структур, негативною рисою яких стала автономія і сильне розшарування [7, С. 73].

Власне ж реформа системи державного управління у Словаччині розпочалася у 1996 році і стосувалася насамперед державних адміністрацій; вона відбувалася паралельно з територіальною та адміністративною реструктуризацією держави та встановленням універсальної дворівневої системи органів державного управління. Ці зміни визначалися законом «Про територіальний і адміністративний поділ Республіки Словаччина», який створив юридичну основу для функціонування місцевого самоврядування.

В ієрархії територіальних об'єднань закон визначив муніципалітет як основу незалежного і представницького самоврядування. Було створено 8 регіонів і 79 районів, проте закон «Про організацію місцевої державної адміністрації» наклав обмеження на вплив цих органів: закріплювалася дворівнева ієрархічна структура регіональних і районних органів управління, які контролюються урядом як вищим органом виконавчої влади в державі. Тим самим система місцевого самоврядування, яка також створювалася на цих рівнях, обмежувалася державними органами влади. Паралельно з органами місцевого самоврядування на них

покладалося завдання розв'язання спільних місцевих завдань, контроль за дотриманням законодавства, захист прав і свобод громадян, надання соціальних послуг, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій та організація подолання їх наслідків.

Зі зміною політичного керівництва Словаччини після парламентських виборів 1998 року державна стратегія щодо реформи системи управління зазнала істотних змін. Внаслідок прийнятої Програми державної політики Словаччини система державного управління, до того надто централізована, зазнала реорганізації відповідно до положень Європейської хартії про місцеве самоврядування.

З 2001 року почали функціонувати регіональні представницькі органи, які стали основою для регіонального управління. Задля цього було сформовано 8 самоврядних одиниць регіонального рівня, у межах яких запроваджено виборну посаду мера, регіональні парламенти, які створювали власні виконавчі органи. Прийняття цієї моделі державного управління створило передумови для децентралізації державної влади і стало умовою для поглиблення інтеграції з ЄС. Крім того, було розширено повноваження місцевих органів влади, до відома яких повністю віднесено зобов'язання, що стосуються освіти, соціальної допомоги, охорони здоров'я, культури, транспорту, захисту навколишнього середовища, регіонального економічного розвитку.

Унаслідок прийнятих законів у Словаччині було створено дворівневу систему місцевого самоврядування, хоча й збережено дворівневу систему державного управління. Основною ланкою місцевого самоврядування в Словаччині є муніципалітет, який складається з муніципальної управи і мера (старости). Муніципальна управа складається з обраних місцевих представників. Вибори до органів муніципальної влади проводяться на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Мер є виконавчою посадовою особою, яка здійснює адміністративні функції та представляє муніципалітет. Як і у Польщі, муніципалітетові може делегуватися виконання повноважень державної влади. Усі витрати, пов'язані з таким делегуванням повноважень державної влади, покриваються державою [8, с. 445–484].

Аналізуючи механізми народовладдя, слід відзначити, що найпоширенішою формою політичної участі у країнах регіону залишається електоральна участь — участь у президентських,

парламентських та місцевих виборах. Зазвичай країни регіону демонструють явку від 50 до 80%. Тобто легітимація системи державної влади досягається через забезпечення участі громадян у виборчому процесі. Іншою важливою формою безпосередньої участі громадян у прийнятті рішень з місцевих та загальнонаціональних питань є референдум.

В Угорщині закон виокремлює дві форми прямого волевиявлення громадян: місцева громадська ініціатива та громадські слухання. Громадські ініціативи служать для того, щоб виносити питання місцевого значення на розгляд представницького органу в межах його компетенції. Громадські слухання мають проводитися представницьким органом як мінімум один раз на рік. Представницький орган може проводити громадські форуми, мета яких — визначити громадську думку і залучити громадськість до участі в підготовці важливих рішень. Громадяни також можуть брати участь в місцевому процесі прийняття рішень шляхом членства в комітетах представницького органу.

У Словаччині закон передбачає проведення референдумів з питань реорганізації муніципалітетів; встановлення або відміну місцевих платежів, податків, соціальних виплат за клопотанням мінімум 20% виборців муніципалітету. Також існують й інші форми безпосередньої участі: участь в громадських зібраннях, які організуються муніципальним органом для обговорення будь-яких питань, які цікавлять громадськість; участь у засіданні муніципального комітету, подання петицій, скарг та пропозицій у муніципальний орган, районне або регіональне управління.

Іншою важливою формою політичної участі є членство у політичних партіях та громадських організаціях. Важливим кроком у напрямі утвердження політичного плюралізму стало конституювання політичних партій як суб'єктів політичного процесу. Інституціоналізація політичних партій відбувалася у різний спосіб, насамперед через регламентацію порядку їх утворення та діяльності як особливого правового інституту; створення розгорнутої правової бази для їх діяльності; визнання їх інститутом де-юре і правове закріплення їх місця не лише у політичній системі, а й у державній структурі. Незалежно від цього, конкретні деталі реєстрації політичних партій та їх юридичного визнання практично завжди встановлюються спеціальними законами. У пост-соціалістичних країнах встановлюються допустимі джерела фінансування політичних партій. При цьому, звісно ж, забороняється

їх фінансування з-за кордону. В законі про політичні партії у країнах регіону визначені припустимі напрями партійної діяльності, а також заборони на певний вид діяльності. Додатковим засобом формування партійних систем стали виборчі закони, які через запровадження пропорційних або змішаних виборчих систем зводили партії в ранг єдиних суб'єктів виборчого процесу (Чехія, Словаччина) та повноправних суб'єктів, поряд з громадянами, які обираються за мажоритарною складовою або загальнонаціональним списком — у Польщі та Угорщині.

Водночас спеціально встановлюється відчуженість політичних партій від влади: партії не можуть безпосередньо здійснювати політичну владу, керувати державними органами. З прийняттям цих законів політичні актори отримали інституційні гарантії власної діяльності — переведення їх у статус правового інституту, який становить чітку модель кооперації держави і суспільства [9, с. 288].

У країнах ЦСЄ політичні партії почали формуватися наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст., переважно із суспільно-політичних рухів. Нині значна кількість партій має сталий електорат, формується стандартна система партій, характерна для європейських країн з розвинутою демократичною традицією. На сьогодні в країнах Вишеградської групи склалися три основні ідейно-політичних напрями: ліберальний (соціально-ліберальний, ліберально-консервативний), соціал-демократичний і націонал-консервативний (національно-католицький). Відбулася диверсифікація уподобань виборців вздовж вісі «ліві — праві» з відхиленням від центру. Однак у країнах регіону процес консолідації системи політичних партій ще не завершився. У політичному просторі цих країн існує по сотні і більше партій. Так, в Угорщині протягом 1990-х років було зареєстровано близько 200 партій, приблизно половина з них припиняла свою діяльність протягом одного-двох років або трансформувалася в громадські організації. У Польщі нині нараховується 130 офіційно зареєстрованих партій, у Словаччині — 111 партій, Чехії — близько 100 партій [10].

Водночас для більшості країн регіону характерне завищення реальної кількості членів партії. Активність членів партій надзвичайно низька. В Угорщині лише 2% громадян є членами політичних партій, в Словаччині — 5%, в Чехії та Польщі — 3% [10]. Незважаючи на велику кількість зареєстрованих партій, впливовими

можна назвати, як правило, чотири-вісім. Це партії, представлені в парламенті. Найбільша фрагментація партійної системи має місце в Словаччині та Польщі. Двопартійна, точніше двоблокова, система склалася лише в Угорщині. Наразі в Угорщині та Чехії наявне приблизно рівне співвідношення двох найбільших партій-конкурентів: Угорської соціалістичної партії та ФІДЕС — Угорського громадянського союзу; Чеської соціал-демократичної партії. Більшість партій країн регіону залишаються неідеологічними або мають розмиті ідеології. З-поміж країн регіону можна назвати лише кілька партій, за якими стоять партійні ідеології — Угорська соціалістична партія, ФІДЕС, Чеська соціал-демократична партія.

Якщо в одних країнах регіону протягом 1990-х років відбувалася маргіналізація політичних сил, які виступають під радикальними лозунгами, то в інших — через складну соціально-економічну ситуацію, ці сили стали посилювати свої позиції (наприклад, Самооборона і Ліга польських родин у Польщі). Також слід зауважити, що на практиці політичні партії зайняті насамперед вирішенням двох завдань: створенням власної клієнтели та «завоюванням» широкого електорату. В їх діяльності переважають партійні інтереси, а не інтереси простих громадян. Партії переважно мають клубний характер, тобто виступають такими собі елітними політичними клубами за інтересами. Зазвичай у більшості лише формально створені первинні організації. Деякі партії мають вождистський характер.

У багатьох країнах політичні партії перетворилися на чинник, який гальмує консолідацію демократії. На цьому рівні організація та діяльність партій набула кланового характеру, а діяльність неурядових організацій часто порушує кланові інтереси, що породжує конфлікти. Клани ж, своєю чергою, не допускають громадські об'єднання до формування політичних рішень та розподілу коштів. Слід зазначити, що подібні партії часто вдаються до поглинання громадських організацій, які стають частиною цих кланів.

Останні парламентські вибори, які відбулися у країнах регіону протягом 2007–2009 років, засвідчили, що все більша кількість партій та блоків набувають популістського характеру, що зумовлено прагненням швидко й легко здобути підтримку електорату. Після перемоги на виборах така партія не може служити основою для проведення реальної політики, яка в результаті має стихійний

характер, диктується лише конкретними обставинами. Така ситуація в одних країнах породжує серед виборців апатію, а в інших — їх радикалізацію. Однак, незважаючи на велику кількість партій та їх радикалізацію, особливо правих, великих програмних відмінностей між ними немає. Нині очевидно, що у країнах ЦСЄ відсутні достатні основи для сильного лібералізму, більшість ліберальних партій змістилися на консервативно-ліберальні позиції, а деякі, наприклад ФІДЕС — Угорський громадянський союз, — навіть на націоналістичні.

Показово й те, що створення партій у країнах регіону передувало соціальному структуруванню суспільства. На початку трансформації вони представляли скоріше певні цінності (демократія, ринок та ін.), ніж інтереси, які виникали в процесі появи нових соціальних прошарків. На сьогодні у ряді країн поширилася думка, що існуючі партії представляють інтереси політичної еліти, а не простих громадян. Тому довіра до політичних партій значно менша, ніж до інших публічних інститутів. У всьому регіоні лише 1 громадянин з 8 довіряє партіям. Лише 1 з 7 довіряє парламенту, а отже — парламентським партіям [12].

Поряд з конституюванням ролі політичних акторів були визначені і переведені у ранг закону канали впливу окремих громадян та їх організацій. Зокрема, поряд з інституціоналізованими формами у нормативно-правову площину було імплементовано й неінституціоналізовані форми громадської активності — зокрема, право об'єднуватися у суспільні рухи. Їх статус базується на конституційних свободах: свободі зібрань, маніфестацій і праві об'єднуватися у союзи, асоціації. Тому недержавні, неприбуткові об'єднання громадян та організації є не менш важливою інституційною формою здійснення народовладдя. Їх кількість, стан та ефективність діяльності засвідчує ступінь розвитку демократії. Деякі дослідники трактують неурядові організації як головну ланку між громадянським суспільством та інститутами публічної (державної) адміністрації. Слід зазначити, що у політичному лексиконі країн Центрально-Східної Європи поняття «неурядові організації», «громадські організації», «асоціації», «некомерційні організації» та «третій сектор» вживаються як синоніми.

Лібералізація політичного життя після падіння авторитарних режимів створила умови для політичної самоорганізації суспільства. На початку 90-х років у країнах регіону почали масово виникати громадські організації, кількість яких щорічно

зростала у рази. Цьому значною мірою сприяв стан безвладдя і невизначеності цього періоду. Важливу роль у зародженні громадських організацій в країнах ЦСЄ відіграв Захід — західні фонди та міжнародні громадські організації. У громадських організаціях Захід вбачав гарант демократії та цивілізованого переходу від однієї системи до іншої. На початку 90-х років у ситуації ідеалістичної ейфорії західні фонди та організації сконцентрували свою увагу на неурядових організаціях, які виникали в регіоні. Підтримувалися насамперед правозахисні, екологічні організації, групи, які займалися моніторингом виборів, об'єднання, які опікувалися правовою освітою громадян. Велика увага приділялася також незалежним ЗМІ, насамперед друкованим. Основна ідея впливу ґрунтувалася на підтримці осіб та організацій, які відстоювали нові свободи, від яких мала б розростатися демократія. Однак поступово неурядові організації були витіснені з політичної сфери у сферу соціальних послуг. Виняток з-поміж країн регіону становить лише Словаччина, де протягом усього часу провідні неурядові організації були тісно пов'язані з демократичною опозицією і активно підтримувалися Заходом.

Діяльність неурядових організацій регулюється зазвичай законами про громадські об'єднання та асоціації, законами про некомерційні організації, законами про фонди та законами про суспільно корисні організації. Так, у Чехії діяльність неурядових організацій регулюється законом про об'єднання громадян 1990 року, законом про фонди 1997 року, та законом про суспільно корисні організації 1995 року. У Словаччині закон 1995 року регулює діяльність асоціацій, фондів та інших некомерційних організацій. У 2001 році було прийнято закон «Про фонди», змінено закон про некомерційні організації, які передбачають створення суспільно корисних організацій, та закон про прибутковий податок.

У країнах регіону вирізняють два типи громадських організацій чи асоціацій — зареєстровані об'єднання та об'єднання, які діють «на заявній основі». У Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії законодавство виокремлює спеціальну категорію неурядових організацій, які мають більше суспільне значення, тобто ті, які «реалізують суспільний інтерес». Їх завдання — надавати допомогу різним прошаркам населення у вирішенні їх соціальних проблем, а державі — у виконанні її соціальних функцій. У Польщі та Чехії для регулювання діяльності таких організацій прийняті спеціальні закони — закон про суспільно корисні організації та

волонтерську діяльність і закон про суспільно корисні організації. В Угорщині та Словаччині така категорія громадських організацій була виділена на основі змін до закону про комерційні організації. Процедура отримання статусу організації суспільної користі чи її реєстрація доволі ускладнена. В Чехії цим займаються комерційні відділи апеляційних судів. В Угорщині суди розглядають заяви громадських організацій на індивідуальній основі та дають офіційний висновок.

Наразі у Чехії «корисними у суспільному відношенні» визнано близько 700 громадських організацій (більше 1% від усіх громадських організацій), в Угорщині — 10 тис. організацій, тобто кожна 6–7 структура (36% усіх зареєстрованих) визнана «суспільно корисною» [13, С. 286].

Тобто правовими формами неурядових організацій в країнах регіону є суспільно корисні об'єднання чи асоціації, фонди та суспільно корисні організації. Водночас, спільною проблемою для країн регіону є різниця між зареєстрованими громадськими організаціями та реально діючими. Так, в Угорщині зареєстровано 60 тис. громадських організацій, в Чехії — 58 тис., Польщі — близько 40 тис., у Словаччині — 25 тис. На практиці ж кількість реально діючих неурядових організацій в 2–10 разів менша від офіційно зареєстрованих. За оцінками експертів, в Угорщині кількість таких організацій становить близько 20%. Решта або бездіяльні, або перетворилися, використовуючи податкові пільги, в комерційні структури. У Польщі 58% зареєстрованих організацій виявляють певну активність, в Чехії соціально активними вважається 2/3 громадських організацій. Слід зазначити, що у всіх країнах регіону відсутні достовірні дані щодо кількісного складу громадських організацій. Так, у Польщі половина асоціацій має не більше 46 членів, кожна четверта організація об'єднує 100 і більше чоловік і 5% — більше 750 чоловік. Дані ж соціологічних опитувань засвідчують, що лише 8% поляків є членами громадських організацій. Аналогічний рівень членства в громадських організаціях спостерігається у Словаччині, Угорщині та Чехії [14].

Громадські організації зареєстровані насамперед у столицях та великих містах. Вони майже відсутні у селах. В країнах регіону громадські організації прагнуть стати важливою та необхідною частиною суспільства. Існують десятки сфер діяльності громадських організацій. Це — спорт, туризм, відпочинок; освіта

і виховання; охорона здоров'я, реабілітація, допомога інвалідам; культура, мистецтво, охорона пам'яток культури, традицій; регіональний та муніципальний розвиток; екологія, охорона навколишнього середовища; економіка, фінанси, страхування, ринок праці, сприяння просуванню товарів на ринок; представництво інтересів професійних груп; проблеми села, сільського господарства, тваринництва та рослинництва; міжнародна співпраця; комунікація, транспорт, зв'язок; релігія, віросповідання; права людини, захист меншин, гендерна рівність; наука та техніка; будівництво та комунальне обслуговування населення; засоби масової інформації; підтримка інших недержавних організацій та громадських ініціатив; держава, право, політика та ін.

У більшості країн регіону організації, які діють у сфері політики, становлять меншість від усіх громадських організацій. Це, насамперед, правозахисні організації, діяльність яких присвячена захисту прав людини. Важливу роль відіграють організації, які поширюють у суспільстві ідеї толерантності, ненасильства і злагоди. Існують організації, які займаються моніторингом виборів, діяльності урядів, ЗМІ.

Так, у Чехії громадська організація «Імпульс — 99» ставить за мету змусити політиків поважати закон і дотримуватися у своїй діяльності певних морально-етичних норм. Скажімо, під час антиурядових виступів у листопаді 1999 року керівники студентських протестів створили групу «Дякуємо — йдіть!», що суттєво оздоровило політикум країни.

В Словаччині громадські організації відіграли важливу роль у мобілізації активності населення перед парламентськими виборами 1998 і 2002 року. В передвиборчій кампанії 1998 року об'єднання з 11 громадських організацій реалізувало 58 проектів, спрямованих на громадянську освіту населення, поширення знань про вибори, проведення моніторингу виборів. Завдяки активній кампанії до виборчих урн прийшла рекордна кількість громадян — у 1998 році — 83%, у 2002 — 70%, у 2010 — 65%.

В країнах ЦСЄ значна частина неурядових організацій діє у сфері надання соціальних послуг, завдяки чому ця функція держави звужується. Також, як відомо, внаслідок масової маргіналізації населення в країнах регіону з'явилися нові соціальні проблеми — бідність, безробіття, наркоманія, СНІД та ін. Проблемами викорінення цих явищ намагаються займатися неурядові організації, церква, інші релігійні організації. Так, у Польщі близько третини

неурядових організацій працюють у сфері надання соціальної допомоги. В Угорщині цим видом діяльності займається близько 25% організацій.

Багато громадських організацій країн регіону займається питаннями охорони довкілля. З 1992 по 2010 рік кількість екологічних організацій в регіоні збільшилася з 800 до 3,5 тис. Дві третини з них діють в Угорщині, Польщі та Чехії.

Слід наголосити, що нині неурядові організації не є масовими. Єдиними масовими неурядовими організаціями залишаються тільки профспілки. Однак, якщо за соціалізму членами профспілок у різних країнах було більше 90% працюючих громадян, то протягом 1990–2000 років членство у профспілках скоротилося у 2–3 рази. Причини криються у ліквідації первинних профспілкових організацій і у небажанні їх працівників бути членами профспілок, оскільки, на думку більшості громадян, помітного впливу на формування соціально-економічної політики профспілки не мають.

З-поміж країн регіону найбільш катастрофічно рівень членства у профспілках знизився у Чехії. Якщо в 1990 році членами профспілок було 62% громадян, то у 2000 році — лише 14%. Тільки на великих промислових підприємствах членами профспілок є близько 40% працівників. У Польщі та Угорщині цей показник становить близько 36%.

Одна з найважливіших проблем у функціонуванні громадських організацій — проблема фінансування. В даний час основні джерела фінансування громадських організацій — це субсидії уряду і місцевої влади, зарубіжні програми допомоги, пожертви фізичних та юридичних осіб, членські внески, гранти, публічний збір коштів, власна комерційна діяльність, банківські відсотки. Також останнім часом неурядові організації мають змогу заробляти кошти, надаючи послуги, та через контракти, виграні у ході тендерів.

З-поміж країн регіону в Угорщині, Польщі та Чехії уряди і місцева влада є основними джерелами фінансування неурядового сектору. Так, чеські неурядові організації щорічно отримують від держави у середньому по 39% свого фінансування, а 25% організацій — половину. У Польщі в 2000-х роках близько 20% прибутків асоціацій та фондів склали кошти, отримані від органів місцевого самоврядування, і 13,5% — від урядових структур. В Угорщині близько однієї третини коштів громадські організації

отримують від уряду. Для порівняння, в країнах Західної Європи ця цифра становить 40–60% [13, с. 288].

Щодо державного фінансування неурядових організацій, то воно не є систематичним. Лише у Чехії створена національна централізована система фінансування неурядових організацій.

Слід зауважити, що протягом періоду трансформації громадські організації країн ЦСЄ суттєво еволюціонували у своєму розвитку від аморфних в організаційному плані утворень, які спиралися на харизму засновника, в напрямі інституціоналізованих структур з відповідними механізмами управління та підтримки організації. Також створюються умови для налагодження стосунків громадських організацій з державою та органами місцевого самоврядування. На початку 1990-х років новостворювані громадські організації зазвичай дистанціювалися від держави, однак з визначенням нормативно-правових меж взаємодії стосунки громадських організацій та держави поступово трансформувалися.

У Польщі правила співпраці між державними та самоврядними органами та неурядовими організаціями визначені законом «Про діяльність суспільної користі» (2003 р.). Закон визначає такі форми співпраці: доручення неурядовим організаціям реалізації публічних завдань; взаємне інформування один одного про заплановані напрями діяльності та взаємодії з метою гармонізації цих напрямів; консультування з неурядовими організаціями щодо проектів нормативних актів у сферах, що стосуються статутної діяльності цих організацій; створення спільних груп дорадчого характеру, які складаються з представників неурядових організацій та органів публічної адміністрації.

Співпраця здійснюється на принципах допомоги, суверенітету обох сторін, партнерства, ефективності, чесною конкуренції та гласності. Закон зобов'язує органи місцевого самоврядування щорічно приймати програму співпраці з неурядовими організаціями. Так, щорічно готується і затверджується близько 2500 таких програм.

В Угорщині у 2003 році було прийнято Національну громадянську програму та Урядову стратегію щодо громадянського суспільства — атрибуту демократичного політичного режиму. Метою Національної громадянської програми є зміцнення та зміна ролі громадянського суспільства, встановлення партнерських відносин між НУО та органами управління, забезпечення матеріальної підтримки громадським інститутам.

У країнах регіону розвивається загальнонаціональне представництво третього сектору, який є партнером у відносинах з парламентом та урядом. Найбільш глибокою, як вважають фахівці, є співпраця неурядових організацій та держави в Словаччині. Так, Колегія третього сектору має хороші робочі стосунки з центральним урядом, місцевим самоврядуванням, бізнесом та міжнародними організаціями. В Угорщині, Чехії загальнонаціональна структура неурядових організацій відсутня, що ускладнює перенесення інтересів третього сектору у політичну сферу.

Також неурядові організації дедалі частіше залучаються для проведення громадської експертизи тих чи інших нормативно-правових документів, до вироблення законодавчих та політичних рішень. Разом з тим, не варто перебільшувати їх роль, оскільки найчастіше вона є лише дорадчою та допоміжною. З-поміж країн регіону в індексі неурядових організацій Агентства міжнародного розвитку США ось уже протягом семи років перше місце за рівнем розвитку третього сектору посідає Польща, друге — Словаччина, третє — Чехія, четверте — Угорщина.

Окремої уваги потребують процеси, пов'язані зі спалахом неконвенційних форм політичної участі, які мають місце в країнах ЦСЄ, починаючи з 2006 року. Незважаючи на те, що середній рівень заробітної плати у 2010 році в країнах регіону становить від 1000 євро (Польща, Чехія) до 800 євро (Словаччина, Угорщина) [15], ці країни за рівнем розвитку досягли лише показника, що дорівнює від половини до двох третин середнього по ЄС. Тому світова фінансово-економічна криза спричинила новий спалах акцій протесту у країнах ЦСЄ, які торкаються насамперед питань зниження соціальних виплат, рівня безробіття, яке протягом 2010 року найбільше зросло в Угорщині і становить більше 10% працездатного населення [16]. Тому поряд з конвенційними формами реалізації народовладдя у країнах ЦСЄ останнім часом масовими стали й неконвенційні — масові демонстрації, акції протесту, страйки. Подібна поведінка громадян відповідним чином виявилася й у кризах всередині влади, що спричинило як зміну правлячих парламентських партій, так і зміну урядів. Зокрема, в Угорщині після «революції виборчих кабінків» навесні 2010 року де-факто утворився однопартійний політичний режим на чолі з партією Фідес та прем'єр-міністром В.Орбаном, що засвідчило реальний вибір суспільства — націоналістичну ідеологію. Не уникнули урядових та парламентських криз Чехія,

у якій лише з третьої спроби було обрано президента держави парламентом; Польща, де у 2007 році відбувся достроковий розпуск парламенту Польщі і т.ін. Подібні кризи свідчать про недосконалість наявних форм народовладдя.

Очевидно й те, що основні проблеми у сфері взаємодії держави та громадських організацій у країнах регіону спільні — це слабка їх інтегрованість у систему прийняття соціально значимих рішень; інформаційна закритість виконавчої влади та державних організацій; слабкість інститутів громадянського суспільства і відсутність ефективних механізмів їх представництва; у сфері соціального захисту та соціальних послуг слабо використовуються можливості структур громадянського суспільства. Водночас, велика частина громадських організацій цілком кооптована в систему влади, різноманітних її складових, хоча ця роль все ще залишається переважно епізодичною, що істотно знижує рівень легітимності влади і девальвує цінності демократії.

1. Гражданское общество: пути становления: реферативный бюллетень. — М., 1999.
2. Див.: Холмская М.Р. Политическое участие как объект исследования // Полис. — 1999. — №5.
3. Див.: Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. — К., 2003.
4. Див.: Закон Республіки Польща «Про повітове самоврядування» // Партнерство. — 2000. — №2.
5. Закон Республіки Польща «Про самоврядування воєводств» // Партнерство. — 2000. — №2.
6. Див.: Конституція Чеської Республіки / Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. — К.: Укр. правн. фундація. — Вид-во «Право», 1996.
7. Див.: Coulson A. Local Government in Eastern Europe. — Cheltenham, 1995.
8. Див.: Конституція Словацької Республіки / Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. — К.: Укр. правн. фундація. — Вид-во «Право», 1996.
9. Див.: Юдин Ю. Политические партии и право в современном государстве. — М.: «Форум — Инфра-М», 1998.
10. Див.: East-European Politics and Society (2010) / <http://www.ucpress.edu>

11. Див.: Nation Transit. 1999–2000. Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States / Edited by A. Karatnycky, A. Motyl, A. Piano. — Washington, 2000.
12. Див.: Eurobarometer. 2008–2010 // <http://europa.eu.int/comm>
13. Див.: Шкаратан О.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы: сравнительный анализ / О.И. Шкаратан, В.И. Ильин; — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006.
14. Див.: East European Politics and Society (2010) // <http://www.ucpress.edu/journals/eeps>
15. Див.: Логинов Я. Словакия уже совершеннолетия // Время новостей. — 2011. — 24 января.
16. Див.: Российская газета. — 2011. — 5 января.

Ткач Дмитро Іванович

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УГОРЩИНІ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

У статті розглядається становлення інституту президентства в сучасній Угорщині. Цей досвід аналізується в аспекті політичного структурування суспільства, зокрема важливості його уроків для України.

Ключові слова: президентство, структурування, Угорщина, Україна.

Tkach D.I. The Presidentialism in modern Hungary. The article deals with the presidentialism of modern Hungary. The Hungarian experience of political structuring of society and its importance for Ukraine is analyzed.

Key words: Hungary, the presidentialism, structuring, Ukraine.

На сучасній політичній мапі Європи Угорська Республіка, за визнанням більшості науковців, які досліджують проблематику державного устрою, є найбільш яскравим прикладом реалізації моделі парламентсько-президентської республіки.

За цих умов вартій уваги, з погляду дослідника, феномен інституту глави угорської держави як найвищої посадової особи, правова компетенція якого, згідно з нормами Конституції УР, до певної міри обмежена, однак забезпечує президенту дієві функції верховного керівника або навіть «батька нації». Історично посада

президента в Угорщині вперше була запроваджена по закінченні Другої світової війни, коли принципи західної демократії в цій країні ще деякий час діяли навіть після її входження до групи країн, які перебували під радянським контролем. Законом ХХ від 1 лютого 1946 року було запроваджено посаду президента Республіки. Глава держави визначався як найвищий посадовець, з яким обов'язково погоджувалися всі значні для держави рішення, що приймалися прем'єр-міністром або відповідними міністрами [1, с. 78]. Після приходу до влади комуністів у 1948 р. Законом ХХ від 1949 р. було створено орган «колективного президентства» — Президентську раду Угорської Народної Республіки на чолі з головою Президентської ради. В такій формі президентська інституція проіснувала сорок років, доки не була скасована Законом ХХХІ від 1989 р.

У новітній історії Угорщини інститут президентства запроваджено 1990 р. Однак його становлення, визначення повноважень і компетенції президента в Угорщині було досить непростю справою. Так, для прийняття остаточного рішення про інститут президентства знадобилося дві політичні угоди, три поправки до Конституції, два загальноугорські референдуми та два рішення Конституційного Суду [2, с. 148]. Зрозуміло, що гостра дискусія, яка точилася навколо цього питання, була пов'язана не так з посадою президента, як з формою правління в Республіці. Роки панування тоталітаризму та й історичний досвід абсолютизму сформували в угорському суспільстві страх реставрації тією чи іншою мірою антидемократичних режимів минулого, оскільки для цього ще зберігалися підстави в державному апараті, в політичній системі суспільства.

Тому угорці обрали парламентсько-президентську форму правління як таку, що надає можливості через демократичні інститути найбільш ефективно контролювати виконавчу владу, не допускаючи волюнтаризму та свавілля владних структур.

Конституцією Угорської Республіки (гл. III, розд. 29, §1) визначається, що главою Угорської держави є президент — виразник єдності нації та гарант демократичного функціонування державних органів влади [3, с. 317]. Президент Угорської Республіки, як це передбачено Законом ХХХІ від 1989 р., обирається Державними Зборами на п'ять років таємним голосуванням. Переобрання на цю посаду тієї самої особи вдруге можливе тільки раз. Бути обраним на посаду президента УР має право будь-який громадянин

Угорщини, який досяг 35-річного віку і для висунення кандидатури якого зібрані необхідні письмові пропозиції принаймні 50 депутатів Державних Зборів Угорщини.

Президентом Республіки, обраним під час першого голосування, вважається особа, яка набрала голоси двох третин депутатів. Якщо жоден із кандидатів не набрав належної більшості голосів, має бути проведений другий тур голосування. Для перемоги в другому турі також потрібно дві третини голосів. Якщо жоден із кандидатів не набрав необхідної кількості голосів у другому турі, проводиться третій тур голосування. У цьому разі парламентарії голосують лише за двох кандидатів, які здобули найбільше голосів у другому турі. Президентом стає той кандидат, який набирає просту більшість голосів незалежно від кількості депутатів, які взяли участь у голосуванні. Процедура голосування має бути завершена не пізніше, як упродовж трьох наступних днів [2, с. 318].

Угорське законодавство передбачає, що посада президента не сумісна з усіма іншими державними, громадськими або політичними посадами чи повноваженнями. Президент не займається жодними справами, що дають прибуток, не отримує винагороду за іншу діяльність, крім тієї, яка підпадає під захист авторських прав.

Цікавим правовим моментом є те, що обраний парламентом президент надалі, з моменту вступу на посаду, політично не підзвітний парламенту і виконує свої функції виключно на підставі законодавства. З іншого боку, президент УР не має права приймати самостійних політичних рішень, за винятком ситуації, коли, на його думку, існує серйозна загроза демократичному ладу в державі.

Таким чином, згідно зі ст. 30/А Конституції УР президент Республіки:

- а) представляє угорську державу;
- б) укладає міжнародні договори від імені Угорської Республіки, якщо предмет договорів належить до компетенції законодавства, котрі підлягають ратифікації Державними Зборами УР. Для підписання угод необхідна також попередня згода парламенту;
- в) акредитує і приймає послів і посланників; (президент Республіки представляє державу також на міжнародній арені — офіційні закордонні поїздки, прийоми делегацій; виносить адміністративні рішення і з інших закордонних справ);
- г) призначає дату виборів до Державних Зборів і до місцевих органів влади;

г) може брати участь і має право виступу в Державних Зборах і комітетах ДЗ Угорщини; (Президент також може запропонувати Державним Зборам вжити тих чи інших заходів. Однак у 1990–2003 рр. президент досить рідко брав участь у пленарних засіданнях парламенту. Він був присутній у парламенті тільки за необхідності, фактично лише під час урочистостей);

д) може подавати пропозиції щодо діяльності Державних Зборів;

е) може бути ініціатором референдумів;

є) призначає і звільняє — відповідно до вимог законодавства — державних секретарів та уповноважених Республіки;

(Взагалі, угорська Конституція приділяє багато уваги саме оформленню президентом кадрових рішень. Водночас глава держави виконує цю функцію суто номінально. Підбір і розстановку кадрів здійснює урядова коаліція, а президент лише підписує укази. Так, після завершення виборів до Державних Зборів президент пропонує парламенту кандидатуру прем'єр-міністра, яку висувають або партія, або коаліція партій, яка здобула понад п'ятдесят відсотків депутатських мандатів та офіційно оформила парламентську більшість. Глава держави бере участь у формуванні уряду та призначенні керівників автономних загальнонаціональних інститутів, незалежних від виконавчої влади. Законодавчо передбачається доволі складна процедура внесення на ім'я президента пропозицій щодо призначення чи звільнення голови Національного банку Угорщини і його заступників; ректорів університетів і професорів; призначення та відставки генералів, командувача угорської армії, начальника Генерального штабу ЗС УР, командувача прикордонних військ УР. Конституція наділяє президента УР правом прийняття рішень і в тих сферах, які підпадають під компетенцію глави держави і в класичних президентських республіках.

Президент Угорської Республіки):

ж) присвоює звання, а також нагороджує медалями, відзнаками, встановленими законом, і дозволяє їх носити;

з) приймає рішення у справах помилування;

і) приймає рішення у справах громадянства. (Глава держави вирішує справи про вихід з угорського громадянства та його набуття, виносить рішення про позбавлення його. У 1990–2003 рр. глава держави виніс рішення з майже 90 000 справ стосовно громадянства. У цих випадках главі держави належить дискреційне

право, він може вільно приймати рішення в межах, передбачених законом) [4, с. 131].

У разі нездатності парламенту прийняти рішення про оголошення воєнного стану, надзвичайного стану, а також стану підвищеної небезпеки, їх оголошує президент; однак рішення про нездатність парламенту може бути прийняте лише разом: головою Державних Зборів, головою Конституційного Суду та прем'єр-міністром Угорщини [3, с. 320].

Президент є Верховним головнокомандувачем Збройних сил, однак не здійснює управління жодним з родів військ; рамки компетенції президента як головнокомандувача обмежені кадровими призначеннями. Конституційний Суд (рішення № 49 від 26 вересня 1991 р.) трактує компетенцію президента у військовій сфері так: це не одне з повноважень, а частина конституційного правового статусу президента, це не ранг і не посада. Головнокомандувач є поза Збройними силами, він їх направляє, а не керує ними, він не є їхньою вищою службовою інстанцією. Управління діяльністю Збройних сил входить до компетенції уряду. Закон про оборону вітчизни (від 1993 р.) конкретизував ці функції так: глава держави — за поданням прем'єр-міністра — затверджує на посадах командувача армії, прикордонних військ; призначає, підвищує або понижає у званні генералів, звільняє їх зі служби в запас, відправляє у відставку або знову приймає на службу. Президент також затверджує у встановленому порядку Військову доктрину Угорщини.

Діяльність президента Угорщини в усіх названих сферах, крім викладених у пунктах а), г), г), д), е), потребує попереднього погодження з прем'єр-міністром або з відповідними міністрами. Надаючи згоду, прем'єр-міністр чи міністр, таким чином, перебирає на себе відповідальність за підписане президентом рішення. Глава держави зобов'язаний відхилити проект будь-якого рішення, якщо не дотримано всіх передбачених законодавством вимог. Однак рішення про призначення на посаду та інші кадрові рішення він має право відхилити лише тоді, якщо таке рішення серйозно зашкодить діяльності демократичного механізму держави [5, с. 134]. До речі, за більш як двадцять трансформаційних років президент жодного разу не скористався цим правом.

Президент Угорської Республіки має певну систему гарантій щодо своєї діяльності у вигляді стримувань та противаг щодо інших органів державної влади, зокрема: приймаючи законодавчі

рішення, він має право затвердження, вето, право законодавчої ініціативи. Окрім того, президент має право призначати референдуми.

Право вето (від лат. *veto* — забороняю) на практиці означає, що шляхом протесту президент перешкоджає здійсненню того чи іншого закону. Право вето президента в Угорщині має суспенсивний характер: якщо президент не згодний із законом або якоюсь його частиною, він може повернути його до Державних Зборів разом із зауваженнями. Однак якщо парламент повторно прийме цей самий закон, президент зобов'язаний підписати й опублікувати його. Перед підписанням закону він може надіслати свої зауваження до Конституційного Суду, і якщо Конституційний Суд визнає, що цей документ не відповідає Конституції, президент повертає закон до парламенту, але якщо він буде визнаний конституційним — зобов'язаний його підписати.

Президент Угорщини використовує право вето досить рідко. Так, президент А. Гьонц використав його лише кілька разів; те саме можливо сказати про його наступників. Проте вагу права вето та роль президента республіки збільшує те, що закони, на які було накладено вето, надзвичайно важливі для економічного та суспільного життя Угорщини після зміни суспільного устрою в країні і парламентська більшість вважала їх прийняття принциповим у перспективі подальшої стратегії розвитку держави. Серед них Закони «Про компенсацію втраченої власності», «Про відновлення справедливості», «Про позовну давність».

Іншим дієвим засобом є право глави держави виступати із законотворчою ініціативою. Угорське конституційне право забезпечує президенту республіки право ініціативи у створенні закону без контрасигнації, що для парламентських систем управління є унікальним рішенням. Це означає, що президент повною мірою бере на себе відповідальність за виявлену ініціативу. Знову ж таки, глава держави досить рідко використовував це право. Так, президент А. Гьонц ініціював прийняття Закону V від 1991 р. про проведення загальної амністії, вніс законопроекти про зміни Закону LVII від 1990 р. про порядок призначення керівників засобів масової інформації (Угорського радіо, Угорського телебачення, Угорського телеграфного агентства) та про набуття чинності закону XIV від 1992 р. про пошту і Закону LXXII від 1992 р. про зв'язок. Перший законопроект парламент обговорив і прийняв, другий — обговорив, але не прийняв, а третій відхилив ще до початку дискусії [6, с. 78].

В Угорщині глава держави під час виконання багатьох завдань і здійснення відповідних компетенцій має постійний зв'язок з прем'єр-міністром, а також з міністерствами внутрішніх і закордонних справ, оборони, юстиції. Таким чином, визначені Конституцією сфери компетенції глави держави нашаровуються на традиційні державні справи.

На основі Закону про самоврядування глава Угорської держави ухвалює рішення про присвоєння статусу містам, про створення населених пунктів, про їх об'єднання, про розукрупнення сіл, про назви міст та сіл. За 1990–2010 рр. глава держави ухвалив і опублікував 348 рішень стосовно державно-територіальної структури.

У галузі юриспруденції президент бере участь у двох сферах діяльності: за поданням міністра юстиції він призначає (звільняє) професійних суддів, заступників Голови Верховного Суду, заступників Генерального прокурора, здійснює право індивідуального помилування. У період з 1990 по 2010 р. президент виніс 611 рішень щодо таких призначень.

У повсякденних робочих відносинах між виконавчою владою і главою держави важливі завдання виконує Канцелярія Президента Угорської Республіки. Цей апарат, у якому працює близько 40 осіб, на відміну від апарату прем'єр-міністра, з державно-правового погляду є «невидимим»: його структура і діяльність не визначені законом. Очолює апарат титулярний державний секретар, який підтримує безпосередній зв'язок з державним секретарем з питань адміністративного управління апарату прем'єр-міністра. В Канцелярії створена також міжнародна служба, яка забезпечує міжнародну діяльність президента, підготовку візитів, протокольних зустрічей тощо.

Припинення повноважень президента можливе у разі завершення терміну його діяльності на посаді, у разі смерті, хвороби, якщо президент понад 90 днів не здатний виконувати своїх повноважень. Законодавством передбачається також можливість добровільної відставки президента, а також його усунення з посади шляхом висловлення недовіри, так звана несумісність посад. Якщо вимога про несумісність посад висунута проти президента тоді, коли він обіймає цю посаду, то з ініціативи будь-якого депутата Державних Зборів парламент приймає рішення про оголошення несумісності посад. Для прийняття такого рішення необхідно дві третини голосів депутатів. Голосування проводиться таємно. Президент може відмовитися від посади заявою, адресованою

Державним Зборам. Для того, щоб відмова набула чинності, необхідно прийняти спеціальне рішення парламенту. Державні Збори Угорщини протягом п'ятнадцяти днів можуть закликати президента переглянути його рішення. Якщо президент наполягає на відставці, парламент повинен прийняти відставку [2, с. 320].

Звертаючись до угорського досвіду новітньої доби, слід зазначити, що з часу відновлення посади Президента Угорської Республіки в сучасному її вигляді главами угорської держави обиралися чотири особи — Арпад Гьонц (1990–2000 р.р.) та Ференц Мадл (2000–2005 р.р.), Ласло Шойом (2005–2010 рр.), Пал Шмідт з серпня 2010 року.

Щоправда, в умовах розвалу соціалістичної системи в Угорщині 1989 р. та з втратою Угорською соціалістичною робітничою партією (УСРП) монополії на владу після відновлення згаданої посади тимчасовим президентом УР був М. Сюреш, який склав свої повноваження після обрання А. Гьонца.

На думку більшості дослідників новітньої історії Угорщини, саме постать Гьонца, його особистий авторитет і риси характеру значною мірою сприяли перетворенню посади президента Угорщини на серйозний політичний чинник як у країні, так і у формуванні позитивного іміджу держави за кордоном. В умовах серйозного конституційного обмеження самостійності дій у політичній площині А. Гьонц за десять років перебування на посту президента Угорщини зумів, на нашу думку, відшукати можливості для формування угорського зразка моделі «британського монарха», який владарює, але не править.

Власне, автори сучасної угорської моделі державного устрою і прагнули створити у країні таке демократичне суспільство, в якому головним джерелом здійснюваної через парламент державної влади є народ. Водночас у цій моделі передбачено і відображення історичного минулого Угорщини, якою протягом тисячоліття правили монархи, які й уособлювали всю угорську націю.

А. Гьонц, будучи відомим політиком правоцентристського, національного спрямування, учасником революції 1956 р., як глава держави ніколи не втручався у перебіг внутрішньополітичної боротьби, не висловлював своїх особистих політичних поглядів чи симпатій. Так, наприклад, було 1994 року, коли до влади прийшла лівоцентристська Угорська соціалістична партія. Президент А. Гьонц вбачав свій обов'язок і свою основну історичну

місію у згуртуванні всіх громадян країни, незалежно від їх політичних переконань, релігійних та інших уподобань [7, с. 203].

У цьому зв'язку широко відома роль президента як організатора «круглих столів» політичних партій, в яких брали участь політики як партій урядових коаліцій, так і опозиційних організацій. Одним з прикладів такої діяльності глави Угорської держави є проведений на початку 2000 р. під його головуванням «круглий стіл», де було вироблено спільну позицію всіх шести парламентських партій, якою передбачалося об'єднання зусиль усіх політичних сил Угорщини в інтересах європейської інтеграції. Цей процес дістав схвальну оцінку не лише з боку угорського суспільства, а й був високо оцінений міжнародною спільнотою, зокрема структурами Європейського Союзу.

Результатом діяльності А. Гьонца на міжнародній арені стало зростання авторитету Угорщини в очах практично всіх країн світу, чому сприяла і широка географія візитів угорського президента. За час свого президентства А. Гьонц неодноразово відвідав з офіційними візитами практично всі країни Європи, Північної та Південної Америки, Австралію, багато держав Азії й Африки. Притаманний А. Гьонцу стиль поведінки, доброзичливість під час офіційних зустрічей, відкритість у спілкуванні з пресою істотно сприяли формуванню і зміцненню позитивного іміджу Угорщини протягом 90-х років ХХ ст.

Особливу увагу президент А. Гьонц приділяв розвитку відносин з державами регіону Центральної та Східної Європи, насамперед із сусідніми країнами. А. Гьонц був одним з ініціаторів та організаторів відомої Вишеградської четвірки (Угорщина, Словаччина, Чехія і Польща), названої за місцем першої зустрічі президентів перелічених країн у Вишеграді — угорському місті, розташованому за 40 км на північ від Будапешта. Не випадково ця форма співробітництва стала стрижневою у процесі євроінтеграції цих держав.

У 2000 р., напередодні завершення другого терміну перебування на посаді президента УР, А. Гьонц був господарем одного з найбільш авторитетних регіональних форумів — неформальної зустрічі президентів країн Центральної Європи, яка відбулась у квітні того ж року в Секешфегерварі, на Балатоні. Глави десяти країн-учасниць саміту, які відгукнулися на запрошення А. Гьонца, висловили лідеру Угорщини слова щирої подяки за ту роль у консолідації угорського суспільства навколо розбудови демократичної

держави, зміцнення миру та взаєморозуміння в регіоні ЦСЄ, яку він відігравав протягом десяти років свого президентства.

Особливо потрібно наголосити на ролі А. Гьонца в утвердженні міжнародного авторитету України. Ще за часів СРСР, у вересні 1990 р., Президент Угорської Республіки відвідав Україну з офіційним візитом. Це було не просто відвідання Києва по дорозі з Москви, а цільовий візит глави іноземної держави в Україну. Переговори з керівництвом нашої країни, парламентаріями, керівниками Закарпатської області відбувалися в теплій і конструктивній атмосфері. У травні — червні 1991 р. Будапешт приймав офіційну делегацію з України на чолі з Головою Верховної Ради Л. Кравчуком, і знову відбулася дуже тепла і дружня зустріч з А. Гьонцом. Уже тоді угорський президент говорив про необхідність проведення Україною самостійної зовнішньої політики, пропонував свою підтримку. Те, що це були не тільки слова, Україна переконалася після здобуття незалежності.

Усі десять років свого президентства А. Гьонц був палким прихильником розбудови суверенної української держави як рівноправного члена європейської спільноти. Згадаймо лише підтримку угорським президентом вступу глави української держави до неформального Клубу президентів Центральної та Східної Європи. Завдяки зусиллям угорського президента та президента Словенії Й. Кучана Україна не тільки була прийнята до клубу, а й мала честь бути країною-господаркою чергового засідання президентів ЦСЄ, яке відбулося у Львові.

Подія, яка стала яскравою ілюстрацією щирого ставлення як угорців, так і іноземних громадян до цієї людини, відбулась 10 лютого 2002 р., коли А. Гьонц, уже перебуваючи на заслуженому відпочинку, відзначав своє 80-річчя. Для угорців, у свідомості яких А. Гьонц асоціюється з образом «батька», цей день став ще однією можливістю для висловлення вдячності за його величезний внесок у справу формування сучасної демократичної Угорщини. Показово, що і глави десятків країн світу надіслали свої привітання людині, яка вже не перебуває при владі.

6 червня 2000 р. Державні Збори УР обрали нового президента Угорської Республіки. Ним став відомий науковець, доктор юридичних наук, член семи іноземних академій наук Ференц Мадл. Для цього політика, який свого часу (з 1990 до 1993 р.) був членом першого демократичного уряду Анталла і мав величезний досвід не лише наукової, а й політичної та урядової роботи,

вступ на посаду глави угорської держави був пов'язаний з певними труднощами.

Ці труднощі викликані насамперед величезним і незаперечним авторитетом його попередника А. Гьонца, з яким його порівнювали і, поза сумнівом, ще довго порівнюватимуть як фахівці-політологи, політики, так і рядові громадяни.

Втім, Ф. Мадл мав і свої дуже сильні сторони, які допомагали йому успішно виконувати роль найвищого представника угорської нації: це і його великий авторитет у європейських та світових наукових колах, і блискуча обізнаність та ерудиція у складних питаннях різних галузей права, передусім державного. Вхідження до наукової європейської еліти забезпечили Ф. Мадлу безпосередній контакт та приязне ставлення з боку його іноземних колег. Ф. Мадл багато разів заявляв, що нині найважливішими є завдання, пов'язані з інтеграцією Угорщини у «велику Європу» [8].

Разом з тим, Ф. Мадл змушений був боротися зі створеним йому, не без участі опозиційних сил, іміджем ставленника прем'єр-міністра В. Орбана (1998–2002 рр.), оскільки його кандидатура була подана депутатами урядової партії Союзу молодих демократів — Угорської громадянської партії (СМД–УГП) і схвалена парламентом лише з третього голосування (А. Гьонц і 1990, і 1995 року обирався переважною більшістю голосів уже в першому голосуванні).

Якщо за А. Гьонцом міцно утвердився імідж «батька нації», то Ф. Мадл радше претендує на титул «вчителя нації». І річ не лише у багаторічній викладацькій діяльності, що позитивно позначилася на його манері публічних виступів. Цікаво те, що і прем'єр-міністр В. Орбан, і багато членів його кабінету, які є випускниками юридичного факультету Будапештського університету, свого часу навчалися у професора кафедри державного права Ференца Мадла.

Завершилася президентська каденція Ф. Мадла влітку 2005 року, коли парламент Угорщини у червні обрав на цю посаду Ласло Шойома.

Юрист за освітою, Шойом з початку 1980-х років активно брав участь у роботі правозахисних і екологічних організацій. У 1987 році брав участь у створенні Угорського демократичного форуму, який згодом став однією з потужних політичних сил в країні. У 1989 році парламент Угорщини обрав Шойома членом Конституційного Суду. З 1990 по 1998 рік він був головою Конституційного Суду.

7 червня 2005 року угорський парламент обрав Шойома, який виступав кандидатом від опозиції, президентом країни. Він здобув перемогу з перевагою в кілька голосів (185 проти 182) над кандидатом-соціалістом — головою парламенту Каталін Сілі.

Практично весь час перебування на посту президента Шойом знаходився в опозиції до чинного уряду Ф.Дюрчани. Так, наприклад, в ході заворушень, що почалися у вересні 2006 року після публікації скандального виступу прем'єр-міністра, Шойом виступив з критикою прем'єра і підтримав вимоги про його відставку.

Президент Шойом вів активний діалог із Президентом України В.Ющенком, вони зустрічалися чотири рази; мав дві зустрічі із тодішнім Прем'єр-міністром України В.Януковичем. Часто із неофіційними візитами відвідував Закарпаття. Однак кілька разів він демонстрував неповагу до нашої країни. Так сталося, коли він відмовився разом із Президентом України відкрити на Верецькому перевалі пам'ятник січовим стрільцям, які загинули на цьому місці від рук польських окупантів у 1938 році, та пам'ятний знак, установлений на честь 1100-річчя винайдення угорцями Батьківщини. Не дав згоди Шойом на участь у відкритті меморіалу загиблим у таборах НКВС у 1944–1951 роках угорським військовополоненим та інтернованим особам у м.Брянка, Луганської області.

Навіть на фоні свого попередника Ф.Мадла Л.Шойом здавався слабким президентом та недалекоглядним політиком. Не думаємо, що серед угорців знайдеться багато людей, які жалкують за тим, що ця людина покинула палац Шандора, офіційну резиденцію угорських президентів.

Наступним президентом Угорщини, з червня 2010 року, став Пал Шмітт — юрист за освітою, двократний олімпійський чемпіон та двократний чемпіон світу з фехтування. Активний член олімпійського руху, обіймав відповідальні посади у МОК, має досвід дипломатичної, політичної роботи. З 2003 року — член правлячої нині партії Фідес-УГС.

Безумовно, увесь цей досвід дає надію на те, що П.Шмітт буде плідно працювати на посаді президента на користь угорського народу.

За короткий період своєї діяльності новий президент Угорщини встиг відвідати й Україну (17 грудня 2010 року). Ось як про цей візит повідомляло одне із Інтернет-видань. Україна готова до подальшого інтенсивного діалогу з Угорщиною. Про це заявив

Президент України Віктор Янукович на спільній прес-конференції зі своїм угорським колегою Палом Шміттом.

У ході зустрічі глави держав обговорили внутрішньополітичну ситуацію в Україні та Угорщині, обмінялися інформацією про основні події, які останнім часом мали місце у цих державах.

Президенти також відзначили позитивну динаміку двосторонніх відносин, зокрема в контексті нещодавніх візитів до України прем'єр-міністра Угорщини і Голови Верховної Ради України до Угорщини.

«Ми підтвердили готовність до подальшого інтенсивного діалогу між Україною та Угорщиною», — заявив Віктор Янукович.

За словами Глави держави, значної уваги у ході бесіди було приділено питанням співробітництва між Україною та ЄС під час головування Угорщини в Євросоюзі в першій половині 2011 року.

Президент України зазначив, що доречним є ухвалення та практичне втілення Плану дій щодо реалізації пріоритетів України під час угорського головування в ЄС. Україна позитивно оцінює підтримку Угорщиною євроінтеграційних прагнень нашої держави. Ми сподіваємося, що під час угорського головування будуть активізовані зусилля на забезпечення більш глибокої інтеграції між Україною та ЄС.

Керівники держав дійшли згоди щодо необхідності додаткових зусиль для наповнення конкретним змістом програми «Східне партнерство» та висловили переконання, що відповідний саміт, який відбудеться 26 травня 2011 року в Будапешті, сприятиме досягненню цієї мети.

Сторони також обговорили комплекс питань двосторонньої економічної співпраці і відзначили позитивну динаміку двосторонніх торговельно-економічних відносин у 2010 році й збільшення товарообігу більш ніж на 40%.

Віктор Янукович наголосив, що проведення у лютому 2011 року в Києві другого засідання українсько-угорської спільної комісії з питань економічного співробітництва та українсько-угорського бізнес-форуму сприятимуть досягненню конкретних результатів в економічному співробітництві.

Президент України зауважив, що були відзначені кроки урядів обох держав, спрямовані на забезпечення потреб української меншини в Угорщині та угорської — в Україні, і погодилися в тому, що ця сфера потребує постійної і особливої уваги з боку наших держав.

У цьому контексті сторони позитивно оцінили досягнуту раніше домовленість щодо проведення у I кварталі 2011 року в Угорщині XV засідання Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин.

Президенти, окрім того, обговорили поточний стан та шляхи активізації українсько-угорського співробітництва в енергетичній, прикордонній та транскордонній, військово-технічній сферах, а також у сферах екології та запобігання надзвичайним ситуаціям.

Президент України високо оцінює результати зустрічі, яка пройшла в дружній і довірливій атмосфері, та сподівається на подальшу плідну взаємодію з угорською стороною.

Зі свого боку, президент Угорщини відзначив важливість подальшої розбудови дружніх відносин між нашими країнами. Він нагадав, що Угорщина була серед країн, які першими визнали незалежність Української держави.

Президент Угорщини подякував українському колезі за детальну інформацію щодо реформ, які сьогодні реалізуються в Україні. Зі свого боку, він поінформував про зміни, що відбуваються в Угорщині, зокрема ті, які очікуються в контексті її головування в ЄС у першій половині 2011 року.

Це відкриває великі перспективи у наших двосторонніх можливостях, сказав Пал Шмітт. Він запевнив, що Угорщина підтримує Україну в питаннях лібералізації візового режиму та створення глибокої всеосяжної зони вільної торгівлі з Євросоюзом.

Лідер Угорщини також висловив сподівання, що Президент України у травні 2011 року візьме участь у саміті в рамках програми «Східне партнерство».

П. Шмітт окремо подякував своєму українському колезі за ту велику увагу, яку він приділяє питанню забезпечення прав угорської меншини, що проживає в Україні. Зі свого боку, вони докладають усіх зусиль, щоб національні меншини в Угорщині могли користуватися своєю мовою і зберігати національну самобутність.

Президент Угорщини також відзначив хороші відносини між Україною та Угорщиною в економічній сфері. «Але немає таких відносин, які неможливо покращити. Власне, це є метою мого візиту», — сказав П. Шмітт. Він висловив переконання, що інтенсивний обмін візитами на високому рівні протягом останнього місяця та їх якість є ще одним свідченням дружби та взаємоповаги між нашими країнами [9].

Як бачимо, активний політичний діалог між президентами обох країн дає надію на подальший розвиток українсько-угорських стосунків.

Короткі висновки. Для України, в якій політичний устрій, форма державного правління як організація верховної державної влади, її структура, правовий (конституційний) статус і співвідношення між вищими органами державної влади перебувають у процесі становлення, угорський досвід функціонування інституту президентства має особливе значення.

У зв'язку з цим, на основі здійсненого аналізу досвіду становлення інституту президентства в Угорщині, його конституційно-правових і практичних засад функціонування можна спробувати порівняти його з українською практикою і зробити певні узагальнення.

По-перше, в Угорщині створена правова основа парламентсько-президентської республіки, в якій чільне місце відведено президентові. Глава держави є гарантом Конституції та виразником єдності нації. І хоча президент наділений досить обмеженими повноваженнями й обирається парламентом, але завдяки демократичним інституціям, сформованим у країні, він має можливість повною мірою здійснювати свої повноваження і впливати на політичну ситуацію в державі.

В Україні існує президентсько-парламентська форма правління, але її правова основа перебуває на стадії формування. Президент України має досить широкі повноваження, але розбалансована спадщина між гілками влади, яка дісталася нинішньому Президенту від попередників, значно ускладнює реалізацію президентських функцій, наданих йому Конституцією та іншими нормативними актами.

По-друге, формування конституційно-правового статусу президента Угорщини не завершено (нині в Будапешті триває робота над створенням нової Конституції, її концепція буде представлена парламенту країни у першому кварталі 2011 р.), але йдеться не про принципові зміни, а про розвиток та уточнення тих або інших повноважень глави держави, що, звичайно, не змінить установлених відносин, які склалися між усіма гілками влади в період новітньої історії Угорщини.

В Україні, як уже зазначалося, цей процес не завершено. І за певних політичних розкладів існує можливість створення президентської форми правління.

По-третє, угорський досвід становлення інституту президентства свідчить, що без політичної структуризації суспільства, без чіткого розподілу функцій між усіма гілками влади марно розраховувати на успіх як у процесі демократизації постсоціалістичного суспільства, так і в реформуванні економіки.

Останнє особливо актуальне для України. Саме політична структуризація українського суспільства, яка дасть змогу створити дієздатну більшість у Верховній Раді, є одним з найактуальніших завдань сьогодення для тих політичних і владних структур, які налаштовані на конструктивну співпрацю та подальший розвиток демократії в нашій державі.

1. Rainer M. János. A Magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. A fordulat évei 1947–1949. — Вр.: 1956-Intézet, 1998.

2. Holló András. A köztársasági elnök az új alkotmányban. — Вр.: KJK-MTA ÁJI, 1995.

3. Конституція Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії. — К.: Укр. прав. фундація «Право», 1996.

4. Értelmezett alkotmány. Szerk. Balogh Zsolt, Holló András. — Вр.: Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2003.

5. Holló András. A köztársasági elnök az új alkotmányban. — Вр.: KJK-MTA ÁJI, 1995.

6. Про створення і функціонування в Угорщині інституту президентства. Інформація. Від 7 червня 1994 р. // Архів МЗС України. Справа 110–283. 1994 р.

7. Fitzmaurice John. Politics and Government in the Visegrad countries: Poland, Hungary, the Czech Republic, and Slovakia. — St. Martins's Press, 1998.

8. Эхо планеты. ИТАР-ТАСС. — 2000. — № 25. — 16–22 июня.

9. www.rbc/ua

СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ» ТА ЙОГО ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЩОДО ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

У статті досліджено наявні підходи до поняття «політичний режим», вказано на різну його інтерпретацію, широке і вузьке трактування. Політичні режими, які склалися в постсоціалістичних країнах, мало подібні до типології ліберальної чи процедурної демократії. Функціонуючі в них політичні режими більш подібні до гібридних режимів, що балансують на грані між демократичним і антидемократичним режимом, демократією й диктатурою.

Ключові слова: політичний режим, ліберальна демократія, процедурна демократія, гібридний режим, постсоціалістичні країни, делегативна демократія, неліберальна демократія.

Burdiak Vira I. Modern Interpretations of the «Political Regime» Notion and Its Practical Implementation for the Post-Socialist Countries.

In the articles existing approaches for the notion of «political regime» were investigated, its different, broad and narrow, interpretations were pointed out. Political regimes which were formed in the post-Socialist states are hardly similar to the categorization of either liberal or procedural democracy. Functioning political regimes are more akin to the hybrid regimes which balance on the brink of democratic and anti-democratic regimes, democracy and dictatorship.

Key words: political regime, liberal democracy, procedural democracy, hybrid regime, post-Socialist countries, delegate democracy, non-liberal democracy.

Досліджуючи теоретичні основи політичної влади, французький політолог Ж. Бурдо справедливо вказував, що «до того, як її [влади] дія дає себе знати, суспільство здебільшого існує в намірі, ніж у дійсності. Лишень вона з'являється, група, в якій була тільки невизначена свідомість про соціальні цілі, набуває через повсякденну поведінку, дисципліну ясніше усвідомлення свого об'єднання. Поширюючи тиск соціальної мети на кожного з нас, влада привносить відчутну і конкретну єдність, мету і межі суспільства...

Влада є умовою порядку і свободи, неможливою інакше, як в умовах порядку» [1, с. 127]. Свою дію на суспільство влада здійснює через політичний режим, тобто конкретні форми і методи реалізації влади, певну структуру владних інститутів, повноваження яких зумовлені принципами організації гілок влади. Зміна політичного режиму, викликана потребою демократизації України, незавершеність перехідного періоду, часті зміни уряду в державі зумовлюють підвищений інтерес до цієї проблеми, загострюють її актуальність.

До аналізу «політичного режиму», який вважається найважливішою дефініцією в європейській політичній науці, на відміну від американської, де зазвичай послуговуються фундаментальним поняттям «політична система», звертаються і вітчизняні, і зарубіжні науковці: В.Бєбик, В.Горбатенко, М.Кармазіна, І.Кресіна, Л.Кочубей, А.Романюк, Ф.Рудич, Р.Даль, М.Дюверже, Т.Карл, Н.Луман, Г.О'Доннел, А.Лейпхарт, Ф.Шміттер, Й.Шумпетер та інші. Однак у такій постановці ця проблема ще не розглядалась, а тому потребує, на нашу думку, спеціального дослідження.

Мета нашої наукової розвідки полягає у дослідженні сучасних інтерпретацій поняття «політичний режим» та його практичного використання стосовно визначення чинних політичних режимів у постсоціалістичних країнах.

Щоб визначити, які чинники викликають падіння одного режиму і закладають основи політичного правління іншого типу, необхідно проаналізувати діяльність уряду, який перебуває при владі в державі, та опозиційний до нього рух. Трансформація однієї політичної системи в іншу відбувається тоді, коли лідери уряду, що управляє державою, потрапляють у ситуацію жорсткої кризи, вийти з якої без втрат і зберегти існуючий політичний режим вони вже не можуть. Пояснюючи такі зміни, Чарльз Ф. Ендрейн вказує на три взаємопов'язані кризи — *структурну, культурну та поведінкову* [2, с. 139]. Вони є наслідком несумісності у діяльності різних елементів політичної системи: *культурних цінностей, соціально-політичних структур і поведінки окремих людей*. У державах ЦСЄ ключовою стала *структурно-поведінкова криза*. Основні політичні інститути, такі, як правляча марксистська партія — ядро політичної системи, кабінет міністрів, різні відомства і силові структури вже не могли впроваджувати в життя власні рішення. Ані лідери, ані населення не виконували рішень уряду. Вони ігнорували їх і звертали свої погляди до опозиційного руху.

Тобто виникла необхідність зміни політичного режиму. Адже політичний режим, який визначає конкретні процедури та способи організації установ влади і врядування, стиль ухвалення громадських рішень, відносини між державою та суспільством, по суті, є формою організації і функціонування політичної системи. Як пише В. Бєбик, це означає те, як уряд користується владою, контролює й управляє процесами в суспільстві [3, с. 182].

У сучасній політиці часто стикаємося з довільним використанням поняття «політичний режим», що спричинило розмитість його змісту. Отже, воно сприймається як суперечливе і в межах різних парадигм трактується неоднозначно. Зазвичай виділяють вузьке і широке тлумачення цього поняття.

Здавня політичний режим ототожнювався з поняттям «форма правління», хоч вони пояснюють різні сторони політичного життя. Форма правління характеризує структуру вищих органів влади, порядок їх формування, принципи взаємодії одного інституту з іншим, а політичний режим — це спосіб правління, тобто засоби і методи реалізації влади. Цей підхід склався ще в античній політичній філософії, в якій не було поняття «політичний режим». Аристотель запропонував одну з ранніх типологій форм правління, яка насправді торкалася політичного режиму. Вона ґрунтувалася на двох критеріях: кількісному (залежно від кількості тих, хто утримував владу) й якісному (залежно від того, як її використовували — на загальне благо всіх чи лише в приватних інтересах). Виходячи з цих критеріїв, Аристотель виділив три *правильні форми*, за яких владу використовують на загальне благо — монархію, аристократію, політію (республіку), і три *неправильних* — коли можновладці мають на меті корисливі інтереси, — тиранію, олігархію та демократію.

В епоху Відродження, опираючись на концепції Аристотеля, Н. Макіавеллі висунув концепцію циклічного розвитку способів правління, поклавши в її основу ідею взаємообігу добра і зла. Він зазначав, що природа не дозволяє речам перебувати у стані спокою, тому досягнувши межі досконалості, далі за яку рухатися вже неможливо, держави йдуть у зворотному напрямі. Так, чергуються стани низу і верху, занепаду і піднесення. Форми держави легко змінюють одна одну. Н. Макіавеллі вважав, що існують три хороші (основні) форми правління — монархія, аристократія і народне правління, та три погані (спотворені) форми правління — тиранія, олігархія й анархія. Останні так схожі на перші, що легко

переходять одна в одну: монархія змінюється на тиранію, демократія — на анархію, аристократія — на олігархію тощо. Правитель, який заснував будь-яку з трьох хороших форм правління, здатний встановити її лише на короткий період, оскільки ніякий засіб не може втримати її від зміни на свою протилежність, внаслідок подібності.

Вузьке розуміння політичного режиму, що обмежує зміст формою правління, домінує в сучасному конституційному праві. За цим підходом, типологія політичних режимів ґрунтується на принципах взаємовідносин між органами законодавчої і виконавчої влади держави та з'ясуванні їх співвідношення. За цим принципом виділяють режим злиття влади (абсолютна монархія), режим розподілу влади (президентська республіка) і режим співпраці (парламентська республіка). Зважаючи на діяльність урядових структур, подібне тлумачення ігнорує вплив інших політичних інститутів (партійної системи, груп тиску тощо). Тож, виходячи з цього, вважаємо, що форму правління доцільніше представляти як компонент політичного режиму.

Широке розуміння «політичного режиму» пов'язане з ототожненням його з поняттям «політична система», на чому наполягають прихильники системного підходу, зокрема Н. Луман [4–6]. Це створює певні теоретичні труднощі, адже виникає загроза термінологічного дублювання двох понять одного ряду політичних явищ. На нашу думку, поняття «політична система» і «політичний режим» вказують на різні аспекти реалій: перше виявляє характер зв'язків із зовнішнім середовищем, друге — засоби і методи реалізації загальних інтересів.

Слід наголосити, що поняття «політичний режим» найглибше проаналізоване у французькій політичній науці. В теорії політики одне з перших визначень політичного режиму дав М. Дюверже [7, с. 76]. Він розумів політичний режим як «певне поєднання системи партій, способу голосування, одного чи декількох типів прийняття рішень, однієї чи декількох структур груп тиску». Ж.-Л. Кермонн у своїй праці «Західні політичні режими», децю уточнивши формулу М. Дюверже, дав наступне визначення цього поняття: «під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституціонального і соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичної влади цієї країни на певний період». Ж.-Л. Кермонн визначив поняття «політичний режим» змістовно, через набір з п'яти компонентів: принцип

легітимності; структуру інститутів; партійну систему; форму і роль держави [8, с. 11–12]. Згодом це розуміння політичного режиму набуло загального визнання в європейській політичній науці.

Сучасне розуміння поняття «політичний режим» вказує на характер взаємозв'язку державної влади й індивіда. Сукупність засобів і методів, які використовує держава для здійснення влади, виражає ступінь політичної свободи в суспільстві і правовий статус особистості. Залежно від ступеня соціальної свободи індивіда і характеру взаємин держави з громадянським суспільством виділяють три типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний та демократичний. Між тоталітаризмом і демократією — крайніми точками цієї типології, є багато проміжних форм влади, зокрема напівдемократичні режими, при яких фактична влада осіб, що займають позиції лідерів, значно обмежена, а свобода і демократичність виборів настільки сумнівні, що їх результати помітно відрізняються від волі більшості. Втім, і громадянські, і політичні свободи звужені настільки, що організований вияв політичних цілей та інтересів просто неможливий.

Зазначимо, що в науковій літературі є різні погляди на характер політичних режимів сучасних незалежних держав, які утворилися на теренах колишніх соціалістичних країн ЦСЄ та республік СРСР і йдуть шляхом демократизації. Наприкінці ХХ ст. навіть сформувався новий напрям політологічних досліджень — транзитологія, предметом дослідження якого є проблеми демократизації. Різні позиції, в основному західних транзитологів (Г. О'Доннелла, Т. Карл, Д. Растоу, С. Гантінгтона, Ф. Шміттєра, Л. Пая, Х. Лінца, А. Степана й інших) [9–17], об'єднує модель *демократичного транзиту* чи *поставторитарного переходу*. Західна *транзитологія* має два виміри: перший вивчає *перехідний період* і пов'язаний з поняттям *transition*; а другий — розглядає модель перехідного періоду, тобто трансформацію політичного режиму — *transformation*. У працях дослідників очевидні значні відмінності в поглядах на функціонування цієї моделі та її складові елементи. По-перше, одні вчені схиляються до думки, що в країнах Балтії діють демократичні режими, хоч в них є ще й елементи недемократичності (зокрема, стосовно некорінних етносів). По-друге, деякі вчені (на відміну від офіційної політичної науки Білорусі, Грузії й України, яка стверджує, що у повній відповідності з чинними Конституціями, політичні режими цих країн слід називати демократичними), вважають, що тут політичні режими

лише частково демократичні, адже містять у собі багато рис властивих авторитаризму. По-третє, частина вчених наголошує, що в останні роки політичний режим Росії все більше набуває рис авторитаризму. По-четверте, науковці дотримуються думки, що, незважаючи на демократичні Конституції, чинні в Республіках Казахстан, Туркменистан, Узбекистан, Таджикистан, режимами цих азійських країн ще не демократичні.

Такі думки вчених підтверджують і висновки американського тижневика Newsweek, який опублікував рейтинг «Найкращі країни світу» за 2009 рік. Рівень політичного режиму і демократичних свобод у країнах оцінено за показниками якості виборчого процесу, участі громадян у політичному житті, якості функціонування уряду, свободи висловлення думок і переконань, об'єднання в асоціації, верховенства закону, особистої свободи і прав особистості (показники Freedom House). Для оцінки політичного режиму використано також показник демократії Economist Intelligence Unit та дані ризиків через політичні рішення і дії, з якими стикаються уряди, корпорації й інвестори в зарубіжних країнах (звіти Political Risk Services), тобто всі ті показники, за якими, власне, й можна охарактеризувати політичний режим країни. Україна в загальному рейтингу кращих країн світу (включено сто країн) посіла 49-те місце, випередивши з країн колишнього СРСР Росію (51 місце), Білорусь (56 місце), Казахстан (61 місце), Азербайджан (69 місце). Випереджають Україну лише балтійські країни — Естонія (32 місце), Литва (34 місце), Латвія (36 місце). А Вірменія, Грузія, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан взагалі не потрапили до рейтингу [18].

Відомий у політичній науці підхід до аналізу постсоціалістичних політичних систем розглядає їх як певний різновид гібридних режимів. Послугуючись компаративістською методологією, вчені доводять, що політичні режими більшості постсоціалістичних країн набули лише окремих рис процедурної чи ліберальної демократії, характерної для розвинених країн Заходу. Тобто в цих країнах існують політичні режими, які не можна віднести ані до процедурної, ані до ліберальної демократії. Водночас їх не можна класифікувати як демократичні режими, оскільки вони знаходяться у якійсь «перехідній зоні» між демократією й диктатурою. Це — гібридні режими. Після усунення антидемократичного режиму процес консолідації демократії тут практично не відбувся. Функціонування цих режимів, з погляду демократії,

досить проблемне. Обрана модель влади — президентська чи парламентська, не відіграє помітної ролі, адже поділ повноважень між гілками влади часто ігнорується. Серед підходів до визначення таких режимів використовуються, зокрема, концепції ліберальної, неліберальної, електоральної і делегативної демократії.

Найчастіше використовують дві відомі концепції демократії: Р. Даля, який запропонував певний варіант необхідного набору інститутів сучасної ліберальної демократії — назвавши її поліархією [19, с. 21], і сформульовані Й. Шумпетером вимоги до т. зв. електоральної, чи мінімальної демократії [20, с. 19]. Прихильник теорії плюралістичної демократії Р. Даль (як і А. Лейпхарт) заперечує наявність у суспільстві єдиної волі народу як основи для діяльності влади. Наявність єдиної волі народу неможлива вже тому, що через свою природу люди в конкретних обставинах виходять з принципу не громадської, а особистої користі. Суспільство ж є сукупністю соціальних груп, які прагнуть реалізації власних інтересів. Процеси ухвалення політичних рішень і формулювання волі проходять через боротьбу цих сил і є своєрідним компромісом, тому жодна політична сила не може монополізувати вказані процеси. Плюралістична теорія демократії виходить з рівноваги політичних сил, яка виключає діяльність однієї владарюючої сили у своїх особливих інтересах. За підходом Р. Даля, сучасна демократія розвинених країн Заходу вимагає наявності двох взаємопов'язаних процесів: змагання різноманітних еліт і політичної участі мас. Якщо конкуренція еліт домінує над участю мас, зводячи її до пустої формальності, виникають олігархічні режими (Oligarchy). У ситуації, коли в країнах участь громадян переважає над конкуренцією еліт, перешкоджаючи ефективній діяльності інститутів політичної системи, формуються популістські режими (Populist Regimes), які доволі швидко еволюціонують до автократії [21, с. 63].

Й. Шумпетер як послідовник елітарної теорії демократії використав зворотну логіку, доводячи переваги свого підходу. Вчений вважав, що варто виходити не з ідеалу демократії, а від визнання як норми лише того, що вже перевірено практикою. Оскільки не існує раціональної поведінки окремого індивіда під час голосування чи ухвалення рішень і відсутня зобов'язуюча концепція загального блага, остільки необхідний «політичний поділ праці». Пануюча еліта, як обрана на певний час, приймає функції політичного представництва більшості населення, позбавленого в той

же час можливості діяти. Вимоги демократії (елітизм і демократія протистоять одне одному) торкаються лише методів формування інститутів влади. «Демократичний метод, — писав він, — це інституціональний спосіб приймати рішення, при якому право вирішувати індивіди набувають через конкурентну боротьбу за голоси виборців» [20, с. 14].

Поняття «неліберальна демократія» ввів у науковий обіг американський політолог Ф. Закарія. Він звернув увагу на те, що концепція ліберальної демократії перегукується з ідеями Д. Локка, Ш. Монтеск'є, Д. Міля та інших авторів, але в тих режимах вона не знайшла застосування. Неліберальна демократія користується деякими механізмами демократичного правління, включаючи формальне утвердження правлячої еліти на важливих посадах шляхом виборів. Але вибори найчастіше не мають характеру вільного змагання. Правилу у таких випадках є використання практики маніпуляції і дискримінації з боку правлячої еліти, що виражається в різних формах: від загроз і застосування фізичної сили щодо кандидатів опозиції, підпорядкованості більшості ЗМІ правлячій еліті, аж до залучення урядової адміністрації до діяльності, спрямованої на досягнення перемоги правлячої еліти на виборах (адмінресурс). Часто зустрічається пряме фальшування результатів виборів. Правова держава у таких режимах практично не діє. Політична опозиція не може домогтися справедливості. Важливу роль часто відіграє особистість лідера, що персоніфікує зв'язуючу ланку гібридного режиму. Неліберальна демократія прагне до концентрації й централізації влади, що видно на прикладах багатьох країн.

Власний погляд на гібридні режими пропонує відомий аргентинський вчений Г. О'Доннелл, називаючи їх «делегативними демократіями». Він пише, що «існуючі теорії і типології демократії розглядають представницьку демократію в її реальному вигляді з усіма варіантами і підтипами у високорозвинених капіталістичних країнах. Ряд нових демократій (в Аргентині, Бразилії, Перу, Еквадорі, Болівії, на Філіппінах, в Кореї і багатьох комуністичних країнах) дійсно є такими в тому плані, що вони відповідають термінологічним критеріям поліархії, запропонованим Р. Далем» [22]. Однак «це не представницькі демократії і не мають тенденції стати такими; виходячи з їх характеристик, я називаю їх делегативними демократіями» [23].

Делегативні демократії виникли вперше в країнах Південної Америки, а до кінця ХХ ст. поширились і в Центрально-Східній

Європі. За режиму делегативної демократії — головний актор — харизматичний президент, який відстоює популізм. Завдяки перемозі на прямих виборах він має потужний народний мандат (діє при президентському чи напівпрезидентському режимі). Президент зазвичай надто зосереджений на своїй особі та виділяється нещадністю й популізмом. Але йому не вистачає політичної підтримки парламенту, тому не вдається реалізувати передвиборчі обіцянки, дані виборцям. Президент майже постійно перебуває в конфронтації з парламентом, що часто веде до загострення конфлікту, і ставить його діяльність на межу чи навіть за межу конституційності (антиконституційні ухвали президента). Зрештою, виникає гостре протистояння між конституційними органами (президентом, парламентом, конституційним судом), прихильниками й супротивниками президента. Політика переходить у *персональний спір про особу президента — лідера*. Подібна ситуація була в українському суспільстві періоду президентства Л. Кучми, В. Ющенка. Режиму делегативної демократії властива поява кризових соціально-політичних ситуацій, нагнітання суперечностей, які часто витікають на вулиці й набувають форм насильства.

Зазначимо, що в концепціях вчених з т.зв. школи гібридних теорій політичного режиму, для визначення режиму О. Лукашенка, трапляється ще й доволі відомий у сучасній політології термін — «фасадна демократія» [24, с. 613]. У ЗМІ і виступах політиків звучать заяви про тоталітарний характер сучасного політичного режиму Білорусі, його сильні «тоталітарні тенденції». У «Посланні Об'єднаної громадянської партії громадянину, бізнесу і державі», прийнятому на з'їзді у березні 2008 р., Білорусь названа «тоталітарною державою в центрі Європи». Втім, колишній спікер парламенту Білорусі С. Шушкевич м'якше оцінює сучасний режим і вважає, що при О. Лукашенку країна повернулася до неокомуністичної диктатури; що, на відміну від класичних прикладів, тоталітаризм у Білорусі обмежений: йому доводиться терпіти елементи громадянського суспільства, хоч владі і вдалось ефективно мінімізувати його роль [26, с. 27]. Деякі західні вчені вважають, що політичний режим у Республіці Білорусь є чимось середнім між диктатурою і демократією. О. Коростельова, Л. Чапелл, Д. Марш та ін. стверджують, що білоруський режим — це виборна диктатура, а Х. Харпфер пише, що це диктатура, яка співіснує з демократично налаштованим електоратом [26, с. 14–15, 86–87]. Згодом О. Коростельова визначила режим у Білорусі як

демагогічну демократію (Demagogic Democracy), в якій «народний лідер» домінує в політиці, та значною мірою в економіці, через переслідування опозиції, фаворитизм, підтримку одержувачів ренти, контроль над ЗМІ і популістську пропаганду [27, с. 139].

Відсутність конкуренції й участі мас характерна для авторитарних режимів. Подібна ситуація спостерігалась у ряді традиційних держав, які не стали на шлях економічної й політичної модернізації. Інші — модернізовані сучасні країни Заходу — створили і вдосконалюють інститути та процедури ліберальної демократії, які забезпечують розширення політичної участі громадян і конкуренцію різноманітних еліт у межах певних конституційних норм. За теоріями Р. Даля, Ф. Шміттєра, Т. Карл, Г. О'Доннела, А. Лейпхарта до режиму ліберальної демократії варто віднести такі норми: «влада в цих країнах належить тим індивідам, які отримують її шляхом легітимних, вільних і чесних виборів (принцип вертикальної підзвітності); виконавча влада обмежена конституційно і де-факто незалежними від неї законодавчою і судовою гілками влади (горизонтальна підзвітність); будь-яка політична група, яка діє у відповідності з Конституцією, може створювати опозиційну партію і приходити до влади шляхом виборів (організоване політичне змагання); етнічні, культурні, релігійні меншини мають можливість виражати свої інтереси в політичному процесі, спілкуватися рідною мовою, підтримувати свою культуру (консенсус); крім партій і виборів, громадяни мають численні канали для вияву і представництва своїх інтересів і цінностей, включаючи різні незалежні асоціації і рухи, які вони можуть вільно створювати і вільно до них приєднуватися (громадянське суспільство); існують альтернативні джерела інформації, до яких громадяни мають вільний доступ (незалежність засобів масової інформації); індивіди користуються фундаментальними свободами: віросповідання, вияву думок, обговорення, слова, друку, зборів, демонстрацій і подачі петицій (права і свободи); громадяни політично рівні перед законом, незважаючи на їх нерівність у володінні політичними ресурсами (правова рівність); індивідуальні і групові свободи ефективно захищені незалежними судовими органами, рішення яких є обов'язковими для інших гілок влади (справедливість); правління закону захищає громадян від незаконних затримань, висилки, терору, катувань і неправомірного вторгнення в їх приватне життя не лише з боку держави, але й з боку організованих недержавних чи антидержавних сил (законність)» [28].

Зіставлення цих принципів з чинними політичними реаліями у постсоціалістичних країнах вказує на значні відмінності їх політичних систем від існуючих у країнах Заходу. Отже, постсоціалістичні країни ще далекі від того, щоб ці характеристики ліберальної демократії можна було застосувати й до них. На жаль, доводиться констатувати, що ліберальна демократія ще відсутня в цих нових незалежних країнах, які стали на шлях демократії.

Таким чином, за період існування політичної історії людства підходи та розуміння форми і змісту політичних режимів зазнали значних змін. У сучасній політичній науці відсутнє чітке розуміння поняття «політичний режим», а ті, якими послуговуються вчені, мають вузьке й широке трактування. Політичні режими, які склалися в постсоціалістичних країнах, мало подібні до типології, ідентифікованої Р. Далем крізь призму сутності ліберальної чи процедурної демократії. Демократична практика сучасного світу вказує на суттєві відмінності між демократичними режимами, які існують у розвинених демократіях Заходу і постсоціалістичних країнах. Функціонуючі в постсоціалістичних країнах політичні режими більш подібні до гібридних режимів, що балансують на грані між демократичним і антидемократичним режимом, демократією й диктатурою. Однак, вважаємо, що не слід виключати перехід будь-якої з цих країн у категорію процедурної чи ліберальної демократії, хоча, водночас, є також імовірність, що гібридний режим згодом може перерости в антидемократичний режим (диктатуру).

1. Burdeau G. Droite de science politique [Text] / G. Burdeau/ Т. 1. — Paris, 1966.
2. Andrain C.F. Comparative Political System. Policy Performance and Social Change [Text] / C.F. Andrain. — New York — London: M. E. Sharpe Armonk, 1994.
3. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина [Текст] / В.М. Бебик. — К.: МАУП, 2003.
4. Луман Н. Власть [Текст] / Н. Луман/ Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. — М.: Праксис, 2001.
5. Луман Н. Дифференциация [Текст] / Н. Луман/ Пер. с нем. А. Антоновского — М.: Логос, 2006.
6. Луман Н. Эволюция [Текст] / Н. Луман/ Пер. с нем. А. Антоновского. — М.: Логос, 2005.
7. Дюверже М. Политические партии [Текст] / М. Дюверже/ Пер. с франц. — М.: Академический проект, 2000.

8. Quermonne J.-L. Les regimes politiques occidentaux [Text] / J.-L. Quermonne /Ed. du Seuil. — Paris, 1986.
9. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Что есть демократия? [Текст] / Т.Л. Карл, Ф.К. Шмиттер [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.politnauka.org/library/dem/karl-shmitter.php> Загол. з екрану.
10. Карл Т.Л., Шмиттер Ф.К. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе [Текст] / Т.Л. Карл, Ф.К. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. — 1993. — №3.
11. О’Доннелл Г. Следует ли слушаться экономистов? [Текст] / Г. О’Доннелл [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://old.russ.ru/journal/predely/97-11-11/o_donn.htm Загол. з екрану.
12. О’Доннелл Г. Делегативная демократия [Текст] / Г. О’Доннелл [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/donn_del.php Загол. з екрана.
13. Пай Л. Незападный политический процесс [Текст] / Л. Пай // Политическая наука. — 2003. — № 2.
14. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытки динамической модели [Текст] / Д.А. Растоу // Полис. — 1996. — № 5.
15. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах [Текст] / С. Хантингтон. — М.: Прогресс-Традиция, 2004.
16. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / С. Хантингтон/ Пер.с англ. — М.: РОССПЭН, 2003.
17. Linz J.J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe [Text] / Juan. J. Linz, Alfred C. Stepan. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. 1996.
18. Пероганич Ю. Де найкраще народитись? Україна випереджає в рейтингу Росію і Білорусь [Текст] / Ю. Пероганич [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ukrslovo.org.ua/index.php?Option=com> Загол. з екрана.
19. Dahl R.A. Polyarchy: Participation and Opposition [Text] / Robert A. Dahl. — New Haven: Yale University Press, 1971.
20. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / Й. Шумпетер/ Пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. — М.: Экономика, 1995.
21. Dahl R.A. Democracy and its critics [Text] / Robert A. Dahl. — New Haven: Yale University Press, 1989.
22. Dahl R.A. Polyarchy: Participation and Opposition [Text] / Robert A. Dahl. — New Haven: Yale University Press, 1971.
23. О’Доннелл Г. Делегативная демократия [Текст] / Г. О’Доннелл [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://polit.msk.su/library/dem/odonnell.html#_ftn1 Загол. з екрана.

24. Gill G. Nationalism and the Transition to Democracy. The Post-Soviet Experience [Text] / G.Gill // Demokratizatsiya. — 2006. — Vol.14 (4).
25. Шушкевич С.С. Неокommунізм в Беларусі. Ідеологія. Практика. Перспективи [Текст] / С.С. Шушкевич. — Смоленск: Скиф, 2002.
26. Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship [Text] / E. Korosteleva, C. Lawson, and R. Marsh. — London: Routledge Curzon, 2003.
27. Korosteleva E. The Quality of Democracy in Belarus and Ukraine [Text] / E. Korosteleva // Communist Studies and Transition Politics. — 2004. — Vol. 20 (1).
28. Regime Typologies and the Russian Political System by Institute for Open Economy. Department of Political Economy [Text] [Electronic resource]. — Mode of access: <http://openecon.good4me.ru>. — Title from the screen.

Щербенко Едуард Васильович

ТРУДОВА ЕТИКА У ВИМІРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕСУРСІВ (українська перспектива)

У статті розглядається проблема пошуку додаткових ресурсів для українського демократичного транзиту. Як одне з їх можливих джерел аналізується ідея «сродньої праці» Сковороди, що може сприяти зміні етичних установок, поширених у суспільстві, в напрямі більшої соціальної мобільності.

Ключові слова: демократичний транзит, політичні ресурси, концепція «сродньої праці».

E.Scherbenko. Work ethics and political resources (the Ukrainian perspective).

The article deals with the problem of political resources of Ukrainian political transit. The Scovoroda’s idea of ‘relate work’ is analyzed in this aspect.

Key words: democratic transit, political resources, ‘relate work’ conception

Актуальність теми. В сучасну епоху, коли світ перетворився на глобальну відкриту систему зі зростаючим ступенем складності, одним з ключових для розвитку політичної сфери стає питання ресурсів для підтримки цього зростаючого цілого. Такі ресурси продукуються як всередині політичної сфери — наприклад, у вигляді розвитку інституційних або комунікативних мереж;

так і залучаються з-поза її меж, коли самі по собі неполітичні суспільні реалії набувають ваги політичних ресурсів (назвемо як приклад класичні концепції «соціального капіталу» Р.Патнема і «уявних спільнот» Б.Андерсона).

Цей момент творення з неполітичного політичних ресурсів має особливу значущість для молодих демократій, до яких належить і Україна. В умовах, коли комплекс політичних інститутів демократії твориться «з нуля» або трансформується з авторитарних, природно виявляється брак ресурсів, що продукуються всередині політичної сфери, і успішність демократичного транзиту з особливою гостротою вимагає додаткових джерел, які доводиться шукати поза політичною сферою, точніше, на межі політичного і неполітичного.

Стан дослідження проблеми. Розгляд українського демократичного транзиту у вимірі інституціоналізації відбувається протягом практично всього часу незалежності. Опубліковані численні роботи, присвячені як окремим інститутам, так і політичній системі в цілому. Саме поняття інституціоналізації як необхідного моменту становлення певних політичних реалій стало одним з робочих інструментів української політичної науки [1]. Разом з тим, розгляд джерел додаткових політичних ресурсів процесу інституціоналізації ще не набув поширення у вітчизняній науці (хоча усвідомлення важливості цього аспекту, безумовно, наявне як серед науковців, так і серед політиків; зокрема, відзначення важливої ролі достатньо високого за європейськими мірками освітнього рівня населення України або високого рівня толерантності українського суспільства стали загальним місцем в обговоренні її євроінтеграційного потенціалу). Заради справедливості, слід визнати, що роботи на кшталт згаданих праць Патнема і Андерсона передбачають зрілість політичної науки в певному суспільстві (оскільки названа проблема становить надзвичайну складність для формалізації), яка іде поряд із зрілістю самих інститутів. Отже, зважаючи на українські реалії, щодо зазначеної проблеми можемо сподіватися лише перших підступів до неї.

Мета дослідження. В цьому плані важливим для розуміння потенціалу розвитку українського політикуму є залучення до аналізу досвіду інших молодих демократій, насамперед тих, де реформи здійснювалися ненасильницьким шляхом, як це мало місце в Україні. Особливо значущими, очевидно, є випадки, які стали класичними, задали певні зразки. В межах такого підходу

ми звернемося до досвіду ненасильницького руху під проводом Ганді, який став типологічним для ненасильницьких рухів (у т.ч. «оксамитових» революцій) в інших країнах.

1. Ганді: не лише акції опору

Коли говорять про дії Ганді з організації прямих акцій ненасильницького руху, значно менше згадують про іншу його складову, яку він називав «конструктивною роботою». Вийшовши з ув'язнення після того, як перша хвиля руху спала, Ганді постав перед питанням, що робити в умовах, коли перша спроба, хай яка масова, не привела до здобуття незалежності, багато у кого опустилися руки в зневірі. І Ганді пропонує несподіваний хід, який, втім, випливає з ясного аналізу.

Добре, англійці підуть. Але як житиме Індія за відсутності ефективної адміністрації, без власних управлінських кадрів, у бідності, яку залишили довгі часи визискування. Країна має багату історичну спадщину — літературну, митецьку, релігійну — але на сьогодні все це занепало, люди животіють настільки, що в якийсь момент втрачають людську подобу.

Корінь проблеми Ганді побачив в занепаді гідності. Людина, яка не поважає себе, не здатна на конструктивні дії (зокрема, на поважання іншого). Таке суспільство нежиттєздатне.

Але як цьому зарадити? Чи можна просто сказати тим, хто вже опустився чи не до останнього, «будьте гідними» — і сподіватися, що це подіє? Очевидно, слів тут недостатньо. Ганді виходить з простих міркувань: людині, щоб поважати себе, необхідно бачити, з очевидністю щоденної реальності, що від неї залежать принципові речі: насамперед, забезпечення власного життя. Основу свого життя слід тримати в своїх руках. І на суспільній арені з'являється давня індійська прядка: індійці мають поновити традиційні промисли, які в них були; зокрема, відмовитися від тканин, що без обмеження завозилися з англійських мануфактур, і вдягнути себе у домоткане. Прядка — лише один приклад, це стосується поновлення й інших ремесел; проте не лише їх, а й зміни за допомогою їх наявних суспільних реалій: через це вирішується проблема безробіття, забезпечується національний ринок і т.д.; проте найголовніше — виростає новий народ, який стоїть на власних ногах, своїми руками заробляє на хліб, і з цього народжується свідомість своєї гідності. А на цій основі можна створити державу, опанувати нові технології і т. ін.; бо гідність, самоповага

лежить в основі і наукового дослідження, і художнього експерименту, і громадянського вчинку. Є зона твоєї відповідальності, де можеш лише ти, і ніким не можеш бути заміщений: ані президентом, ані прем'єром, ані міліціонером.

Навколо відновлюваних традиційних промислів створювалися об'єднання, союзи, які мали прикладне значення об'єднання інтересів, — але, водночас, за умов підняття нової хвилі національного антиколоніального руху вони як об'єднання громадян інтегрувалися в дію цього руху, тобто, по суті (користуючись мовою пізнішої концепції Патнема), являли собою приклад накопичення соціального капіталу. Отже, Ганді сконструював двочасткову модель: доки немає можливості для суспільних акцій, ми розвиваємо свою здатність до самозабезпечення і кооперації; коли ж настає слушна нагода, ми інвестуємо цей соціальний капітал у публічні дії і чинимо тиск на колоніальну адміністрацію — таким чином, в обох випадках ми зміцнюємо свою гідність. Зрештою, успіх (хоча не простий і не швидкий — за неповних тридцять років) був досягнутий: Індія стала незалежною. А свого ж часу навіть Черчилль, один з найбільш далекоглядних політиків минулого століття, заявляв, що Індія — це не політичне, а «географічне поняття, на кшталт екватора».

2. Україна: «сродня праця» як політичний ресурс

Зіставивши описану модель з українським досвідом демократичного переходу, ми побачимо схожі принципові риси: опертя на гідність і зв'язок між рухами протесту й конструктивною діяльністю. Так, торкаючись питання мотивації суспільних верств, що взяли участь у помаранчевому русі 2004 року, загальнонаціональному за масштабами, історик Д.Яневський пише: «Для десятків і сотень тисяч громадян України дилема їх власного життя станом на осінь 2004 року формулювалася гранично просто: або зберегти та примножити зароблене в барах Мадрида, на будівельних майданчиках Нью-Йорка, у будинках для літніх людей Мілана, на базарах Стамбула, у ресторанах Лондона, нафтових промислах Тюмені, кравецьких майстернях Афін, офісах Києва, або твою, твою єдину і неповторну шкуру завтра знімуть і розіпнуть на барабані» [2, с. 140]. І далі: «Вони» програли «нам» тоді, коли заперечили «наше» право на вибір. А це право нам стали поводити давати з часів Горбачова. Право вибирати — за кого голосувати, які газети читати, яку горілку пити, яку музику слухати, займатися

бізнесом чи ні — далі перераховувати немає потреби, ви і так знаєте. До цього права, права вибирати, «ми» поволі, зі скрипом, з крепатурою мозку, з неймовірними душевними муками звикали майже два десятки років. І коли ну практично звикли, почули: «казли». Сказано це було «ними», почули це «ми». Почули ДО виборів. Це було більше, ніж злочин — це була помилка [2, с. 198]. Відзначимо ключовий момент: українці, які досягли певного успіху в нових умовах ринкового господарства і для яких досвід власного вибору став традиційним елементом укладу життя, виявилися готовими і до обстоювання своїх прав в акціях громадянської непокори. Тобто, саме найбільш мобільні і адаптовані до нових соціальних умов верстви — найчастіше їх відносять до середнього класу, який становить основу сучасних європейських націй і саме формується в Україні, — виступили основною силою руху протесту 2004 року.

Ту саму картину ми спостерігали у 2010 році, з появою журналістського руху «Стоп, цензура» і руху протесту підприємців, які представляють дрібний і середній бізнес, проти прийняття нового податкового кодексу. Обидві групи не належать до державного сектору виробництва, там і там в основі успіху лежить приватна ініціатива; водночас, вони виступають носіями суспільного інтересу: свободи слова і свободи підприємництва. І — принциповий момент: одні й другі протестували проти обмеження їхніх прав і свобод; перефразовуючи відомий вислів, вони вимагали не *наділяти їх рибою, а не чіпати їхні вудки*. Це означає, що в Україні наявні певні ознаки переформатування політичного ринку: внаслідок структурних змін в суспільстві з'являються актори із запитом на політичні сили, які пропонуватимуть вудки, а не рибу (досі програми, з якими українські партії йдуть на вибори, були заповнені переважно обіцянками роздачі більш або менш ситної «юшки»).

Зі сказаного стає очевидним суттєвий зв'язок між політичною і неполітичною сферами: найбільш активними в політичному вимірі виступають саме ті верстви суспільства, для яких повсякденною є практика застосування суспільних інститутів як інструментів реалізації власних ініціатив. Іншими словами, що вищий рівень внутрішньокорпоративної активності певної верстви, більший обсяг транзакцій громадян, які діють у цій спеціальній сфері, більший обсяг соціального капіталу такої верстви, — то більш активним «гравцем» може виступати вона в публічному просторі. І тією мірою, якою цей корпоративний інтерес водночас

є реалізацією певних прав і свобод (наприклад, корпоративний інтерес журналістів щодо умов здійснення професійної діяльності може збігатися із захистом свободи слова й прав громадян на інформацію), такий рух переростає корпоративний інтерес і набуває загальногромадянського, національного значення. Оскільки, повторимося, і журналісти, і підприємці виступили на захист *прав*, не корпоративних привілеїв, ці рухи швидко набули загальноукраїнського поширення [3].

Проте парадоксальним є те, що в обох випадках як самими активістами, так і у висвітленні ЗМІ згадані рухи визначалися саме як «журналістський рух» і «рух підприємців»; тобто загальногромадянський їх вимір залишився в тіні. Як наслідок, вони справді лишилися локальними (рухами «журналістів» і «підприємців»), хоча масштаб проблем, порушених ними, є універсальним. Скажімо, універсальний сенс свободи слова окреслений у відомій формулі: людина, в якій немає хліба, потребує свободи слова, щоб сказати, що в неї немає хліба (а ми знаємо, що далеко не завжди ця можливість у людини буває). Тим не менше, хоча активісти журналістського руху, по суті, обстоювали спільне благо громадян України, — вони не спромоглися розкрити для співгромадян універсальний вимір своїх дій і тим здобути загальносуспільну підтримку. Те саме стосується й активістів руху підприємців. Тобто, навіть суспільні верстви, найбільш готові до самоорганізації і публічного виступу, попри те, що це було в їхніх інтересах, не артикулювали загальносуспільного виміру свого протесту. Натомість у 2004 році це було зроблено. Як зазначав Я.Грицак: «Заслуга Ющенка... полягає в тому, що він змінив вісь публічної дискусії. Замість обговорювати питання мови, культури тощо — всього, що так дуже болить нашу інтелігенцію — він почав говорити про людську гідність і чесність. І виявилось, що як тільки вибираєш цю тему як центральну, то дістаєш Україну переважної більшості, а не дві уявні чи зманіпульовані меншості. Важливо також, хто говорить, — бо хоч би скільки говорив про потребу жити в чесності Кучма, йому ніхто не повірить» [4, с. 13].

Зафіксуємо ключові моменти сказаного: 1) найкраще готовими до публічної активності є верстви суспільства, що відзначаються найвищим рівнем спеціальної «внутрішньокорпоративної» активності, найбільшим обсягом соціального капіталу, який вони можуть інвестувати в публічну сферу; 2) тією мірою, якою певний корпоративний інтерес цієї верстви реалізує загальногромадянські

права і свободи, рух на захист такого інтересу може набувати загальнонаціонального значення; 3) цей загальногромадянський вимір руху має бути артикульований у публічному просторі.

Чому ж ані журналісти, ані підприємці не зробили необхідного кроку, визначеного останнім пунктом, хоча він був у їхніх інтересах?

Відповідь, на наш погляд, слід шукати в хронічній проблемі українського суспільства часів незалежності, а саме — в недостатньому для здійснення демократичного переходу рівні інтеріоризації (що означає опанування, засвоєння) громадянами політичних інструментів: інститутів, процедур; відсутності учасницької політичної культури. Відомим фактом є низький рівень довіри громадян практично до всіх політичних інститутів держави: парламенту, президентства, уряду, судової влади. Цей факт легко пояснити корупцією (себто псуванням) інститутів, яка виражається в тому, що представники цих органів влади — депутат, чиновник, суддя і т.д., отримуючи привілейований доступ до важелів влади та ресурсів і при цьому не маючи достатньої відповідальності, задовольняють свої приватні чи корпоративні інтереси на шкоду загальносуспільним. Але якщо так можна пояснити низький рівень довіри до вищих органів державної влади, то пропонується модель пояснення припиняє діяти, коли йдеться про подібний або ще нижчий рівень довіри, наприклад, до профспілок і НУО. Чому ці, вже не державні, а громадські установи так само мають надзвичайно низький показник довіри в суспільстві? Більше того, як показують парадоксальні в цьому відношенні результати одного з опитувань Інституту соціології НАНУ, рівень готовності громадян до участі у справах благодійності та доброчинства є надзвичайно високим (наприклад, готовність безоплатно брати участь у прибиранні території за місцем проживання виявили більше 48% опитаних [5]). Як же пов'язати високий рівень потенційної готовності громадян до суспільної активності (який, до речі, виявився в т.ч. і під час акцій протесту 2004 р., в яких, за оприлюдненими даними, взяло участь понад 15% дорослого населення України) з низьким рівнем довіри до громадських організацій?

Пояснити цей парадокс нам допоможуть дані інших опитувань, які демонструють загальне зниження активності громадян мірою того, як її форми стають більш інституціоналізованими. Подібну тенденцію ми можемо побачити у таких, здавалося б, несхожих сферах суспільного життя, як політика і релігія. Якщо

до числа віруючих відносить себе близько 75% опитаних, то лише 33,5% відносять себе до певної конфесії [6] і лише 19,3% з віруючих є членами місцевих релігійних громад [7]. Якщо з-поміж віруючих близько 25% відвідує служби чи зібрання раз на тиждень або 1–3 рази на місяць, то більше 55% — раз на кілька місяців або 1–2 рази на рік [8]. Впадає в око паралель з ситуацією у політичній сфері: на питання «Чи цікавитеся ви політикою?» ствердну відповідь дають 55% [9], «постійно слідкують за подіями політичного життя в Україні» — близько 41% [10], віднесли себе до тих, хто має «чіткі політичні переконання», трохи менше 37% [11], а «залученими до активної громадської діяльності» визнали себе 11,6% [12].

Таким чином, що далі від загального ставлення до подій і ближче до певної інституційно артикульованої дії, то сильніше падає відсоток тих, хто бере в цьому участь. До певної міри можна пояснити це неподоланою спадщиною авторитарного устрою суспільства, за якого інституційний вимір активності задавався «згори» і не був пов'язаний з персональним вибором особи; коли ж такий диктат зник, мотиви застосування інститутів на новій основі, коли громадянин усвідомлює, що його права і свободи мають бути інституційно виражені, ще не встоявся. Як результат, розуміння багатьма громадянами необхідності брати участь у впорядкуванні суспільних справ сусідить з надзвичайно низьким рівнем довіри до громадських організацій. Тобто, громадяни ніби «не впізнають» у членах НУО або політичних партій самих себе, таких самих звичайних громадян, до яких можна було б долучитися; що свідчить про те, що відчуження членів суспільства від інституцій, яке походить з авторитарних часів, далеко не подолане. І ми маємо уточнити формулу зв'язку між довірою до інститутів і політичною участю: не лише «оскільки не довіряємо, то не беремо участі», а й оскільки не беремо участі (не користуємося інститутами), то й не довіряємо.

А тепер задамося питанням: чому навіть ті верстви, які виявилися найбільш готовими до самоорганізації та публічної артикуляції свого протесту — як журналісти та підприємці, водночас не виступили на підтримку один одного? Адже ми не бачили ані акцій підприємців на підтримку руху «Стоп, цензура!», ані представників журналістського руху на «підприємницькому» Майдані. Не чули про контакти між лідерами цих рухів для координації дій (а як було сказано вище, завдання цих рухів споріднені,

оскільки виходять у вимір захисту прав громадян). Це означає, що найбільш активні верстви громадян в особі своїх лідерів не відрефлексували ті завдання, виклики, що постали перед ними, як *єдині*. Про решту суспільства не доводиться говорити. Чим пояснити це упущення?

Тут, на наш погляд, слід залучити до розгляду відому проблему неповноструктурності української культури, що з певними перервами, то більш, то менш активно дискутувалася в публічному просторі від останніх років існування СРСР. Нагадаємо, йдеться про те, що за умов відсутності в певній національній культурі цілих сфер наукової, художньої і т.д. діяльності, які є органічними для культури модерної нації, цілісність такої культури порушується, і людина, яка живе і реалізує себе всередині її, неминуче стикнеться з обмеженнями свого повноцінного вияву. Відсутність розвитку наукової лексики, приміром, біологічної, неминуче дасться взнаки і в загальному стані мови (бо та є органічною цілісністю), і створюватиме обмеження й для повсякденної мови, якою користується звичайний українець. Ця неповноструктурність означає, що культура, по суті, *припиняє бути національною*: тобто суспільство не може знаходитися у повноцінній комунікації з іншими модерними націями, знаходиться поза сферою викликів, які стоять перед сучасною цивілізацією. Не може всередині такої культури з'явитися і сучасна, готова до цих викликів (тобто до того, щоб їх відрефлектувати і взяти на себе відповідальність за їх вирішення) людина. Однією з найяскравіших реплік у цьому обговоренні став текст Л.Костенко «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала» [13].

Стосовно предмета, про який ідеться у цій роботі, це означає, що в українській культурі не виконана робота щодо артикуляції в ній політичної сфери як сфери взаємодії вільних громадян, які в кооперації на добровільній основі вирішують питання щодо суспільного самоуправління. Про це свідчить не лише поширеність запиту щодо «сильної руки», тобто очікування якоїсь сторонньої сили, яка впорядкує суспільні справи; а й така промовиста деталь, як широке вживання в обговоренні політичних проблем геть усіма учасниками діалогу — професійними політиками, науковцями, «пересічними» громадянами — терміна «населення»: як-от «населення голосує» тощо. Подібні вислови не лише помилкові фактично (адже не голосують такі верстви населення, як діти, мігранти), але й містять концептуальну погрішність,

оскільки елімінує в мисленні про політику момент відповідальності, наріжний для фігури громадянина. Таке мислення фіксує картину світу, в якій відсутні відповідальні громадяни, здатні до самоорганізації, і відповіді на виклики, що стоять перед суспільством. Трансльована через ЗМІ, подібна картина світу навіює членам суспільства зневіру, апатію, творить сприятливий ґрунт для маніпуляцій.

Отже, ми можемо констатувати, що неповноструктурність української культури, конкретніше, недостатня артикульованість у ній політичного виміру (коли, грамотно мислячи про політику, ми не можемо не мислити фігуру відповідального громадянина як ключову і не бачити *себе* як такого) веде до обмеження горизонту, в якому громадяни здатні організувати свої спільні зусилля. На відміну від західної політичної культури, де загальним місцем стала формула «ціна свободи — вічна пильність» (тобто лише постійна готовність громадян контролювати владу і, якщо треба, дати відсіч спробі тих чи тих груп узурпувати владу, — дають зберегти суспільство вільним), в українському суспільстві розуміння цієї базової речі відсутнє, вона не артикульована в українському політичному дискурсі; українці, як правило, орієнтуються на вибір тієї чи іншої політичної групи або фігури, що, на їх думку, заслуговують на довіру, і не включають у модель політичної дійсності власні зусилля для обстоювання прав і свобод у разі, якщо вони будуть поширюватися; можна описати це у вигляді неявної презумпції, що владці самі будуть дотримуватися необхідних обмежень. Утім, весь досвід світової політики свідчить, що ця презумпція нежиттєздатна, і лише там демократії стають зрілими, де громадяни дозріли до необхідності постійної участі в політиці.

Отже, ми прийшли до замкненого кола: щоб застосовувати інститути, потрібні компетентні громадяни; але такі громадяни виростають саме завдяки застосуванню інститутів. Який може бути вихід з цього кола? І тут варто повернутися до зв'язку між політичним і неполітичним, якого ми торкалися на початку роботи, розглядаючи явище «конструктивної роботи» і місце, яке воно мало в ненасильницькому русі, очолюваному Ганді. Нагадаємо, йшлося про зв'язок між гідністю і працею: почуття власної гідності, без якого неможливі громадяни, які беруть участь у політиці, неможлива без вільної праці, яка дозволяє людині стати на власні ноги і самостійно забезпечувати своє життя.

Якщо задатися питанням, як стоять справи з цим в Україні, ми виявимо в цьому пункті величезне провалля. В Національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» (2009) відзначається: «Розуміння необхідності за будь-яких умов дбати про майбутнє і здійснювати відповідні, бодай мінімальні, інвестиції у свій власний людський капітал (у здоров'я, освіту тощо) є одним з наріжних каменів переорієнтації економіки і суспільства в цілому. На жаль, сформовані завищені стандарти життя і закономірно невідповідний їм рівень добробуту більшості населення у поєднанні з поширенням у суспільстві утриманських настроїв (лише 9,8% населення, серед них 11,2% осіб віком від 30 до 50 років вважають себе, повністю або переважно, відповідальними за свій добробут, лише 11% готові частину свого вільного часу додатково працювати, заробляючи кошти, а 38% віддають перевагу відпочинку) не дають змоги це зробити.

Наслідки невідповідності реального рівня життя сформованим стандартам цілком зрозумілі та передбачувані: масове незадоволення своїм становищем (46,6% опитаних в 2008 р. незадоволені своїм становищем у суспільстві, а 40,8% не задоволені своїм життям у цілому), з одного боку, і високі споживчі апетити — з іншого (32,3% не вистачає модного і красивого одягу, 27,0% — меблів, 44,1% — автомобіля, 53,6% — можливостей повноцінно проводити відпустку, 48,9% — можливостей харчуватися відповідно до своїх смаків, 44,1% — повноцінного дозвілля). Для порівняння: ініціативи та самостійності у розв'язанні життєвих проблем бракує 22,4% опитаних, упевненості в своїх силах — 29,7%, можливостей працювати з повною віддачею — 27,2%, достатності до власної національної культури — 20,7%)» [14, с. 8–9].

Наведена картина демонструє величезну прогалину в устрої життя, природному для зрілої нації. Очевидно, годі очікувати повсякденного прояву громадянських чеснот від тих, хто не готовий взяти на себе відповідальність за власний добробут (водночас, ми схильні бачити скоріше позитив у високих стандартах життя, бо це певною мірою свідчить про високу оцінку своєї гідності — «адже ми того варті» — і за певних умов може стати стимулом для розвитку). Як же здолати її, — адже в протилежному разі український перехід до демократії приречений на невдачу?

Як ми відзначали, для нових демократій особливо гострою стає проблема залучення для підтримання нового політичного цілого додаткових ресурсів, які за походженням належать до позаполітичної

реальності (наприклад, освіта). Зазвичай вони знаходяться в певних елементах національної історично-культурної спадщини, переосмисленої у світлі нових викликів. У цьому аспекті ми хотіли б звернутися до відомої ідеї «сродньої праці», сформульованої Сковородою. За очевидним смислом (у кожній людині є заняття, до якого вона найліпше пристосована), ми віднайдемо глибший: якщо людина не займається «сродньою працею», вона не може реалізувати себе, знаходиться не на своєму місці, не може бути собою. А отже, не може мати радості життя, чим би не намагалася її замінити, скільки б не додавала собі тих чи інших ресурсів. І навпаки, якщо людина займається «сродньою працею», вона, будучи собою, посідаючи своє унікальне місце у світі, матиме ту радість життя, яку ніщо не може замінити.

Залучивши так витлумачену модель «сродньої праці» до розгляду української ситуації, ми дістанемо можливе розв'язання проблеми. Отже: 1) в умовах недостатнього опанування (інтеріоризації) нових інститутів, без чого неможливе здійснення демократичного переходу; 2) коли активність громадян у публічній сфері знаходиться у взаємозв'язку з їхньою активністю в певній спеціальній («корпоративній») сфері, з інтенсивністю транзакцій, де виробляється соціальний капітал; 3) коли в суспільстві є поширеними утриманські орієнтації, протилежні готовності взяти відповідальність на себе (але при цьому загальнопоширена орієнтація на високі стандарти життя); — ми вбачаємо перспективу розвитку українського суспільства у зміні поширених установок у сфері трудової етики. Стисло вони зводяться до наступного.

Ідея «сродньої праці» належить до давніх шарів національної культури і, таким чином, природно сприймається в українському суспільстві. В ній ми виділяємо особливо актуальний сьогодні момент — що людина, яка не реалізується у своїй «сродній праці», не може бути собою і не може нічим замінити реалізацію цієї глибинної потреби; масштаби незадоволення життям у суспільстві демонструє статистика. У свою чергу, розширення верств суспільства, які реалізували себе (що природним чином формує в людині почуття гідності), водночас стає розширенням бази підтримки реформ, учасницької культури: адже права і свободи, гарантовані конституцією, це та сама гідність, артикульована у політичному вимірі. Таким чином, не маючи на цей момент зрілих у політичному відношенні суспільних верств (як відомо, середній клас в Україні лише формується), які були б готові виступити

в ролі локомотива перетворень, ми бачимо можливість руху до народження таких верств через зміну етичних установок широких верств суспільства; і розглядаємо цю зміну як можливу, якщо розглядати їх не як однорідні маси з однотипними реакціями, а як такі, що складаються з унікальних особистостей. Припустимо, сьогодні в Україні недостатньо українців, які були б готові сприйняти формулу Кеннеді «не питай себе, що зробила для тебе країна; спитай, що ти можеш зробити для своєї країни»; але, на наш погляд, достатньо українців, які готові сприйняти формулу: «що ти можеш зробити, щоб твоє унікальне життя чимось позначилося у цьому світі; щоб по тобі лишився добрий слід, за яким тебе довго б пам'ятали?» Шлях до відповіді на це питання лежить через пошук «сродньої праці», а коли накопичується критична маса тих, хто побудував своє життя через відповідь на це питання, з'являється і суспільство відповідальних громадян, які компетентно оперують політичними інститутами, тобто зріле демократичне суспільство.

Висновки. В межах розгляду проблеми політичних ресурсів, наріжної для молодих демократій, до яких належить Україна, ми звернулися до винайденої Ганді моделі демократичного переходу, ключовим в якій є встановлення зв'язку між компетенціями громадян у сфері застосування політичних інститутів і «конструктивною роботою», тобто мобільністю певних частин суспільства у тій сфері, до якої вони належать за суспільним поділом праці. Що вище ця мобільність, інтенсивність транзакцій у цій «внутрішньокорпоративній» сфері, то більше готові громадяни до відповідальних і компетентних дій як політичні актори. За умов, коли в українському суспільстві відсутні верстви, що можуть виступити «локомотивом» суспільних перетворень (досвід рухів 2010 р. в Україні показав, що найбільш активні верстви суспільства, як журналісти і підприємці, не готові артикульовати свої завдання у загальногромадянському вимірі, навіть коли вони є такими), одна з можливостей поширення бази здійснення реформ у державі лежить у зверненні до ідеї «сродньої праці» Сковороди, актуалізованої в світлі сучасних викликів, які стоять перед Україною.

1. Лише за останні два роки з теми інституціоналізації в Україні було захищено такі дисертації: Михайловська О.Г. Інституціоналізація громадянського суспільства в умовах політичної модернізації в сучасній Україні: Дис. ... канд. політ. наук — Луганськ, 2009; Тишкун Ю.Я. Інституціоналізація

громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії: Дис. ... канд. політ. наук. — Л., 2009, Зеленько Г.І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України): Дис. ... д-ра політ. наук. — К., 2008; Сабанадзе Ю.В. Інституціоналізація груп інтересів в умовах перехідного суспільства: Дис. ... канд. політ. наук. — К., 2008.

2. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. — Х.: Фоліо, 2005. — С. 140.

3. Зокрема, такі акції пройшли і в Донбасі, де знаходиться базовий електорат Партії регіонів. Луганський обласний інформаційно-правовий щотижневик «Гривна-плюс» від 17 листопада 2010 р. у редакторській статті «Отстоим право на профессию!» повідомляв: «Акцію протеста против принятия нового Налогового кодекса провели сегодня на Театральной площади Луганска предприниматели. На площади собралось солидное количество протестующих — в акции приняли участие предприниматели не только из областного центра, но и разных городов Луганской области: Краснодона, Ровенек, Рубежного, Старобельска, Кременной, Лисичанска». (Гривна-плюс. — 2010. — 17 ноября.)

4. [Репліка Я.Грицака] До дискусії про «дві України» // Критика. — 2004. — № 12.

5. Див.: Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. — С. 134.

6. Див.: http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=299

7. Див.: http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=301

8. Див.: http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=302

9. Див.: http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=344

10. Див.: http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=345

11. Див.: http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=346

12. Див.: http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=367

13. Див.: Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1999.

14. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг.ред. В.М.Гейця [та ін.]. — К.: НВЦ НБУВ, 2009.

Балабан Ростислав Валерійович

ЛИТВА — НЕВИКОРИСТАНИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ І ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЛЯ УКРАЇНИ

Литва має досвід інтенсивної інтеграції в євроструктуру. Вона виступає переговорним політичним майданчиком для України. Досвід політичної й економічної організації може бути прикладом для України. Разом з цим, євроінтеграція не означає анулювання соціальних та інших питань, які потрібно розв'язувати національному уряду.

Ключові слова: інтеграція, економічний потенціал, ОБСЄ, політична система.

Balaban R.V. Lithuania: unused informational, political and economic potential for Ukraine.

Lithuania has experience of intensive integration to the Eurostructures. She constitutes itself political negotiative ground for Ukraine. Her experience of political and economic organization can be example for Ukraine. But Eurointegration doesn't mean abandon of social and other questions which the government must solve.

Key words: integration, economic potential, OSCE, political system.

Литва проголосила незалежність у березні 1990 р.; в 1991 стає членом ООН; у 2001 — членом СОТ; членом ЄС і НАТО — у 2004 р. В 2011 очолила ОБСЄ.

Потрібно відзначити, що політична система країни мала чіткий і однозначний вектор євроінтеграції та реалізувала його достатньо інтенсивно. Цьому сприяли два чинники. З одного боку, це активна підтримка більшістю суспільства самостійності і незалежності власної держави, що інтерпретувалось як максимальне політичне віддалення від Москви спочатку як радянської політичної системи, а згодом від Москви як впливу великого сусіда (Російської Федерації). Це фактор, який підтримувався і геополітичною кон'юнктурою, а саме: міжнародними гравцями, які через віддалення балтійського регіону послабили геополітичний вплив РФ, а якщо не послабили, то встановили опорні пункти впливу.

У свою чергу, країна з населенням близько 3,3 млн, що за чисельністю можна порівняти з м. Києвом, звичайно, буде перебувати в зоні інтересів великих міжнародних гравців, особливо якщо

вона знаходиться в Європі, є транспортним перехрестям, може розмістити військову базу тощо.

Литва зробила свій вибір, здійснивши інтеграцію. Проте не варто сприймати досвід інтеграції як розв'язання економічних, соціальних і політичних проблем. Навряд чи Європа є локомотивом, на який треба лише сісти або причепитись — і це автоматично розв'яже внутрішньодержавну проблематику. Для Литви євроінтеграція, простимульована внутрішніми і зовнішніми факторами, є насамперед визначенням геополітичних орієнтирів. Це свого роду засіб відторгнення від радянської системи за допомогою іншого союзу, який зобов'язує прийняти новий інструментарій політичного управління й економічних правил гри. На сьогоднішній момент ці правила є прогресивними, що сприймаються і приваблюють, проте вони несуть і зобов'язання, які інколи важко виконувати. Важко виконувати, мається на увазі — в умовах, коли необхідно здійснювати перехід від існуючої економіки до конкурентної, коли ряд бізнесів, а інколи й галузі економіки, що дісталися у спадок від попередньої системи, просто нищились.

До речі, для України такий перехід в Європу обмежується інтересами вже сформованих олігархічних груп, які за потужністю впливу можуть бути зіставлені з державою, власні надприбутки отримують завдяки існуючій в Україні політичній системі і «неправильній економіці», а також мають прямий доступ до використання європейських цінностей, комфорту і т.д. для окремо взятих сімей. Виходить, що немає стимулів рухатися в Європу всією громадою, достатньо, що благами європейської цивілізації може користуватися певне коло привілейованих осіб, які є політичною елітою, або впливають на її рішення. Більше того, збідніле українське суспільство розуміє Європу по-своєму, як місце заробітчанства, часто нелегального; і меншою мірою, як принципово відмінні стандарти управління, життя, взаємин суспільства і влади тощо. Тому українські політики використовують лозунги про євроінтеграцію як привабливу вивіску на старій будівлі.

Відповідно, пізнання Європи через різнокольорові портрети її складових наближають нас до пізнання європейськості.

Литва є змішаною республікою. 71 депутат Сейму обирається за мажоритарною системою і 70 — за пропорційною. Територіально вона поділена на десять повітів, поділених на 60 самоуправлїн.

Територіально мала держава є транспортним перехрестям: Захід — Схід і Північ — Південь. 61% своєї продукції вона продає

в ЄС і 25% до країн СНД. 100% блакитного палива отримує від РФ. Країна зі стрімким зростанням економіки під час світової кризи зазнала системного «обвалу». Тепер працює в режимі жорсткої економії. На фоні економічної скрути і загрози скорочення робочих місць у суспільстві останнім часом падає довіра до національних інститутів влади, проте зберігається довіра до європейських органів влади. Своєрідний парадокс, оскільки більш імовірно, що зростання недовіри до політичних інститутів не диференціює в такий спосіб органи влади, а демонструє загальну тенденцію. У випадку литовських настроїв, а саме — збереження довіри до європейських інститутів, можемо сказати, що суспільством вони сприймаються як гарант і надія.

Литва, будучи інтегрованою в європейські структури, лишається, як і балтійський регіон в цілому, в полі зору великого сусіда — Російської Федерації, для державної політики якої на цей момент характерна наявність великої кількості серйозних проблем, зокрема у сфері соціального забезпечення, занепаду сіл, слабкої транспортної інтегрованості в масштабах країни та латентного обмеження свобод тощо. Політикум РФ в потугах реформ актуалізує питання відновлення «великої держави» зі своєю місією, що передбачає, в тому числі, можливість втручатися в справи сусідів. (Наприклад, США власне місіонерство визначають як поширення демократії.) Для РФ місія — це значимість самої держави, переважно через ідеї захисту російськомовного населення в республіках колишнього СРСР, актуалізація питання захисту російської мови.

На фоні стагнації власної економіки підвищення «значимості» РФ відбувається за рахунок відновлення збройних сил, заяви про появу нового озброєння і банальної демонстрації сили шляхом інтервенції, як у російсько-грузинському конфлікті (побіжно зазначимо, що російська держава бере участь і в конструктивних програмах, як-от надання допомоги з ліквідації наслідків землетрусу в Європі. Загалом зовнішню політику Росії в недипломатичних колах нерідко характеризують як імперські амбіції. РФ навіть за слабкості власної економіки буде впливовим гравцем на міжнародній арені з ряду причин, зокрема наявності ядерної зброї та енергетичних ресурсів і сировини.

На жаль, державні програми періоду «путінської стабілізації», як-от сама ідея стабілізації, відбудова вертикалі влади, інвестування національних проектів і, зрештою, модернізація, — в масштабах країни не запрацювали в повному об'ємі, не «завели»

економіку. Вдалося реалізувати, хіба що, відбудову вертикалі влади, що не є економічним проектом, а підпорядковано збереженню персональної влади очільників держави.

У такий спосіб політична еліта РФ сьогодні дає відповідь на питання, чого потребує система, а саме — модернізації. Ситуація співзвучна з періодом горбачовської перебудови в тому розумінні, що країна постає колосом на глиняних ногах, і очевидно є необхідність змін. Як один з проявів потягу до змін слід витлумачувати й імперські амбіції РФ.

Проблемні питання у відносинах РФ з країнами Балтії на фоні офіційних доктрин, такі: радянський період, який для РФ є предметом гордості, країн Балтії розцінюється як окупація. Відповідно, ця проблема поширюється на питання пам'яті про ветеранів війни; питання пам'ятників, святкування Дня Перемоги ВВВ, зрештою, захист російськомовного населення і російської мови. До речі, тривалий час в інформаційному просторі точиться дискусія, чи будуть представники або президенти балтійських республік на святкуванні Дня Перемоги, який зазвичай помпезно відзначається в РФ. Ця тема актуалізувалася щороку.

Натомість країни балтійського регіону (Литва, Латвія, Естонія) мають розроблену в НАТО програму захисту на випадок агресії РФ [1, с. 8]. Знаковим є те, що подібна можливість допускається і про готовність країни до контрдії знає російська дипломатія.

Проте на фоні інформаційної (умовної) неприязні РФ і Литва є економічними партнерами. Росія є одним з основних інвесторів в економіку Литви. Між країнами існує великий товарообіг. При цьому, Литва успішно торгує з країнами ЄС. Тому зрозуміло, що політичні або ідейні претензії є інструментом створення певного тиску, можливо, напруження, як опорний пункт впливу.

Повертаючись до економіки, відзначимо, що, на жаль, Україна не стоїть серед перших за товарообігом з Литвою, хоча є територіально близьким сусідом. Скоріше, це негативний показник, який характеризує економічну слабкість ринку України. В 2001р. експорт з Литви становив 3,9 млрд доларів, із них 7,8% в Україну [2].

Зрозуміло, що країни балтійського регіону для України є потенційними економічними партнерами. Проте через слабкість вітчизняної економіки цей напрям не реалізується в повному обсязі. Причому проголошення намірів, заяв про партнерство не починає і не почне працювати без живої, тобто реформованої економіки в Україні.

Окрім невикористаного економічного потенціалу, очевидно, що Литва виступає для України політичним комунікатором зі структурами ЄС і НАТО. Так, останній візит Президента України В. Януковича, щоправда одноденний, відбувся до Литви 14 жовтня 2010 р. Під час візиту Президент підтвердив євроорієнтацію України і те, що остання не відмовляється від співпраці з НАТО. Хоча ці теми в самій Україні не актуалізуються, але їх таким способом озвучено на міжнародній арені. При цьому президент Литви Д. Грибаускайте висловила деякі зауваження щодо якості і демократичності реформ в Україні.

Згаданий візит Президента України з дводенного трансформувався в одноденний, за офіційною версією — заради економії бюджетних коштів. Можна припустити, що такі кроки дипломатичною мовою говорять або про реакцію на критику, або є демонстрацією зверхності, або свідчать про невіршення запланованих завдань. Так чи інакше, український крок не був виграшним.

Проте візити попереднього і теперішнього Президентів України дають підстави стверджувати, що Литва є своєрідним переговорним майданчиком і політичним посередником. Для України важливо, що посередництво Литви можна використовувати ефективно або неефективно. Тим більше, що Литва очолила ОБСЄ в 2011 р. [3].

У свою чергу, прагнення Литви інтегруватися в структури ЄС і НАТО вже реалізоване і на порядку денному постають нові питання, в тому числі щодо міжнародної і внутрішньої політики.

Литва як учасник міжнародних процесів має кордони напруження, зокрема наростання протестних настроїв проти участі їх контингенту в Афганістані. Окрім цього, литовське суспільство на початок 2011 р. перетворилося в межах ЄС в лідера тих, хто боїться бути звільненим [4]. Цей показник, насправді, є об'єднавчим; він очевидно демонструє і економічну ситуацію очима споживацького суспільства, і довіру політичному курсу. В трійку лідерів острахів з безробіття потрапила і Латвія (на третє місце). Можливо, найбільшою соціальною проблемою цього регіону на сьогодні є безробіття, яке сягає 18%.

Як наслідок, велика частка населення, за опитуваннями, готова виїхати або планує виїхати з країни. В свою чергу, це схоже на настрої в Україні, литовці стали менше довіряти владі; так, 15% вірить уряду, 7% — парламенту, правоохоронній системі — 15% (згідно з опитуванням центру Євробарометр восени 2009 р.)

При цьому економічне середовище для ведення підприємства в країні є прозорим і простим. У цю сферу активно йде молодь. Литва ввела електронний підпис як форму спрощення взаємин бізнесу з державою. Це відбулося одночасно із нововведенням в США, тобто країна стала тут однією з перших. Як наслідок, за показниками опитування, ведення бізнесу в Литві оцінюється як найпростіше серед нових членів ЄС. Разом з тим, позитивне економічне зростання під час кризи обернулося падінням і стагнацією.

Балтійські республіки майже синхронно пройшли етап, коли державу очолював емігрант. Розмова про природу і причини такого явища може стати окремою темою, але, серед іншого, це могло дати прямі контакти, школу реформ, відсутність внутрішніх залежностей тощо. Так, політичний курс президента Литви В. Адамкуса оцінювався як проамериканський. В принципі, в литовському політикумі наявні такі символи (стереотипи), що політиків часто оцінюють або як проамериканських, або прокремлівських. Відповідно, обрання Д. Грибаускайте в особі нового президента символізує зміну так званого проамериканського курсу проєвропейським (в попередній період Д.Грибаускайте була еврокомісаром).

Литва є і лишатиметься в дискусійному полі як можливий взірець для України й інших країн, що вийшли з СРСР, в контексті здійснення ними реформ. Безумовно, що для української економіки ринок Литви є невикористаним ресурсом. І очевидно, що ця країна є європейським політичним переговорним майданчиком для України.

Разом з тим, для сьогоденної Литви характерні такі проблемні питання, як отримання громадянства в Литві, в тому числі для тих, хто виїхав з країни в інші країни СНД, і тих, хто там перебуває з часів СРСР. Періодично ці теми перетворюються в центр суспільного напруження, включаючи проблематику російськомовного населення тощо. Хоча серед країн Балтії Литва більш однорідна за національним складом, оскільки литовці становлять 84,6% населення. Інші національності представлені так: поляки — 6,3%, росіяни — 5,1%, білоруси — 1,1%, українці — 0,6%, євреї — 0,1% [5, с. 253]. В свою чергу, за опитуваннями, на початок 2000-х рр. більшість росіян політично та соціально адаптовані і не бажають конфліктувати з владою. Хоча для небалтійців, які залишилися в регіоні, характерним є відчуття етнічного викоринення, що створює для них дискомфорт. Національна

політика Литви відзначалася тим, що після радянського періоду (коли в різних сферах життя була вагома частка небалтійців і російськомовних), з набуттям незалежності, маятник похитнувся в інший бік. Це виявилось в недопуску відповідних прошарків суспільства до політичних інститутів, шляхом дискримінаційного використання інституту громадянства. Саме ці питання порушуються під час обговорення демократичності політичної системи.

Важливо те, що ми не приймаємо категоричної позиції з відкиданням всього, що нам не прийнятно. Політична система України і розвиток громадянського суспільства позначені низкою питань у контексті демократичності й ефективності функціонування. Важливо вибудовувати комунікативні канали і використовувати позитивний досвід. Якщо, наприклад, звернутись до Інтернет-ресурсів, то матеріали стосовно Литви переважно охоплюють такі теми: у пошуку російською мовою значне місце, крім інформації про курорти та туризм, займають теми на кшталт — «русских обижают». Під час пошуку інформації про Литву українською мовою частіше трапляються історичні теми, а вже пошук англійською мовою дає економічну характеристику тощо. Проте це окрема тема дослідження інформаційного поля і комунікативних зв'язків між державами і громадами.

1. Россия против Прибалтики // Wiki Личное дело. Компромат. — ФОНУС — № 50. — 2010. — 10 декабря.
2. Index of Economic Freedom, The Heritage Foundation, USA. 2001.
3. <http://podrobnosti.ua/print/power/2011/01/01/744310.html>
4. <http://www.regnum.ru/nevs/1336356.html>
5. Буряк В. Міжнаціональна взаємодія в Україні, Білорусі, Польщі і Литві: правові та соціальні механізми // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. Т.8. Тематичний випуск. — Чернівці, 2009.

Кононенко Наталія Вікторівна

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ТА НАРОДОВЛАДДЯ В СУЧАСНІЙ РОСІЇ: ЧИ Є МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ?

У статті аналізується сучасний російський політичний режим і форми можливої взаємодії між урядом Росії і російським суспільством.

Ключові слова: політичний режим, російська влада, російське суспільство, деінституціалізація

Kononenko N. Political regime and democracy in modern Russia: is the model of interaction?

Annotation: The paper analyzes the contemporary Russian political regime and forms of possible interactions between the Russian government and Russian society.

Key words: political regime, the Russian authorities, Russian society, deinstitutionalisation

Неймовірно важко писати про можливі варіанти співіснування народовладдя та політичного режиму в сучасній Росії на тлі реальних подій в цій країні. Наприклад, добре поінформований та незалежний російський економіст Андрій Ілларіонов, колишній радник президента Росії Володимира Путіна (2000–2005 рр.), в своєму блозі на livejournal наполягає на «насуванні на Росію нової епохи», на «своєрідній «лукашизації Росії» [1]. Масована публікація останнім часом компрометуючих матеріалів (ідеться про оприлюднення інформації про Геленджицький палац для прем'єр-міністра за 1 млрд дол., новий вирок колишнім власникам ЮКОСу М.Ходорковському та П.Лебеву, масові затримання та арешти учасників мітингів та пікетів), наголошує А. Ілларіонов, робить для «партії силовиків» абсолютно неможливим збереження старого режиму «імітаційної демократії», вимагає придушення «партії системних технократів» та негайного переходу до відкритого агресивного насильства щодо російського суспільства [1]. Втім, наша мета — в межах статті зробити спробу лаконічно охарактеризувати сучасний російський політичний режим та неможливо визначити форми можливих інтеракцій між російською владою та російським суспільством.

Специфіка трансформації політичного режиму в пострадянській Росії

Результати та специфіка трансформацій на пострадянському просторі — чи не найбільш актуальна тема в експертному середовищі Росії в рік 20-ї річниці розвалу СРСР. Аналізуючи пройдений шлях, більшість фахівців доходить висновку, що особливістю пострадянських трансформацій (і Росії — перш за все) є відставання у створенні електоральних демократій. В Росії (як і в решті пострадянських країн) переможець виборів отримує все. Тому інтерес еліт задовго до голосування вже підпорядковується не завданням розвитку, а необхідності вбудувати свої групові і корпоративні інтереси в нову конструкцію влади. Наслідок такої схеми — деінституціоналізація політичного і, значною мірою, економічного життя. Сильні й стійкі інститути в такому середовищі не потрібні, тому їх і немає.

Експерти наголошують на наступних причинах такої специфіки пострадянських трансформацій. По-перше, в основі пострадянських змін перебував інструментальний підхід, у той час як перетворення в країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) базувалися на ціннісному підході, який виражений в готовності суспільства, незважаючи на економічні труднощі, зберігати вірність демократичним інститутам, порядкам і процедурам, не сподіватися на повернення до соціального популізму і патерналізму в націоналістичній і авторитарній оболонці. Певною мірою цей феномен можна пояснити тим, що в країнах ЦСЄ т. зв. «революція цінностей» відбулася набагато раніше знищення у 1989 р. комуністичних режимів. (Ідеться про антикомуністичне, антисталінське повстання в жовтні 1956-го р. в Угорщині, численні потужні антикомуністичні виступи в Польщі 1956 р., 1968 р., 1970 р., Празьку Весну 1968 р.). Іншими словами, консенсус з приводу подальшого демократичного розвитку в країнах ЦСЄ склався задовго до політичних революцій 1989 року.

Що ж стосується пострадянського простору (у т.ч. Росії), то «революція цінностей» наприкінці 1980-х рр. тут не відбулася. Демократія сприймалася більшістю як інструмент підвищення добробуту пересічних громадян. Тому цілком природно, що як тільки реформи на початку 90-х рр. зіткнулися з дуже серйозними і неминучими в процесі трансформації економічними труднощами, привабливість демократії як варіанта піднесення добробуту стала

поступово згасати. А на початку 2000-х років, коли нова російська влада запропонувала суспільству соціальний контракт «економічні можливості замість політичних прав», суспільство і зовсім відмовилося від універсальних демократичних цінностей на користь цінностей звичайних, так би мовити — інструментальних (патерналістських).

Друга відмінність пострадянського простору від країн ЦСЄ — проблема слабкості інститутів. Так, у Росії верхня палата парламенту пережила за 16 років свого існування три реформи, нижня — дві. Інститут губернаторів змінювався тричі. Більше того: до формування в сучасній Росії після 2008 року режиму, який дістав назву «тандемократії», вважалося, що в російській політичній системі існує тільки один реальний сильний інститут — інститут президентства. Але нова реальність показала, що це такий же нестійкий і слабкий інститут, як і всі інші. Що реальна влада легко перетікає до інших, хоча інститут формально залишається на колишньому місці на вершині державної ієрархії. Здебільшого деінституціалізація зумовлена несподіваним розпадом Радянського Союзу, політична та економічна система якого являла собою різновид корпоративістської системи із наявністю сильного інтегруючого інституту — Комуністичної партії. Коли в 1991 році цей інститут зник, уламки корпоративної системи і сформували особливий тип політичного простору, де стійкі інститути ніяк не можуть сформуватися. В 90-ті роки для швидкого перерозподілу колишньої державної власності сильні інститути та пов'язані з ними правові норми були не потрібні. На початку 2000-х рр., коли режим легітимувався, а процеси переділу власності в Росії набули перманентного характеру, це також не сприяло виникненню серед еліти та політичного класу запиту на стійкі та сильні інститути. Громадянські ж суспільства у пострадянських країнах були занадто слабкими, щоб поставити на порядок денний такий запит. Так, не на початку століття, а вже у 2008 р. модернізаційний клас (прошарок), або «новітній міський клас» (освічені та рішучі люди, здатні брати відповідальність за своє майбутнє на себе і не розраховувати на державу), за оцінками Левада-Центра, становив усього 4–6% від всього населення Росії [2]. Але, зазначають російські дослідники, навіть ця група не являє собою організовану силу, об'єднану спільним інтересом; вона тією ж мірою відсторонена від прийняття рішень, як і патерналістська більшість. До її складу входять люди з доброю освітою, відносним достатком,

поінформовані, з широким видноколом і раціональним мисленням. Вони дуже критично ставляться до політичного порядку, який склався в країні, ні в гріш не ставлять декларації правителів, однак їх активність, за рідкісними винятками, обмежена особистим інтересом.

І, нарешті, третя особливість трансформацій на пострадянському просторі порівнянно з країнами ЦСЄ — це спрямованість міжнародного чинника. Для всіх посткомуністичних країн однією з ключових проблем переходу стає стримування діяльності посткомуністичних правлячих груп (так званих «трансфер-класів», тобто класів, що вийшли з антикомуністичної революції, але зацікавлені в консервації перехідного стану). В Росії (так само, як і в Україні) трансфер-класи — ключові актори в створенні рентної економіки і рентної держави. Джерелом їхнього існування та головним чинником домінування в політиці та бізнесі є ексклюзивний доступ до вилучення ренти — адміністративної, бюджетної, природної. Що стосується країн ЦСЄ, то прийняте ними рішення про інтеграцію в Євroatлантичні інституції створило дуже серйозні інструменти тиску на трансфер-класи, перш за все через структури і канали Європейського Союзу. Щодо Росії (і України) — тут Захід прагнув не допустити реставрації комунізму. Сенс «стратегії стримування» комунізму зводився до того, що Захід готовий був погодитися на виникнення таких явищ, як фінансово-промислові олігархії, системна корупція, фаворитизм, «сімейна» приватизація, передбачувані вибори, які, по суті, спотворювали сенс демократичних змін і перешкоджали просуванню до демократії. І все це — щоб не допустити перемоги кандидатів від компартій на президентських виборах 1996 року в Росії і 1999 року в Україні. Але в підсумку демократичному розвитку, особливо в Росії, було завдано величезної шкоди. Пострадянські еліти в Росії увірували в те, що результат президентських виборів має визначатися до всенародного голосування внаслідок неформальних домовленостей між провідними групами інтересів.

Хронологія трансформаційних процесів та специфіка сучасного політичного режиму в Росії

На думку А. Рябова, головного редактора журналу «Світова економіка та міжнародні взаємини», до кінця нульових років ХХІ ст. Росія (як і решта пострадянських країн) пройшла два етапи

трансформації [3; 4; 5]. Перший етап (90-ті роки ХХ ст.), протягом якого спрямованість політичних процесів характеризувалася двома базовими тенденціями — стабілізацією і адаптацією. Еліти, і велика частина населення були зацікавлені у стабілізації суспільно-політичної ситуації, яка після розпаду Радянського Союзу загрожувала кривавими конфліктами, розпадом державності, втратою для багатьох людей засобів до існування. Важливість адаптації зводилася до того, що більша частина населення абсолютно не була готовою до нових умов життя. Порядок денний першого етапу трансформації було вичерпано (разом із створенням національних держав) до початку 2000-х років.

У 2000-ті роки починається, на думку дослідника, другий етап пострадянської трансформації, який хронологічно збігається із початком економічного зростання. Як наслідок, зростає і рівень суспільних домагань: замість теми адаптації на перший план у новому порядку денному виходить вибір подальших цілей та шляхів розвитку. У той же час — у зв'язку з економічним зростанням — розширюється ресурсна база домінування пострадянських еліт, які не збираються ділитися владою і власністю з більш широкими суспільними верствами. У ході стабілізації систем поступово закупорюються канали вертикальної мобільності — так звані «соціальні ліфти» припиняють діяти. В цей період і виникає новітня хвиля інтересу до демократизації.

Далі (третій етап трансформації, що триває) — залежно від специфіки різних країн — їхній розвиток пішов різними політичними траєкторіями. У тих країнах, де правлячі кола вчасно не відреагували на нові виклики і де склалися досить активні і розвинені громадянські структури, відбулися «кольорові революції» (Грузія, Україна, Киргизія). У Вірменії, Азербайджані, частково у Білорусі владним елітам за допомогою силових заходів різного масштабу та різного ступеня інтенсивності вдалося не допустити розвитку за сценарієм «кольорових революцій». В Росії ж владні еліти перехопили ці вимоги і фактично запропонували населенню нову форму соціального контракту — авторитарне правління в обмін на зростання добробуту, який і починає трактуватись як велика соціальна справедливість. Подібний маневр дозволив правлячим колам уникнути демократизації, поступово витіснити публічну конкуренцію з політики і зафіксувати суспільну систему, яку дослідники умовно класифікують як «пострадянський капіталізм».

Специфіка «пострадянського капіталізму» як системи полягає, по-перше, в тому, що трансфер-класи агрегували і владу, і власність. Ця обставина серйозним чином гальмує демократичний прогрес, оскільки відмінною рисою демократій є наявність незалежних від держави політичних акторів. Друга ключова особливість пострадянського капіталізму (про що вже йшлося) — це відсутність сильних інститутів. Цей фактор не дозволяє здійснювати в політиці якісь довгострокові стратегії. Слабкі, нестійкі інститути спонукають різні елітні групи орієнтуватися на реалізацію короткострокових і, головним чином, корпоративних і групових цілей. У таких системах, як правило, або погано прописаний в законах, або фактично не діє на практиці інститут політичної відповідальності. Третя важлива особливість пострадянського капіталізму — це персоніфікація, клієнтелізація владних відносин [6]. Коли значення тих або інших інститутів зводиться до мінімуму, ключову роль відіграє клієнтсько-феодалний тип владних відносин. Групи інтересів утворені в основному за принципом близькості їх до володарів тих чи інших важливих бюрократичних ресурсів, що дозволяє проводити розподіл. Вони швидко розпадаються, трансформуються, якщо ключова фігура втрачає цей ресурс. Такі актори в принципі не можуть бути носіями довгострокових стратегій розвитку. Їх діяльність орієнтована, головним чином, на захоплення нових ресурсів або принаймні на збереження status quo. Такі групи не можна помилково ототожнювати з кланами, як це часто відбувається в літературі.

«Державний капіталізм» і суспільство: варіанти взаємодії?

Домінування держави над суспільством — незмінна особливість російського порядку практично впродовж усієї історії цієї країни. Зберігається воно і тепер. Коливання цього тренду в короткий період після розпаду СРСР відбулося, як наголошують дослідники Марія Лімпан та Микола Петров, унаслідок саме різкого ослаблення держави, а не посилення суспільства [7, с. 2]. Незважаючи на трансформаційні процеси кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст., суспільство залишилося:

- атомізованим;
- без сформованих великих груп інтересів;
- без шляхів та каналів артикуляції інтересів у взаєминах із владою та державою (йдеться про формальне існування референдумів,

виборів, незалежних судів і парламенту і відсутність власних лідерів — індивідуальних або інституціональних);

- без чіткої визначеності сутності минулого і стратегічної мети майбутнього.

Отже, російське суспільство зазнало мінімального впливу модернізації, що стало однією з головних причин, через які відновлення домінуючої ролі держави і скорочення суспільного простору, які розпочалися з приходом до влади Володимира Путіна, практично не натрапили на опір з боку суспільства.

Поява нової владної конфігурації у 2008 році і економічна криза внесли деякі зміни у взаємини влади і суспільства. Хоча основні параметри цих взаємин поки залишаються незмінними: тон у відносинах «влада-суспільство» задає насамперед влада. Втім, влада-система демонструють свою неефективність і нездатність до швидкої перебудови, принаймні до тих пір, поки формальний і реальний центри влади в ній знову не сполучаться. Крім того, криза поступово розмиває фінансову базу для проведення традиційного популістського і патерналістського курсу з боку держави. І хоча більшість населення все ще влаштовує патерналістська схема взаємин з державою, у суспільстві наростають втома, розчарування, роздратування по відношенню до влади. Соціолог Борис Дубін класифікує стан взаємин російського суспільства із владою як «передовіру», яка будується на тому, що люди не плекають особливих ілюзій з приводу того, що може зробити для них влада. У той же час вони вважають, що будь-які політичні зміни тільки погіршать наявний стан речей, тому прагнуть збереження статус-кво, але виходять з того, що їх все одно ніхто не питає і від них нічого не залежить [8].

Лаконічно сучасну модель співіснування влади та суспільства в Росії можна окреслити так:

- соціальний контракт «економічні можливості замість політичних прав», запропонований В.Путінін на початку 2000 р., діє і надалі. Втім, суспільні протести ще не масштабні, але вже існують. І що цікаво — саме дії влади стають приводом для стихійної мобілізації місцевих громад. Серед найбільш резонансних подій, пов'язаних із протестним рухом, масові протести на початку 2010 р. в Калінінграді, Самарі, Архангельську, Іркутську та інших містах Росії. Хвиля протестів у зв'язку із підвищенням комунальних тарифів. Влада відреагувала і встановила максимум на підвищення тарифів на рівні 25%. Протягом 2009 р. (згідно

з даними Інституту колективної дії) відбулося близько 200 масових трудових конфліктів. Важливу роль у вираженні суспільної реакції на соціальну несправедливість починає відігравати Інтернет. Так, в Росії у першій половині 2010 р. щомісячна аудиторія Інтернету зросла на 25% порівняно з аналогічним періодом 2009 р. А сам Інтернет виконує функцію поширення вільних від цензури (на відміну від федеральних ТБ-каналів) ЗМІ та стає осередком виникнення суспільних акцій-реакцій на соціальну несправедливість.

- влада поєднує прагнення уникнути конфронтації із громадянами з демонстрацією жорстокості щодо найбільш активних порушників спокою. Один з мотивів такої тактики — придушити несанкціоновану активність на ранньому етапі. Інструментарій демонстрації жорстокості — публічний процес над М.Ходорковським та П.Лебедєвим, запровадження «попереджень ФСБ» і нова редакція статті «про державну зраду» в Карному Кодексі Російської Федерації;

- влада використовує ліберально-демократичну риторичку, але не збільшує простір для участі громадян у політичному житті. Навпаки — вона його обмежує. Відмова від прямих виборів мерів і фомальна «партизація» виборів усіх рівнів в умовах нерозвинутої партійної системи — тренди, які характеризують російський політичний ландшафт 2009–2010 рр. Каталізатором згорання прямих виборів мерів у великих та фінансово міцних муніципалітетах (Нижній Новгород, Перм, Мурманськ, Смоленськ) стали гучні поразки провладної «Єдиної Росії» на виборах у Волгограді (2007 р.), уральських містах (2009–2010 рр.) Іркутську та Братську (2010 р.). Нагадаємо, що прямих виборів мерів немає з 2004 р. і у федеральних центрах — Москві та Санкт-Петербурзі. Зазначимо, що партизація виборів позбавила не лише громадян можливості обирати місцевих лідерів, а і місцеву еліту виразити через електоральні механізми свої інтереси. Якщо виборче законодавство стає гіршим, то виборчі практики змінюються за принципом «маятника». Так, наприклад, в активну фазу економічної кризи (весна 2009 р.) було вирішено провести «ліберальні» вибори мера м. Сочі, в яких брав участь опозиційний політик Б.Немцов. А вже осінні вибори в Московську міську думу у 2009 р., коли влада вирішила, що криза минула, знову були, за свідченнями всіх спостерігачів, надзвичайно некоректними. Провладна «Єдина Росія» отримала в результаті 32 місця з 35 у Московській думі. Решта місць (3) дісталась КІПРФ. Спостерігачі, аналізуючи цю електоральну

кампанію, почали прогнозувати підготовку Кремля до введення «полупартійної» партійної системи в Росії. Втім, регіональні вибори навесні 2010 р. вже знову повернули Росію до чотирипартійної системи (всі 4 думські партії були обрані до всіх регіональних парламентів). Прогнозовано значно гірший результат показала провладна «Єдина Росія» та остаточно ліквідувалась (втратила регіональне представництво) ліберальна опозиційна партія «Яблуко». Результати регіональних виборів осені 2010 р. були ще гіршими для «Єдиної Росії», хоча були використані всі резерви, починаючи від адміністративного ресурсу до обмеження можливостей конкурентів. На думку фахівців, у Кремля не існує особливого вибору, окрім переходу напередодні федеральних виборів від домінування однієї партії до більш складної політичної конфігурації.

• активність влади, її публічна зацікавленість у розвитку громадянського суспільства має два боки: вона «пригодовує» своїх — гарних і перевірених, та видавляє «поганих» — чужих і ненадійних. В пригодовуванні, яке здійснюється за допомогою створення «суспільних палат» та різних рад, надання грантів, полегшення стану «соціально-орієнтованих» некомерційних організацій та інших, не було б нічого поганого, якщо б це не відбувалось в умовах політичної монополії та централізації, не супроводжувалося створенням псевдо-НКО (недержавних комерційних організацій). Наприклад, створена у 2006 р. Суспільна палата Російської Федерації (як свого роду державне міністерство громадянського суспільства) замислювалась як інструмент випускання пару, як підконтрольний владі «голос суспільства». В результаті — Суспільна палата Російської Федерації виконує роль бази, на яку нарощуються нові структури (суспільні спостережні комісії, система уповноважених з прав дитини). Через цю Палату відбувається конкурсне розподілення державних грантів. Так, протягом 2009 р. на державну (бюджетну) підтримку недержавних неурядових суспільних організацій було виділено 1,2 млрд грн [7, с. 24]. Активну діяльність протягом 2004–2010 рр. вела Рада при президенті зі сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства та прав людини. Головою цієї Ради до кінця 2010 р. була Ела Памфілова, яка і забезпечувала ефективність цієї Ради. Особистість Памфілової влаштувала і владу, і правозахисницький фланг Ради. Втім, її відставка, на думку оглядачів, сприятиме втраті Радою статусу ефективного майданчику між владою та суспільством та свідчить про відсутність інституціалізації діалогу

взаємин між владою та суспільством. Окрім селекційної роботи із недержавними неурядовими організаціями, які вже існували, влада створює і надає медійну підтримку новим «альтернативам громадянського суспільства». Найвідоміша серед них — рух «Наші». Найрезонансніші акції «наших» — листопад 2008 р., 15-тисячна акція біля посольства США напередодні Хеллоуїну, спрямована «на демонстрацію всього зла, яке принесла світу політика США» і травень 2010 р., 65-тисячна акція «Наша перемога»;

• деінституціалізація влади позбавляє сили державні інститути. Наслідок маргіналізації державних інститутів — деінституціалізація суспільства. Чому, запитує А.Рябов, в Росії неможливі сучасні, серйозні соціальні зміни? Тому, що немає структури інститутів. Тому що модернізована меншість, яка вбудована в різні процеси, абсолютно деінституціалізована [3, с. 24].

1. Див.: Илларионов А. Наступление новой эпохи // <http://aillarionov.livejournal.com/262628.html>

2. Российский средний класс. Исследование. Аналитический центр Юрия Левады. — 1.07.2008. — <http://www.levada.ru/press/2008070101.html>

3. Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций // Полит.ru. — 14.01.2010. — <http://www.polit.ru/lectures/2010/08/12/riabov.html>

4. Пути российского посткоммунизма: Очерки / Под ред. М. Липман и А. Рябова. — Моск. Центр Карнеги. — М.: Изд-во Р. Элинина, 2007.

5. Рябов А. Цикличность российской политики // Полит.ru. — 21.05.2005. <http://www.polit.ru/research/2005/11/21/tsiklichnost.html>

6. Див.: Афанасьев М. Клиентизм и российская государственность. — М.: Московский общественный научный фонд, 2000.

7. Див.: Общество и граждане в 2008–2009 гг. / Под ред. М.Липман и Н.Петрова // Рабочие материалы — М.: Московский центр Карнеги. — №3. — 2010.

8. Див.: Дубин Б. Особый путь и социальный порядок в современной России // Полит.ru. — 02.09.2010. — <http://www.polit.ru/research/2010/09/02/specialway.html>

Ляшенко Тетяна Михайлівна

СТАН ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ РОЗРОБОК
ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ
ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ
(НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ)

У цій статті автор розглядає моделі трансформації в країнах Центральної Азії, які відображають різні підходи, зокрема структурний та процедурний. Також розглядаються стадії та особливості переходу від авторитаризму до демократії в цьому регіоні.

Ключові слова: Центральна Азія, системна трансформація, авторитаризм, демократія, структурний метод, процедурний метод, зміна політичного режиму, демократичний транзит.

T.Lyashenko. The point of theoretical and methodological researches of the problem of political systems of transitional societies (at the example of the states of Central Asia)

The author considers models of transformation in the Central Asian countries which reflect different approaches, in particular, structural and procedural one. Stages and distinctive features of the transition from authoritarianism to democracy in the region of Central Asia are examined, too.

Key words: Central Asia, system transformation, authoritarianism, democracy, structural approach, procedural approach, political regime change, democratic transitions.

Розвиток суспільств та політичних систем на пострадянському просторі знаходиться в полі зору багатьох вчених та політиків. Цей простір можна вважати своєрідною лабораторією, в якій «апробуються різноманітні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі». Усі країни, що утворилися на Євро-Азійському просторі, прийнято вважати такими, які представляють перехідні системи. Регіон Центральної Азії виділяється особливими, навіть унікальними характеристиками.

Після розпаду Радянського Союзу перед всіма його колишніми республіками постало завдання системної трансформації, а також вибору зразка для політичного, економічного та соціального розвитку. Не стали винятком країни колишньої радянської Середньої Азії. Спільне історичне минуле, єдність за релігійною ознакою та певною мірою єдине культурне поле — ці чинники, здавалося б, сприяли відтворенню однієї моделі розвитку на те-

риторії всього центральноазійського регіону. Кількість зразків для запозичення є досить значною і включає як магістральні шляхи трансформації (західна демократична, мусульманська світська, ісламська теократична тощо), так і їхні конкретні моделі (американська, турецька, іранська, китайська, південнокорейська тощо).

Проте період, що пройшов від здобуття незалежності країн Центральної Азії до сьогодні, свідчить про те, що ці держави, хоча й мають багато спільного у своєму розвитку, але йдуть різними шляхами до власних цілей.

Всеохоплюючий процес трансформації в країнах Центральної Азії включає в себе одночасно демократизацію суспільного та політичного життя, створення ринкової економіки, зростання національної самосвідомості та зміцнення суверенітету держави, відродження ісламської культури, створення національних та регіональних систем безпеки, участь у міжнародному поділі праці та міжнародному політико-правовому процесі. Якщо також взяти до уваги чинник історичної пам'яті (роль дорадянської та радянської історії) та менталітету, а також особливості способу життя народів Центральної Азії, то можна зрозуміти всю складність трансформації, що розгортається на території цього регіону.

Узагальнюючи найбільш поширені трактування трансформаційних процесів у країнах Центральної Азії, можна дійти висновку, що превалюючими визначеннями є «перехід від тоталітаризму до демократії через стадію авторитаризму», «м'який або жорсткий авторитаризм», «загроза ісламського фундаменталізму». «У всіх цих дебатах відносно долі демократії в Центральній Азії, на жаль, можна помітити більше міфотворчості, стереотипів, тенденційності та прямолинійності, аніж теоретично обґрунтованих концепцій, діалектичного підходу до проблеми та системного погляду на складний процес пострадянської трансформації суспільств та держав» [1].

Тим не менше, дослідників демократичних перетворень у центральноазійському регіоні можна умовно поділити на три групи. Перші, в основному прихильники поділу світу на Схід і Захід, вважають, що в країнах Центральної Азії демократія неможлива, оскільки не є властивою місцевому менталітету, історичному досвіду та, в цілому, азійському способу життя регіону, який дуже вдало визначає В.Якушик: «Азійський, або східний тип розвитку характеризується етатизмом — одержавленням багатьох сфер життя суспільства, сильними обциніними традиціями, відсутністю

свободи особистості, автократичним (самодержавницьким) характером влади та широким використанням нею неправових форм управління» [2].

Другі, а це переважно місцеві автори, стверджують, що в цих країнах буде створюватись своя «особлива», специфічна модель демократії. Треті — представники західної науки, переконані, що демократія (західного зразка) може бути встановлена настільки швидко, наскільки активно буде запозичуватися демократичний європейський досвід. Щоправда, невдалий експеримент з реформами у Киргизстані, який тривалий час вважався навіть острівцем демократії в цьому регіоні, змусив цих дослідників більш обережно пропонувати своєрідну «демократичну кальку».

На думку А.Джекшенкулова (Киргизстан), специфіка перехідного періоду в країнах Центральної Азії полягає в тому, що «свого часу цим країнам був зовні нав'язаний радянський варіант цивілізаційної модернізації, причому в ряді випадків буквально збройною силою. Цей варіант погано збігався з традиційними соціальними відносинами народів Центральної Азії та їхніми культурами» [3, с. 70].

В.Гельман дослідження в напрямі теорії пострадянського переходу розділяє на три групи [4, с. 15–29]. Прихильники першого підходу (А.Пшеворський, К.Оффе) акцентують увагу на особливостях «подвійного», «потрійного» або навіть більш складного та багатобічного процесу переходу до демократії в країнах Східної Європи та пост-СРСР, де стартові умови демократизації помітно різнилися від тих, що існували в Латинській Америці та Південній Європі. Переходи від недемократичних форм правління, що за останні роки мали місце у Латинській Америці, Південній Європі, Азії, Африці, Східній та Центральній Європі і, нарешті, на території колишнього СРСР, настільки відрізняються один від одного як вихідними умовами, так і поточним розвитком, що звести їх до єдиної моделі неможливо.

Прихильники другого підходу надають першочергового значення особливостям історії та культури, проголошуючи пострадянські суспільства апіорі непридатними для демократії через локальні або глобальні причини. Виразниками цього підходу є, наприклад, А.Ахієзер та С.Гантінгтон. Третій підхід у центр аналізу ставить проблеми, пов'язані з роллю держави у процесі переходу до демократії. За словами Х.Лінца та А.Степана, «немає держави — немає демократії» [5, с. 32].

Концепція політичного транзиту Г.О'Доннела та Ф.Шміттєра розрізняє три стадії переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію [6], тобто поетапні еволюційні зміни від начального етапу лібералізації і до завершального етапу соціалізації.

У літературі, присвяченій перехідним суспільствам, є певні розбіжності як у періодизації, так і у назвах етапів. Звертаючись насамперед до класифікації Д. Растоу та А. Пшеворського [7; 8, с. 610; 9, с. 5–15], можна зазначити, що процес переходу проходить чотири послідовні стадії: 1) лібералізації недемократичного режиму; 2) переговорів і укладання угод; 3) ухвалення рішень; 4) консолідації демократичних інститутів, звикання суспільства до нових політичних механізмів.

Як показали дослідження зарубіжних і українських політологів, процес переходу до демократії посткомуністичних країн має декілька фаз, які відрізняються певними змінами і в політичному устрої, і в економіці та стосунками із розвиненими демократіями. З. Бжезінський запропонував власну періодизацію посткомуністичної трансформації.

На першій фазі, яка є переломною, започатковуються фундаментальні зміни в політичній та економічній системах, здійснюється політична трансформація вищих органів влади, демократія встановлюється «згори», ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об'єднання і громадсько-політичні рухи.

На другій фазі відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій та нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція — нова політична еліта, створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система, здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва, відбуваються істотні зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців.

Розв'язання завдань другої фази дає змогу перейти до третьої, завершальної фази, якій притаманна політична стабілізація демократії і економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна партійна система, формується демократична культура і підприємницька традиція, відбувається становлення системи незалежних судових

органів та демократичної правової культури, здійснюється велика приватизація [10, с. 4–5].

Послідовність стадій посттоталітарної трансформації приблизно однакова в усіх країнах, але їх тривалість та інтенсивність великою мірою залежать від типу переходу до демократії, а тип визначається способом та швидкістю заміни старих еліт новими. Дослідники розрізняють два основні типи переходу, кожен з яких може розгортатися двома шляхами — більш і менш радикальним:

1) розрив з минулим, коли відбувається заміна старих політичних еліт контрелітами;

2) перехід шляхом компромісів і взаємних поступок, коли досягається порозуміння між елітою і контрелітою [11, с. 102–103].

Перший тип переходу характерний для країн, в яких стара еліта повністю втратила легітимність, значні верстви суспільства в той або інший спосіб висловлюють свою незгоду з її політикою, не бажаючи визнавати її права на здійснення владних повноважень у майбутньому. За таких умов події розвиваються двома шляхами: або стара еліта вимушено відмовляється від влади, погоджуючись на її передачу опозиції, і тоді перехід відбувається шляхом абдикації (зречення); або вона вперто намагається зберегти свої позиції, і тоді відбуваються насильницькі зміни — маси «змітають» стару еліту насильницьким способом.

Другий, «компромісний» тип переходу більше поширений. Він також відбувається двома шляхами: або через перемогу на виборах нових еліт і їхні наступні переговори зі старою елітою, яка ще зберігає міцні позиції; або через «вростання» старих еліт у нові структури та відносини, їх поступову трансформацію і формування «нових-старих» еліт, де часто домінують старі кадри.

Світовий транзитологічний досвід не має однакових прикладів переходу країн від одного політичного режиму до іншого. А переходи до демократичного режиму взагалі настільки різняться між собою, що застосування до них єдиної універсальної схеми практично неможливо.

У сучасній порівняльній політології виділяються два різні підходи щодо демократичних транзитів. Будуючи спільні моделі, одні автори роблять наголос на структурних чинниках (насамперед на державо- та націєутворюючих, соціально-економічних та культурних і традиційних умовах), а інші — на чинниках процедурних (вибір та виконання рішень політичних акторів, від яких залежить процес демократизації).

Представники першого з цих підходів — С. Верба, С. Ліпсет, Алмонд, Д. Растоу — встановлюють основні кореляції між деякими соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними та можливістю встановлення та збереження демократичних режимів. За таких кореляцій вилучаються суб'єктивні наміри та дії учасників політичного процесу, а до уваги береться лише вплив об'єктивних громадських структур. С. Гантінгтон, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є тривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи загалом, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягнення національної єдності тощо.

Узагальнюючи, можна визначити певну модель, яка простежується у дослідженнях цих авторів. Вони виділяють три основні типи структурних передумов демократії: по-перше, набуття національного об'єднання та відповідної ідентичності; по-друге, досягнення досить високого рівня економічного розвитку; і, по-третє, масове поширення таких культурних норм та цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, почуття особистої та громадянської відповідальності.

Такий підхід, на нашу думку, важко використовувати у дослідженні перехідного періоду для країн центральноазійського регіону через ігнорування суб'єктивного чинника, який саме в цьому регіоні відіграє надзвичайно важливу роль.

Представники процедурного підходу, який ще іноді називають «волютаристським», вважають, що дії політичних акторів, які здійснюють демократичний транзит, зумовлені їхнім суб'єктивним вибором та власним баченням і оцінкою ситуації. До прихильників цього підходу належать, наприклад, Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Ф. Шміттер. На їхню думку, політичній волі еліти (за умови узгодженості дій принаймні більшості її складових, у тому числі і досягнутої шляхом політичного торгу) та послідовної й збалансованої програми реформ може бути достатньо для успішного демократичного транзиту.

Причини гальмування реформ прихильники процедурного підходу вбачають у бажанні правлячих еліт нових незлежних держав зберегти необмежену владу і вплив на економічні процеси в цих країнах. Натомість, з іншої точки зору, необхідно враховувати національну специфіку таких держав, тобто такі об'єктивні

явища та процеси, за яких прискорене здійснення економічних та політичних реформ може призвести до значної дестабілізації ситуації у цих країнах. На нашу думку, такі побоювання мають реальне підґрунтя: по-перше, коли йдеться про країни регіону Центральної Азії і, по-друге, враховуючи фактор зростання загрози міжнародного тероризму. «Адже в країнах СНД, особливо в центральноазійському регіоні (ЦАР), модернізаційні процеси відбувалися за специфічною радянською моделлю і змінили модель управління та економічну модель, але на рівні формування громадянського суспільства чи, якщо викладати в термінах комунікативної філософії Ю.Габермаса, на рівні «життєвого світу» майже не були здійснені. Тому демократія і лібералізм як політичний проект Модерну виявилися певною мірою чужими для населення цих країн, які часто залишалися за межами Модерну, а тим більше, Постмодерну. Водночас традиційно-патерналістський устрій тут більше відповідає культурно-цивілізаційним, ціннісним засадам, що домінують після відступу від радянського варіанта модернізації до традиційних ісламських цінностей» [12, с. 81].

Важливими каталізаторами цього процесу стають мобілізація прихильників реформ та активізація й консолідація дій громадських організацій, оскільки вони прискорюють усвідомлення необхідності перетворень керівництвом держави, часом розколюючи його.

Американський дослідник А. Пшеворський стосовно цього пише: «Лібералізація — це результат взаємодії між представниками авторитарного режиму і незалежною організацією громадянського суспільства. Народна мобілізація дає потенційним лібералам сигнал про можливість союзу, що міг би змінити відносини сил у межах владного блоку на їхню користь; очевидні розколи владного блоку дають громадянському суспільству знак, що політичний простір може стати відкритим для незалежної організації. Отже, народна мобілізація і розколи режиму — чинники, що підживлюють один одного» [11]. Таким чином, представники процедурного підходу концентрують увагу на діях політичних сил та їхній волі.

Ця друга концептуальна модель найбільш придатна до теперішньої демократичної хвилі (або циклічної моделі, подібної до описаної С. Гантінгтоном [13], за якої електоральна демократія буде чергуватися з неконсолідованим авторитаризмом), до якої вчені відносять процеси у Центральній Азії. Адже демократизація у посткомуністичних суспільствах колишньої радянської

Середньої Азії має відмінні риси від демократичного переходу в країнах Латинської Америки та Західної Європи. Вони зумовлені насамперед тим, що відбуваються із іншої відправної точки — не з авторитаризму, а з тоталітаризму. Це, звичайно, впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень.

І хоча, на нашу думку, для дослідження країн Центральної Азії є найбільш придатним процедурний методологічний підхід, між ним та структурним підходом немає явної суперечності. Скоріше за все вони можуть доповнювати та збагачувати один одного, оскільки, досліджуючи один предмет або процес (демократичний транзит), аналізують його з різних боків.

Тут варто згадати тезу С.Гантінгтона: «Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розламу між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів» [14]. А на думку Р.Сирінського, «ситуація загострюється ще й тим, що Центральна Азія є не лінією розламу між двома цивілізаціями, а пунктом стику (у песимістичних сценаріях — зіткнення) відразу чотирьох з восьми ... цивілізацій: ісламської, православнослов'янської, конфуціанської та індуїстської, а цивілізація західна різною мірою була присутня тут упродовж тисячоліть, починаючи з елліністичного Греко-Бактрійського царства (до того ж, японська цивілізація нині проявляє дедалі більший інтерес до регіону)» [12, с. 82].

Отже, постає проблема перегляду методологічної бази дослідження демократичного транзиту країн ЦАР. Одним із варіантів цього якраз і може бути поєднання обох згаданих вище підходів. Використовуючи обидві моделі, одна з яких звертає увагу на структурні чинники, а інша — на процедурні, можна мати найбільш повну та рельєфну картину того, що відбувається у регіоні.

Іншими словами, розглядати процеси трансформації в країнах Центральної Азії необхідно в контексті трьох процесів, що відбуваються в цьому регіоні. Йдеться про традиціоналізацію (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій), периферизацію (залучення до світового розподілу праці, насамперед як джерело сировини) та глобалізацію. «Сьогоднішня трансформація пострадянської Центральної Азії розгортається таким чином, що цей регіон неначе занурюється у три різні простори (умовно — Схід, Південь, Світ) та у три різні часові виміри (минуле, сьогодні, майбутнє) [15]. Лише розглядаючи ці складові комплексно, можливо зрозуміти особливості сучасних політичних

процесів у центральноазійському регіоні і визначити шляхи подальшого розвитку країн ЦА.

Один із засновників та класиків транзитології Д.Растоу у праці «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» виділяє передумови демократичного транзиту:

- наявність національної єдності;
- досягнення високого рівня економічного розвитку;
- масове поширення культурних норм та цінностей, які дозволяють визнати основні демократичні принципи та підвищити довіру до основних політичних інститутів [9, с. 7].

Для визначення кінцевої мети транзиту теоретиками транзитології було введено поняття «консолідованої демократії». Цим терміном дослідники визначають кінцеву точку транзитів, відрізняючи її від «незавершених переходів» або «невдалих переходів».

Х.Лінц та А.Степан присвятили свої праці дослідженню та розробці взаємопов'язаних концепцій «консолідації демократії» та «завершеного демократичного переходу». З погляду авторів, ступінь просування та характер змін в країні, яка переходить до демократії, можуть бути оцінені за допомогою наступних характеристик — демократичний перехід завершився в тому разі: коли досягнута певна згода з приводу політичних процедур зміни уряду; коли його прихід до влади є результатом вільного голосування народу [16]. Але в «третьому світі» процес консолідації часто буває перерваним і не завершеним до кінця, призводячи до симбіотичних утворень, які іноді називають «демократичним авторитаризмом» або «авторитарною демократією». Л.Даймонд, говорячи про динаміку зміни режиму та процесів розвитку демократії в ході «третьої хвилі» демократизації, припускає існування такої категорії «демократичних режимів», які відрізняються від суто авторитарних систем, але в той же час не витримують мінімальних вимог до демократії.

Значною мірою це пов'язано з соціокультурним середовищем, у межах якого здійснюється політичний перехід з «реакцією відторгнення» демократичних цінностей та норм домінуючої політичної культури. Як вважає Л.Даймонд, «консолідація є процесом настільки глибокої та широкої легітимізації демократії у громадян, що крах демократії стає малоімовірним» [17, с. 10–25].

На думку дослідників з Центральної Азії, перехід до демократії країн цього регіону відбувається на так званій «третьій хвилі демократизації», яку описав С.Гантінгтон [13]. Дослідивши одночасні

переходи від недемократичних режимів до демократичних, вчений зробив висновки щодо причин, які породжують хвилю демократизації, а також зворотню хвилю, тобто зворотний перехід від демократичних до авторитарних режимів. Найбільш важливою є формула можливих способів демократизації, згідно з якою демократичний перехід може здійснюватися шляхом трансформації, заміни або трансформаційної заміни. У першому випадку ініціатива демократизації належить тим, хто має владу, і авторитарний режим відіграє головну роль у завершенні існування наявного режиму та перетворенні його в демократичний. У другому випадку група реформаторів у системі влади незначна і тому ініціатива демократизації належить сильній опозиції, яка може скинути існуючий режим. Нарешті, в третьому випадку і влада, і опозиція мають рівні можливості, при цьому в уряді працює значна кількість реформаторів. Демократизація в такому разі являє собою спільні дії уряду та опозиції.

Приклад країн центральноазійського регіону доводить, що не завжди процеси трансформації приводять до демократизації, а зміна режиму характеризується легітимною зміною еліт. Метою будь-яких трансформаційних процесів є переміни, метою демократичного транзиту є перехід політичної системи до демократичного устрою суспільства. Проте мета транзиту може бути не досягнута, якщо вона сформульована нечітко, а також відсутні передумови для переходу до демократії. Зокрема, А.Пшеворський зазначає, що демократія — не єдиний можливий результат процесу «переходу», можливі відмінні стратегії розвитку політичної системи. Зруйнований авторитарний режим може бути відновлений або призвести до диктатури нового зразка.

Еліти усіх пострадянських держав Центральної Азії мали досить невеликий люфт політичних можливостей, характерний для модернізаційних процесів у країнах усього ісламського Сходу.

На сьогодні в державах ісламського світу були успішно реалізовані дві моделі політичного розвитку. Це — авторитарний світський режим з усіма властивими йому недоліками (клановість, корупція, непотизм). Цю модель стосовно Центральної Азії описав французький сходознавець Олів'є Руа, автор книги «Нова Центрально-Азія» (1999): «Тут існує президентська структура сімейного типу: дружина, брати, син глави держави ділять посади та прибуткові місця, родичі проходять у депутати з «радянським рейтингом» [18]. Але, як правило, саме такі режими роблять ставку

на соціально-економічну модернізацію (запровадження ринкових інститутів, створення умов для розвитку соціальних груп буржуазного суспільства) та на секулярний розвиток. За цієї моделі роль релігії в політиці мінімізується або ж навіть придушується. Цим шляхом найбільш успішно просувались Єгипет, Йорданія, Індонезія. Вершиною політичного розвитку цієї моделі є досить своєрідний варіант демократії, за якого зберігається сильна особиста влада лідера країни, армії та спецслужб. Яскравим прикладом такого розвитку є Туреччина, досвід якої ретельно вивчався й навіть запозичувався країнами Центральної Азії у 1990-ті роки.

Друга модель базується на ідеології релігійного відродження та держави, що дотримується ісламських догматів. Іран — зразок для побудови теократичної державності.

Але східні держави, що зробили свій вибір на користь соціально-економічної модернізації, можуть натрапити на своєрідне протиріччя. Процес трансформації (навіть без суттєвої зміни політичних установок) потребує залучення західного досвіду, який неможливий без превалювання індивідуального над колективним, знаннями над досвідом. Але подібний зразок внутрішньосуспільних відносин погано вписується у систему традиційних патрон-клієнтелістських стосунків і працює проти ініціаторів модернізації. З одного боку, молоді реформатори починають займати місце старої еліти з метою зміни політичних устоїв. З іншого боку, руйнування традиційних звичаїв східного суспільства через соціально-економічні трансформації може призвести до виключно негативної реакції — від замкненості до радикальних виступів.

Країни Центральної Азії проголошені світськими державами; тим не менше, вплив ісламу на модернізацію суспільства лишається відчутним — президенти усіх п'яти країн наголошують на спадкоємності мусульманських традицій, троє з центрально-азійських лідерів здійснили хадж. Іслам проникає у всі сфери життя, а з 1990-х років лідери республік намагаються значною мірою включати його елементи до структур державної влади. Як зазначає Ш.Йовкочев, «Іслам значною мірою зумовлює культуру, звичаї, традиції, спосіб життя, але найголовніше — практику самоуправління жителів регіону, що складалася сторіччями. Сьогодні його значущість особливо зростає, що відображається на формах та інших аспектах процесу демократизації, становлення та розширення інститутів громадянського суспільства, наприклад, через зростання НУО, в тому числі релігійних, добровільних

спілок. Під впливом моральних цінностей ісламу, що передаються з покоління в покоління, формується не лише культурно-історичне мислення, але й новий тип політичного мислення, що сприяє створенню основ громадянського суспільства [19, с. 19–20].

Проблема влади та її переходу в ісламі є ключовою. Вона безпосередньо пов'язана з традиційними та базовими цінностями національної та релігійної ідентичності, з реформами та демократією у сучасних мусульманських суспільствах. Але і на сьогодні це питання в країнах Центральної Азії залишається не вирішеним. Є стійка тенденція до встановлення позитивного правління президентів. Власне, поки що було реалізовано два сценарії передачі влади: зміна лідера після смерті президента — у Туркменістані та перманентний силовий варіант у Киргизістані. При цьому варіанти зміни режимів, що відбуваються сьогодні в мусульманських країнах, у тому числі на Близькому Сході, можуть стати зразком для еліт у державах Центральної Азії. Головною метою тут є плавний, безболісний перехід до більш сучасних форм правління, зі збереженням традиційних звичаїв та спадковості влади.

Багато науковців розглядають трансформаційні процеси в країнах центральноазійського регіону через вплив на них як власних ісламських традицій, так і через дослідження досвіду та моделей розвитку сучасних мусульманських країн. І хоча є різні тенденції, які визначають рівень кожної окремої країни в процесі трансформації, вплив духовної складової, при перевазі ісламського світогляду, не змінюється.

Дослідники цього питання відмічають, що ще на початку ХХ ст. більшість мусульманських держав, фактично, являли собою традиційні суспільства з рудиментарною політичною системою, в якій панували феодально-станові, династичні, кастові, кланові, а іноді й родові політичні форми та відносини [20].

У країнах з монархічним устроєм основною ланкою політичної структури залишається монарх разом з правлячою родиною, члени якої обіймають найважливіші посади в уряді та державному апараті. Правляча сім'я за участі релігійних авторитетів вирішує питання спадковості влади.

У державах республіканського типу голова держави — президент або революційна рада на чолі з головою — стрижень політичної структури. Тут правлячі партії та громадські організації інтегруються з державою, особливо в умовах однопартійних режимів. У таких країнах, як Туніс та Єгипет, демократичні елементи —

партійна політична конкуренція та парламент — тривалий час залишалися лише зовнішнім антуражем, який приховував авторитарність політичної системи [21; 22].

Як і країни Центральної Азії, арабські країни будували свої політичні системи на синтезі традиційних та сучасних інститутів і норм. Ще однією спільною рисою демократичних трансформацій є зовнішній вплив, своєрідні рекомендації щодо внутрішньополітичних процесів. Але досвід показує, що під впливом менталітету та релігійних традицій народів Близького Сходу звична для Заходу практика зміни влади через загальні вибори та наявність організованої опозиції в арабських країнах призводить до ослаблення централізованої влади, подекуди до розколу в армії або правлячій партії (які залишаються в арабських країнах символом національного суверенітету), а значить, і до можливої дестабілізації політичного простору.

Не варто проводити паралель між політичним розвитком країн Близького Сходу та колишніми радянськими республіками Центральної Азії: різний історичний досвід, різний релігійний рівень та склад суспільства, різне культурне поле розводять їх у просторі. Тим не менше, бажання зовнішніх сил прискорити демократичний процес, нав'язати власний досвід з побудови внутрішньополітичних інститутів та зовнішньополітичних орієнтирів може призвести до наслідків, аналогічних тим, що спостерігаються в арабських країнах.

Американський політолог С. Девід у своїй статті про значення процесів у так званому «третьому світі» писав: «Відмінність Третього світу полягає в тому, що у той час, коли в Західній Європі розвиток держави зайняв три-чотири сторіччя, лідери Третього світу мали лише три-чотири десятиліття для виконання того самого завдання... Тому не повинно дивувати, що державам Третього світу не вистачає міцності та стабільності західноєвропейських країн» [23, с. 132]. С.Девід виділяє ряд чинників, які сприяють нестабільності в країнах Третього світу. До них відносять слабкість державних інститутів та громадянського суспільства, міжетнічну напругу, штучні кордони, суперечки щодо розподілу води та землі. І хоча держави Центральної Азії не можна відносити до Третього світу, усі згадані вище чинники є актуальними для цих країн і зумовлюють схильність влади в цих державах до авторитаризму.

Перехід до демократії в країнах Центральної Азії буде неповним та вразливим без завершення всеохоплюючого процесу модернізації,

яка має здійснюватися на основі синтезу традиційного та сучасного. У процесі модернізації відбудеться «формування своєрідної демократичної політичної культури громадян під одночасним впливом зовнішньої вестернізації та внутрішнього патерналізму» [24].

Таким чином, країни Центральної Азії, з одного боку, повторюють особливості демократичних транзитів третьої хвилі, а з іншого — являють собою специфічний приклад поєднання радянського минулого, ісламських традицій та сучасної модернізації. Розглядаючи викладені вище умови реалізації консолідованої демократії, слід зазначити, що країни центральноазійського регіону знаходяться далеко від завершення процесу модернізації, а тому розглядати консолідацію демократії в цих країнах не є можливим.

Наздоганяючи демократичні та індустріально розвинені країни, центральноазійські держави змушені відповідати на численні виклики демократії. Внаслідок такої складної еволюції в суспільствах та державах цього регіону буде здійснюватися синтез традиційного та сучасного. Це буде синтез патерналізму та лібералізму, запозичених форм суспільного устрою, політичної поведінки та традиційних (релігійних) стереотипів. Посткомуністичні держави виявилися значною мірою не підготовленими до практичної реалізації як західного теоретичного досвіду лібералізму, так і вітчизняного. Пряме перенесення західних ліберально-демократичних інститутів на ґрунт, наприклад, посттрадиційних суспільств призвело до певних перекозів модернізаційних процесів. Водночас у процесі трансформації поступово формуються своєрідна ліберальна система і демократична політична культура громадян, на яку одночасно впливають західні ідеї та власні традиції.

1. Толипов Ф. Демократизм, национализм и регионализм в Центральной Азии // <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302014032595>

2. Якушик В.М. Государство переходного типа (вопросы теории). — К.: Лыбидь, 1991.

3. Джексенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. — М., 2000.

4. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории // Полис. — 2001. — № 1.

5. Линц Х., Степан А. 'Государственность', национализм и демократизация // Полис — 1997. — №5.

6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. — М.: Прогресс-Традиция, 2004.

7. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. под ред. проф. В.А. Бажанова. — М.: РОССПЭН, 1999.

8. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип. — 2005.

9. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5.

10. Бжезінський З. Великі перетворення // Політична думка. — 1994. — № 3.

11. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Колективна монографія (С. Давимука, А. Колодій та ін.) — Львів: Національна Академія наук України, 1999.

12. Сирінський Р. А. Структурна та процедурна моделі аналізу демократичного транзиту (на прикладі країн центральноазіатського регіону) // Стратегічна панорама. — 2006. — № 3.

13. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. / Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2003.

14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. / Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.

15. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация // <http://www.ca-c.org/journal>

16. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Pt. I-IV. — Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996.

17. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Полис. — 1999. — № 1.

18. Интервью с Оливье Руа: «Кыргызстан еще ждут новые политические потрясения». Агым http://newskg.narod.ru/agym/06/0117_4.htm

19. Евкочев Ш. Модернизация общества и проблема преемственности власти в мусульманских странах // Центральная Азия и Кавказ. — 2009. — № 2.

20. Герасина Л.Н. Особенности политического развития государств азиатского мира в контексте глобалистской социологии политики. — Харьков, 2001 [www.sociology.kharkov.ua/docs/chten-01/gerasina.doc]

21. Фадеева И.Л. Концепция власти на Ближнем Востоке. Средневековье и новое время. 2-е изд. — М.: Восточная литература РАН, 2001.

22. Оганесян Д. Ценностная система ислама: начало пути // Отечественные записки. — 2004. — № 1.

23. David S. «Why the Third World Still Matters», in International Security, Vol.17. — No.3 (Winter 1992/93).

24. Толипов Ф. Демократизм, национализм и регионализм в Центральной Азии // <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302014032595>

Мачуський Валерій Валерійович

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В ГРУЗІЇ

У статті досліджено сучасні реалії становлення політичного режиму в Грузії після «революції троянд».

Ключові слова: політичний режим, народовладдя, опозиція, політична еліта, конституційні зміни.

V. Machuskyi. Of a modern political regime in Georgia. The article concerns the modern reality of the political regime in the Georgia after the «Rose Revolution».

Key words: political regime, democracy, the opposition, the political elite, the constitutional changes.

Хвиля трансформацій політичних режимів пострадянського простору серйозно вплинула на теорію демократичного транзиту, поставивши перед науковою спільнотою завдання виявлення загального та особливого в політичних змінах перехідних країн. Необхідність дослідження пострадянської трансформації Грузії стала особливо нагальною після того, як у цій країні відбулася «революція троянд», яку часто називають найбільш значною подією з часів падіння комуністичного режиму.

Грузія — невелика країна (територія 69,7 тис. кв. км, населення 4,6 млн чол.). За конституцією Грузія вважається федеративною республікою. До складу федерації, окрім самої Грузії, входять Аджарія, Південна Осетія, Абхазія. Останні дві республіки лише де-юре вважаються територією Грузії, де-факто Грузія не має на них жодного впливу. Ці території займають російські війська.

З падінням Радянського Союзу Грузія проголосила незалежність. Главою держави було обрано Звіада Гамсахурдія. В той же час на її території спалахнули етнічні конфлікти, які швидко переросли у збройне протистояння. Намагання З. Гамсахурдія повернути до складу Грузії Південну Осетію та Абхазію ні до чого не привели. Його було усунуто від влади, а главою держави став спікер парламенту Едуард Шеварднадзе, обраний президентом у 1996 році. Він відразу взяв курс на поглиблення відносин із Заходом та протистояння з Російською Федерацією. Але суттєвих реформ проведено не було, а внаслідок розірвання відносин з РФ було втрачено важливі економічні зв'язки. У країні швидко величезного

розмаху набувають корупція та злидні. В 2000 році Е.Шеварднадзе було переобрано на другий термін. У листопаді 2003 року пройшли вибори до парламенту, але фальшування результатів з боку влади привели до акцій громадянської непокори та «революції троянд». Як наслідок Е.Шеварднадзе було усунуто від влади.

Після падіння авторитарного режиму Е.Шеварднадзе почав формуватися новий режим. У цьому періоді можна виділити три етапи: пакт еліт — триумвірат Михайло Саакашвілі — Зураб Жванія — Ніно Бурджанадзе (грудень 2003 року — лютий 2005 року); етап становлення режиму з домінуючим лідером (лютий 2005 року — листопад 2007 року); етап консолідації режиму з домінуючим лідером (листопад 2007 року — до теперішнього часу) [7 с. 5–19].

На першому етапі влада була розподілена між ключовими фігурами опозиції — М. Саакашвілі, З. Жванія та Н. Бурджанадзе. Три лідери — Михайло Саакашвілі, Зураб Жванія та Ніно Бурджанадзе — домовилися про розподіл влади між собою. За цією угодою, Михайло Саакашвілі стає президентом Грузії, Зураб Жванія — прем'єр-міністром (неіснуюча посада на той момент), а Ніно Бурджанадзе — головою парламенту. Ця угода набула форми публічної заяви.

Неминучість і характер конституційних реформ стали очевидними після приходу до влади «революційного триумвірату». Оскільки нова конфігурація влади мала спиратися, в першу чергу, на угоду цієї нової правлячої еліти, її розробка почалася за закритими дверима.

На виборах 4 січня 2004 р. М. Саакашвілі набрав 96,24% голосів. Були побиті рекордні результати З. Гамсахурдіа та Е. Шеварднадзе. ОБСЄ оцінило ці вибори як значно більш демократичні, ніж ті, що проводилися в Грузії до цього.

Після того, як 14 січня 2004 року парламент у прискореному порядку затвердив новий державний прапор країни, а 15 січня 2004 року Центральна виборча комісія оголосила результати президентських виборів, влада почала більш активно займатися конституційними змінами.

Законопроект, який розроблявся міністерством юстиції, став предметом консультацій між трьома лідерами 19 січня 2004 року, коли він обговорювався на зустрічі за участю З. Жванія, Н. Бурджанадзе, З. Адеїшвілі, Г. Церетелі, і М.Мачаваріані (Зураб Адеїшвілі — міністр юстиції, Гігі Церетелі і Михайло Мачаваріані — члени блоку «Бурджанадзе — демократи»). Передбачалося,

що за законопроектом у Грузії буде «сильний президент, сильний прем'єр-міністр і слабкий парламент» [5].

Між лідерами триумвірату наростав конфлікт у зв'язку з різним баченням майбутнього політичної системи. Однак у лютому 2004 року єдність триумвірату було відновлено, і в той же день зібралася Конституційна комісія.

Неузгодженість конституційної реформи продемонструвала слабку єдність триумвірату. Для запобігання можливого протистояння було оголошено про злиття двох партій: «Національного руху» і «Бурджанадзе — демократи». Але це не сприяло досягненню консенсусу серед «революційних сил» з питання конституційних змін. Конституційний проект було піддано критиці з боку Т. Хідашелі, Г. Бокерія і К. Давіташвілі. Останній залишив посаду політичного секретаря «Національного руху», заявивши, що не конституцію слід підлаштовувати під людей, а навпаки, люди повинні підлаштовуватися під конституцію. Все це створило загрозу не тільки єдності правлячої партії, але і її легітимності, позбавляючи партію позитивного іміджу.

За змістом, головним компонентом конституційних змін 2004 року стало введення кабінету міністрів і запровадження поста прем'єр-міністра. Це питання, яке неодноразово порушувалося різними опозиційними політичними партіями і політиками ще під час правління Е.Шеварднадзе, завжди виправдовувалося необхідністю підвищення ефективності влади і, в той же час, певного дистанціювання президента від розв'язання внутрішніх економічних проблем.

Найближче до реального втілення в життя ця ідея виявилася навесні 2004 року, коли президент вніс на розгляд парламенту відповідний законопроект, який був опублікований для всенародного обговорення навесні 2004 року. Тим не менше, парламентські дебати щодо цього законопроекту не відбулися, оскільки стало ясно, що він не зможе набрати достатньої кількості голосів у парламенті. Частина критиків вказувала на недемократичність законопроекту і знову порушила питання про перевагу парламентської форми правління. Кандидатура майбутнього прем'єр-міністра — З. Жванія — викликала менш явний, кулуарний опір.

На тлі попередніх дискусій перспектива запровадження посади прем'єр-міністра в 2004 році поставила питання про напрями розвитку політичної системи Грузії.

У суспільстві побоювалися посилення виконавчої влади та пов'язаної з цим загрози авторитаризму. Проте в наслідок переговорів

голова парламенту одержав певні додаткові повноваження: контроль за рахунковою палатою, регламентом і бюджетом парламенту. Але найголовніше те, що можливість розпуску парламенту допускається лише в суворо визначених випадках, і тоді парламент отримує безумовне право на розпуск уряду. Як згодом стало відомо, парламент у початковому проекті був дуже слабким, але Н. Бурджанадзе відмовилася бути головою такого органу.

Модель правління, встановлена 6 лютого, не дістала остаточної єдиної оцінки з приводу її характеру. Вона має явно виражений тимчасовий, перехідний характер, що було зафіксовано у виступах усіх державних керівників. Певною мірою подібні заяви мають бути сприйняті як часткове визнання її недосконалості. Були озвучені терміни передбачуваного перехідного існування моделі в 6–7 років [5].

Конфлікт проблеми особистостей і проблеми інститутів у процесі конституційних змін у Грузії виявився актуальним, якщо врахувати, що три інститути — президент, кабінет міністрів і парламент — в процесі вироблення моделі були вже персоналізовані в трьох особистостях, які проводили ці переговори.

Всі зміни мали зацікавлену сторону, конкретне обличчя. Так, наприклад, з нової конституції зникло положення про те, що президент не може займати керівну партійну посаду. Друга зміна стосувалася мінімальної явки виборців, необхідної для того, щоб вважати президентські вибори такими, що відбулися. З нового варіанта зникла вимога обов'язкової 50-відсоткової явки виборців. Третя зміна стосувалася обмеження на прийняття у парламенті таких законів, які можуть збільшити бюджетні витрати без узгодження з урядом. Свого часу всі ці три аспекти були використані проти Шеварднадзе (він був лідером Союзу громадян Грузії; офіційні дані про явку виборців у ході президентських виборів 2000 року не викликали довіри; в передвиборчий період парламент прийняв популістські закони про підвищення пенсій і зарплат, у той час як у державному бюджеті не було коштів на їх реалізацію) і могли б бути направлені в майбутньому проти М.Саакашвілі (безальтернативний лідер «Національного руху», дані про явку виборців на президентських виборах 2004 року також сумнівні) [3].

Одна зі змін — обмеження законодавчих повноважень парламенту — була предметом розбіжностей у ході підготовки законопроекту. Виникли бурхливі парламентські дебати, але, врешті-решт, запропоновані зміни набули схвалення парламенту. Єдина

стаття, яка не набрала достатньої кількості голосів внаслідок голосування, стосувалася обмеження прав членів парламенту — послаблення їх імунітету.

За Конституцією 1995 року президент не мав права розпуску парламенту і парламент міг перейти в крайню опозицію, знявши, в той же час, з себе відповідальність, блокувати ефективні дії уряду, спричинити кризу влади і використовувати її проти президента. Отримавши право розпуску парламенту, М. Саакашвілі уникав небезпеки такого розвитку подій.

Іншим найважливішим нововведенням, яке зміцнило владу М.Саакашвілі, став законопроект, внесений до парламенту одночасно з конституційним законопроектом, який передбачав призначення районних гамгелелі (голів) президентом і посилення інституту повноважних представників президента в регіонах. Обґрунтовувався він тим, що має тимчасовий характер і необхідний тому, що в іншому разі у влади в районах залишаться представники старого уряду.

Опозиція побачила ознаки диктатури в такій концентрації влади. На їхню думку, зміни скасували кілька важелів, які свого часу були використані З.Жванія та М. Саакашвілі проти уряду Е.Шеварднадзе і які в майбутньому могли бути використані проти них наступною опозицією.

Важливою подією на цьому етапі стали парламентські вибори. У березні 2004 року було обрано 150 депутатів парламенту за пропорційною системою. Блок «Національний рух — Демократи», що представляв тріумвірат переможців, набрав 66,24% голосів і здобув 135 місць. Н. Бурджанадзе знову була обрана спікером парламенту.

Вибори спровокували політичну кризу в Аджарії. ЦВК Грузії заявив, що в ряді округів, де перемогли прихильники А. Абашидзе, були допущені порушення. Результати були анульовані, однак влада Аджарії відмовилася допустити членів ЦВК, які прибули для організації нових виборів. М.Саакашвілі оголосив про направлення підрозділів МВС у Батумі, тоді А.Абашидзе наказав висадити в повітря мости на кордонах автономії. Тим не менше, протести всередині самої Аджарії ставали дедалі сильнішими. 6 травня А.Абашидзе капітулював, він та члени його сім'ї відлетіли до Москви. На нових виборах у Верховну Раду Аджарії прихильники тріумвірату набрали 72% голосів, потім були прийняті закони, які підкоряли уряд автономії президенту Грузії.

Цей період, незважаючи на те, що він ознаменувався конституційною реформою і стартом реформ в інших сферах, тривав не довго. Після загибелі З.Жванія, смерть якого послабила позиції Н. Бурджанадзе та зміцнила позиції М.Саакашвілі, настав кінець етапу тріумвірату.

На другому етапі М. Саакашвілі, аж до дострокового закінчення президентського терміну в 2007 році, послідовно нарощував власний вплив. Серед ключових кроків, зроблених М. Саакашвілі були:

1) реформи і оновлення кадрового складу державного апарату і силових структур, що підсилили особистий вплив президента на них;

2) конституційна реформа;

3) придушення протестів опозиції.

У березні 2005 року була прийнята державна програма дерегуляції економіки. Кількість міністерств скорочувалася з 18 до 13. Кількість державних служб — з 52 до 34. Почалося 35-процентне скорочення персоналу, задіяного в міністерствах, і 50-відсоткове — у громадському секторі. Всі міністерства були зобов'язані складати середньострокові плани, які мали отримувати схвалення уряду.

Таким чином, М. Саакашвілі оновив державний апарат і поставив його під більш жорсткий контроль з боку президента. Оновлення кадрового складу МВС і збройних сил також зміцнило вплив президента в силовому блоці.

М. Саакашвілі активно використовував силові структури для тиску на родичів і наближених поваленого Е. Шеварднадзе та А. Абашидзе. Формально дотримуючись юридичних процедур, їх відправляли до в'язниці і звільняли тільки після того, як у державну скарбницю поверталися незаконно нажиті мільйони. У короткі терміни уряду вдалося погасити частину внутрішнього боргу перед населенням (123 млн дол. США) і підвищити дохідну частину бюджету [4, с. 123–138].

М.Саакашвілі провів ряд реформ у соціально-економічній сфері, які були позитивно сприйняті експертами. У доповіді «Doing business 2007» країна посіла перше місце у світі за темпом проведених реформ — замість другої позиції в доповіді 2006 року. У підсумку за всіма позиціями Грузія посіла 37-е місце — замість 112-го у 2006-му. В рейтингу економічної свободи фонду Heritage Foundation Грузія посіла 35-е місце з присвоєнням статусу «майже вільна», замість статусу «майже невольна», присвоєного в 2006 році [6].

Трохи інакше виглядала, за спостереженням деяких авторів (в основному російських), ситуація з політичними свободами, свободою преси і корупцією. Відзначено було деяке зниження рівня свободи слова. Проте об'єктивних свідчень цьому наведено не було. М. Саакашвілі, а також його прихильники і ряд інших держслужбовців заперечують факт тиску на опозицію, пояснюючи переслідування деяких представників політичних партій їхнім кримінальним минулим.

Варто відзначити, що популярність М.Саакашвілі в Грузії стала падати. Заява влади про швидке поліпшення соціально-економічного становища населення в деяких сферах (в основному в аграрній) так і залишилися заявами. Згідно з результатами соціологічних опитувань, уже через два роки після перемоги «трояндової революції» рейтинг президента М. Саакашвілі і правлячої партії «Єдиний національний рух» упав [4].

Колишні сподвижники стали переходити на бік опозиції. Різко погіршилися відносини з колишнім соратником І. Окруашвілі, який звинуватив президента Саакашвілі в корупції та смерті прем'єр-міністра Грузії З. Жванія в лютому 2005 року.

27 грудня 2006 року грузинський парламент прийняв пакет поправок до Конституції Грузії, головна мета яких полягала в тому, щоб провести в 2008 р. одночасно вибори парламенту і президента країни. Необхідність поєднання виборів була обґрунтована фінансовою доцільністю та необхідністю економії бюджетних коштів, а також неприпустимістю одночасного проведення президентських виборів в Росії і парламентських виборів в Грузії. Таке суміщення термінів, на думку грузинської влади, таїло в собі серйозні ризики для стабільності, тому що певні сили в Росії могли спробувати підірвати внутрішньополітичну ситуацію в Грузії і тим самим якось вплинути на результат парламентських виборів [1].

Необхідність поєднання виборів оскаржила парламентська опозиція, лідери якої вважали зміни Конституції політичним маневром М. Саакашвілі з метою продовжити термін власного правління. Опозиція наполягала на тому, що питання необхідно винести на всенародне обговорення і що проект змін до конституції має бути більш ретельно опрацьований і узгоджений з міжнародними організаціями, зокрема з Венеціанською комісією Ради Європи. Всі доводи опозиції проти зміни Конституції і перенесення термінів парламентських виборів були проігноровані владою.

У листопаді 2007 р. в Тбілісі відбулися акції протесту об'єднаної опозиції. Їх головним гаслом було проведення парламентських виборів навесні наступного року, тобто в терміни, які раніше були передбачені Конституцією (у квітні 2008 р.).

Грузинська опозиція прагнула використати протестні настрої. Її лідери звинувачували владу в тому, що вона відвернулася від народу, розвалила економіку країни, розпродала національні багатства, порушує основні права людини, закони і свободу слова. М. Саакашвілі категорично відмовився знову переносити дату виборів.

Після розгону демонстрації біля парламенту опозиція почала нові акції протесту в Кутаїсі, Батумі та різних районах столиці, де між мітингувачами і спецназом відбулися зіткнення. Президент Грузії звинуватив опозицію в спробі державного перевороту і оголосив у країні надзвичайний стан. На час дії надзвичайного стану на території республіки були введені обмеження на проведення демонстрацій і маніфестацій, а також на заклики в ЗМІ до насильства, організації заворушень і повалення влади із застосуванням сили. Після цього всі телекомпанії і радіостанції Грузії, окрім громадського телебачення, припинили інформаційні випуски.

Після розгону опозиційного мітингу в Тбілісі рейтинг М. Саакашвілі впав до 10–12%. 24 листопада він був змушений оголосити про свою відставку і про проведення дострокових президентських виборів.

На третьому етапі — з 2007 року по теперішній час — режим М. Саакашвілі набув більш жорстких рис. На позачергових президентських виборах 5 січня 2008 року він набрав 56% голосів. Відбувся певний спад рівня популярності. З іншого боку, проведення радикальних реформ, особливо в держсекторі, не могло не залишити велику кількість не задоволених громадян. Відповідно, ряди опозиції почали поповнюватися.

Тим не менше, грузинська опозиція не змогла об'єднатися і висунути єдиного кандидата в президенти. Як наслідок, протестний електорат виявився розпорошеним, що зіграло на руку М. Саакашвілі.

Через два місяці після виборів президента Грузії місія спостерігачів ОБСЄ опублікувала свою підсумкову доповідь, в якій процес підрахунку голосів був оцінений позитивно.

Найбільш складною і наболілою проблемою Грузії є питання територіальної цілісності. Напружені відносини з Аджарією,

фактична незалежність від Грузії Південної Осетії та Абхазії, що потрапили під протекторат Російської Федерації, так чи інакше впливали на рейтинг президента, що обіцяв на виборах розв'язати проблему. У цих умовах М. Саакашвілі прийняв рішення силовим шляхом вирішити давній конфлікт з Південною Осетією.

До середини дня 8 серпня грузинські війська вступили у Цхінвалі, столицю Південної Осетії, і оголосили про відновлення територіальної цілісності Грузії. Також було оголошено, що з сепаратистським режимом самопроголошеної республіки буде підписано акт про капітуляцію.

У той же день Росія ввела війська через Рокський тунель — єдиний шлях, що з'єднує Північну Осетію з Південною. Росія обґрунтувала введення військ необхідністю захисту своїх громадян (раніше Росія надала своє громадянство жителям Південної Осетії і Абхазії) і власних миротворчих сил [1].

До Південної Осетії увійшло близько 150 російських танків і бронетранспортерів. Російська авіація почала бомбити грузинські позиції. 9 серпня частини 58-ї армії Російської Федерації увійшли до Цхінвалі і витіснили грузинських військових, в місто були перекинута підрозділи 76-ї повітряно-десантної дивізії Пскова.

Війська Російської Федерації швидко просувалися до Тбілісі і майже захопили столицю Грузії, проте втрутилося міжнародне співтовариство. Армія росіян змушена була відступити. Дипломатичні стосунки були розірвані. Парламент Російської Федерації того ж року визнав Південну Осетію та Абхазію незалежними республіками. Західна Європа була обурена подібним рішенням і відмовилася визнавати їх незалежність.

Поразка грузинської армії болісно вдарила по послабленому іміджу М. Саакашвілі. Проте країна досить швидко була відновлена, а армія Грузії, отримавши величезні державні дотації, почала модернізуватися. Нині Грузія активно закуповує на Заході сучасну зброю та готує свої збройні сили відповідно до стандартів НАТО.

Таким чином, режим М. Саакашвілі виявився більш жорстким, ніж режим його попередника. Він не тільки не скоротив, але навіть розширив повноваження президента, що забезпечило йому домінуюче становище в політичній системі. Послідовно втрачали політичні ресурси конкуруючі лідери. Найбільш важливими моментами в процесі сходження Саакашвілі до виняткового становища в грузинському політикумі можна вважати смерть З. Жванія,

арешт колишнього соратника І. Окруашвілі. Змушена була залишити свою посаду спікер парламенту і колишня союзниця М. Саакашвілі — Н. Бурджанадзе. Таким чином, М.Саакашвілі забезпечив собі домінуюче становище в новому політичному режимі.

У Грузії, в якій після революції не спостерігалось ослаблення президентської влади, жодного серйозного демократичного прориву не відбулося. Авторитарні системи з досвідом клієнтелізму мають здатність швидко відновлюватися. Еліти, звиклі існувати в системі субординації «патрон-клієнт», просто переорієнтовуються на нового лідера. Для подібних систем трансформація режиму може обернутися тільки зміною патрона.

Незважаючи на все, не варто передчасно відносити Грузію до авторитарних держав. З одного боку — реальне посилення президентської влади, поновлення своїх людей на ключових посадах у державі, спроба позбутися можливих конкурентів, навіть у своєму середовищі. Сюди ж варто віднести бажання використати вже відомий у інших країнах СНД варіант конституційної реформи, що має на меті до закінчення свого президентського терміну главою держави зробити прем'єр-міністра. Маючи більшість у парламенті, М.Саакашвілі може легко обійняти цей пост і залишитися при владі на невизначений термін. З іншого боку, відбулося скорочення держапарату, повна чистка рядів чиновників. Це дало змогу позбутися колишньої номенклатури з радянським мисленням, замінити її представниками молодого еліти, яка здобула освіту в основному на Заході.

Варто пригадати низку ефективних реформ у всіх сферах суспільного і економічного життя. Зменшення тиску на приватний бізнес, реформа силових структур. Грузія, взявши курс на західні цінності, сьогодні вже не схожа на більшість інших пострадянських країн.

1. Воробьев В. ОБСЕ заговорила на языке оппозиции // Российская газета, №4560, 11.01.2008, [Электронный ресурс] Режим доступа: 1/gruziya.html

2. Гордиенко А. Грузинский парламент переписывает Конституцию // Независимая газета, 15.12.2006 [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.ng.ru/cis/2006-12-15/6_grazia.html

3. Конституция Грузии [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.base.spinform.ru/show_doc_J\vx?regnom=4524&page=1

4. Крылов А. Режим Саакашвили: диктатура вместо демократии / Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека / отв. ред. Н.А. Нарочницкая. — Спб.: Алетейя, 2008.

5. Мусехалишвили М. Конституционные реформы в Грузии [Электронный ресурс] Режим доступа: http://idea.int/europe_cis/uploaaVConstitutional%20Changes%20in%20Georgia%20-%20Rus%20changed.pdf

6. Шешелидзе П. После «революции роз»: итоги некоторых экономических реформ в Грузии [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.apsny.ge/analytics/1202495920.php>

7. McFaul M. Transitions from Postcommunism // Journal of Democracy. — 2005. — Vol.16. — №3.

Брехаря Світлана Григорівна

ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ І БІЗНЕСУ В УМОВАХ РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

У статті аналізується вплив політичного режиму на формат взаємин влади і бізнесу. Розглянуто моделі відносин влади і бізнесу в умовах конституційно-правових і дефектних демократій, в умовах авторитаризму.

Ключові слова: влада, бізнес, авторитаризм, демократія.

S.Brekharya. The interaction of government and business in different political regimes. The article analyzes the impact of political regime on the format of relations of power and business. The models of relations between power and business in constitutional and legal conditions in defective democracies as well as in terms of authoritarianism are researched.

Key words: power, business, Authoritarianism, Democracy

Одна з найважливіших світових тенденцій сьогодення — зростання впливу бізнесу (як великого капіталу, так і малого й середнього бізнес-сегмента) на політичні процеси. У багатьох державах цей процес легалізований, що істотно оптимізує (і навіть спрощує) управління економічною системою, в інших — вплив бізнесу на владу має тіньовий характер, правила гри на економічному ринку виробляються персонально для кожного з економічних агентів, і економічна політика, що формується, є клановою.

Розглянемо процес взаємодії влади та бізнесу як систему інститутів (формальних і неформальних), що функціонують як з метою представництва інтересів бізнесу у владі, так і для регулювання діяльності бізнесу, формування умов його розвитку.

Таким чином, у системі відносин влади та бізнесу задіяно дві групи формальних інститутів: до першої групи слід віднести галузеві організації, об'єднання, бізнес-асоціації, основною метою діяльності яких є представництво інтересів бізнесу у владі; до другої — державні інститути (комітети у справах підприємництва, комісії, контролюючі органи тощо), а також консультативно-дорадчі органи, створені за ініціативи держави та орієнтовані на консультації з бізнесом, експертизу, обговорення законодавчих ініціатив, розробку правил гри економічних агентів на ринку. Група неформальних інституцій включає звичаї, моральні цінності, релігійні переконання, історичну пам'ять, ментальність, характерні для тієї чи іншої держави.

При цьому необхідно також говорити про наявність інститутів, які не беруть безпосередньої участі у процесі представництва інтересів бізнесу, але здатні чинити опосередкований вплив на інститути влади. Йдеться про благодійні організації, які фінансуються бізнесом і покликані вирішувати соціальні питання загальнонаціонального масштабу. Особливо сильний вплив подібних благодійних організацій в умовах дефектних демократій, в яких часто публічна співпраця влади та бізнесу зосереджена виключно в соціальній сфері — влада акцентує увагу на проблемних моментах, а капітал як спонсор береться за їх вирішення. При цьому домовленості про політичні та економічні правила гри залишаються в тіні.

Три основні схеми взаємин держави з бізнесом можна охарактеризувати як модель *взаємодії влади та бізнесу*, модель *обмеження впливу бізнесу на владу*, а також модель *управління державою в інтересах бізнесу*.

Тип відносин між державою та бізнесом є функцією, яка залежить як від економічних, так і від політичних чинників. На характері взаємодії влади та бізнесу передусім позначаються національні особливості економічної системи. Йдеться про три типи моделей капіталістичних систем: ліберальна ринкова економіка (державна не виконує активної ролі), координована ринкова економіка (державна відіграє активну, але непрямую роль), ринкова економіка, що перебуває під впливом держави (у недалекому минулому держава відіграла активну та безпосередню роль у регулюванні економіки). До політичних чинників слід віднести інституціональні особливості політичної системи, а також політичний режим як систему методів, форм і способів функціонування політичної влади.

Саме політичний режим як спосіб функціонування державної влади здійснює домінуючий вплив на формат взаємин влади і бізнесу. Так, в авторитарних державах центральним елементом системи взаємовідносин влади і бізнесу є постать політичного лідера, з інтересами якої бізнес змушений узгоджувати всі свої дії. В дефектних демократіях переважають неформальні режими тиску, поширені корупція і клієнтелізм. В конституційно-правових демократіях процес взаємодії бізнесу і влади максимально інституціоналізований і формалізований, задіяні прозорі механізми взаємодії — консультації представників влади та бізнесу, незалежна експертиза проектів нормативно-правових актів бізнес-експертами, підготовка і внесення пропозицій з приводу реалізації тих чи інших напрямів державної політики.

Отже, надалі наша увага буде зосереджена на процесі взаємодії влади і бізнесу в умовах різних політичних режимів: як авторитарних, так і демократичних; при цьому демократичні режими, згідно з концепцією А. Круасана і В. Меркеля, ми поділяємо на режими конституційно-правової та дефектної демократії.

Дефектну демократію В. Меркель і А. Круасан визначають як систему панування, у якій доступ до влади регулюється за допомогою значимого й дієвого «виборного режиму» (вільних, таємних, рівних і всезагальних виборів), але при цьому відсутні міцні гарантії базових політичних і громадянських прав і свобод, а горизонтальний владний контроль і ефективність демократично легітимної влади серйозно обмежені» [1, с. 7].

А. Круасан і В. Меркель виділяють шість критеріїв конституційно-правової демократії, незначне «пошкодження» яких свідчить про існування дефектної демократії:

Суверенітет народу.

Всезагальне виборче право. Доступ до панування в конституційно-правових демократіях гарантований всезагальним виборчим правом і проведенням всезагальних, вільних, таємних і чесних виборів. Якщо з процесу виборів виключений сегмент дорослого населення за ознакою раси, статі і т. ін., то демократія є дефектною.

Органи влади легітимовані за допомогою виборів і демократичної конституції. Коли групи «вето» (наприклад, військові або міжнародні концерни) позбавляють демократичних представників доступу до певних політичних сфер, виникає дефектна демократія.

Претензія на панування в межах конституції та права з гарантованими обмеженнями. У дефектних демократіях юридично

визначені межі фактично перетинаються й порушуються виконавчою владою.

Плюралістична структура панування. Дефектні демократії виявляють тенденцію до монопольної концентрації політичної влади у виконавчій гілці за рахунок порушення парламентських прерогатив або нехтування судовою системою.

Конституційно-правовий спосіб здійснення панування. Правова держава частково обмежена через порушення громадянських прав і свобод виконавчою владою й неефективним судовим захистом цих прав [1].

Одним із прикладів дефектної демократії — політичного режиму, в межах якого домінують неформальні механізми взаємодії влади і бізнесу, — є Україна. Експерти фонду Бертельсман основним «дефектом» української демократії називають незбалансованість гілок влади, постійний конфлікт навколо конституційних повноважень, а також, часто-густо, прийняття політичних рішень на основі неформальних домовленостей владних еліт [2].

В Україні, на думку дослідників, перевага неформальних практик взаємодії влади й бізнесу зумовлена історично. Саме неформальні правила були підґрунтям для погодження інтересів суб'єктів господарювання у пізній радянській економіці. Тому в пострадянських державах інституціональні реформи багато в чому не спрацьовують, а політичні актори «не приймають їх як реформи правил, а обирають альтернативні типи координації взаємодії між державними й недержавними партнерами (у т.ч. між собою)» [3, с. 207–232].

Незважаючи на те, що в Україні формується інституціональний каркас системи взаємодії влади та бізнесу, неформальні практики взаємовідносин залишаються запитаними. Так, за оцінками Transparency International, Україна у 2009 році посіла 146-е місце серед 180 країн за Річним Індексом Сприйняття корупції, поруч з Зімбабве, Сьєрра-Леоною та Росією [4]. Методи тіншового лобіювання власних інтересів найбільш активно використовуються бізнес-елітою в ході бюджетного і приватизаційного (реприватизаційного) процесів: як показує спостереження, бізнес-групи надають фінансову і політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечують їм державний патронат у ході придбання об'єктів державної власності. Прикладом цьому можуть служити закриті приватизаційні конкурси, умови яких виписувалися під конкретного покупця («Криворіжсталь», «Укррудпром» і т.д.).

Разом з тим, співпраця влади і бізнесу в соціальній сфері, коли влада акцентує увагу на проблемних моментах суспільства, а капітал як спонсор береться за їх вирішення, можуть викликати питання з приводу відвертості і прозорості взаємовідносин влади і бізнесу. Один із дослідників взаємовідносин влади і бізнесу — Сергій Телешун також акцентує увагу на тому, що влада і бізнес, виводячи в площину публічності співпрацю на соціальній ниві, домовленості про правила політичної і економічної гри залишають у тіні [5].

Отже, відносини влади і бізнесу в Україні вимагають чіткої правової регламентації. Це дозволить мінімізувати вірогідність виникнення так званого конфлікту інтересів (впливу особистих або корпоративних інтересів на ухвалення рішень держслужбовцями), запобігти корупції.

На сьогодні ми маємо констатувати, що в Україні ще остаточно не сформувався ані інституційний каркас, який би створив передумови для формалізації взаємин влади й бізнесу, ані інститути правових і морально-етичних норм, які б сприяли максимально прозорій участі бізнес-еліти в політичних процесах. Саме тому в бізнес-еліти, як в одного зі складових елементів політичного класу, в арсеналі засобів впливу на політичні процеси залишається не тільки її особиста участь у законодавчій і виконавчій владі, але й різноманітні тіншові засоби впливу.

Загалом, якщо розглядати процес взаємодії влади та бізнесу в рамках комунікаційної парадигми (оскільки будь-яка взаємодія є передусім комунікацією), то найбільш наочно істотні риси та внутрішні зв'язки механізму взаємодії будуть описані за допомогою комунікаційної моделі Лассуелла. Для дефектної демократії модель Лассуелла матиме такий вигляд:

хто	галузеві організації бізнесу, окремі підприємства, ФПГ
що	інтереси галузі (у разі взаємодії, опосередкованої інститутами);
	інтереси окремих підприємств, ФПГ (у разі індивідуального лобіювання)
кому	органи влади, окремі чиновники
канали	домінують неформальні практики і канали взаємодії
ефект	отримання преференцій

На відміну від дефектних демократій, у країнах розвинутої ліберальної демократії існує чітка регламентація відносин влади

та бізнесу. Наприклад, у Німеччині система представництва інтересів здійснюється через підприємницькі союзи, які постійно співробітничать з профільними міністерствами. В Бундестазі наявна процедура реєстрації союзів, які мають наміри щодо представництва інтересів як в Бундестазі, так і в федеральному уряді. Найбільш активну функцію представництва інтересів національної промисловості у Німеччині виконує Федеральний союз німецької промисловості (BDI). BDI представляє широкі круги німецьких асоціацій підприємців, бере активну участь у формуванні внутрішньої і зовнішньої економічної політики країни. Німецькі парламентарії зацікавлені в експертних оцінках, які надаються під час консультацій представниками бізнесу. Але у парламентаріїв є й альтернативне джерело аналітики, що дозволяє врівноважити інформаційний вплив на законодавців — наукова служба Бундестагу.

Взаємодія бізнесу і влади у Великобританії здійснюється через постійні урядові консультації з представниками бізнесу в рамках консультативних комітетів. Міністерства створюють спеціалізовані комітети, в яких проходить обговорення разом з представниками корпорацій, підприємницьких союзів та асоціацій. Одним із активних учасників таких обговорень є Конфедерація британської промисловості (CBI).

Ведучи мову про систему взаємодії влади та бізнесу в країнах — членах ЄС, необхідно враховувати не тільки національний його рівень, але й загальноєвропейський. Право Європейського Союзу є пріоритетним щодо національного законодавства країн-членів Союзу. Окрім того, бізнес-діяльність як німецьких, так і британських компаній реалізується на єдиному ринку — на території ЄС існує спільний європейський ринок.

Саме на розвиток державно-приватного партнерства спрямована внутрішня політика Євросоюзу, одним із завдань якої є інституціалізація взаємин влади й бізнесу, уважне вивчення думок зовнішніх експертів для врахування різних інтересів у прийнятті рішень і формуванні економічної політики. В Європейському Союзі сформована багаторівнева система представництва інтересів бізнесу. Підприємці мають можливості й канали представлення власних інтересів як на рівні Єврокомісії, так і Європарламенту.

Якщо говорити про прозорі механізми взаємодії чиновників Євросоюзу з представниками інтересів, то спочатку необхідно сфокусувати увагу на Єврокомісії — інституті, який в структурі європейської влади розробляє законопроекти для Європарламенту

й Ради міністрів. Єврокомісією сформовані наступні практики, що сприяють прозорості взаємин влади й бізнесу в процесі формування політичних рішень.

По-перше, кодекс поведінки службовців Єврокомісії приписує працівникам вислуховувати всі зацікавлені сторони, щоб ознайомитися з їхньою думкою.

По-друге, для розгляду різних законодавчих ініціатив при Єврокомісії створюються вузькоспеціалізовані експертні комітети, мета функціонування яких — залучення інформаційної підтримки для законотворчої роботи.

По-третє, Єврокомісією сформована низка каналів комунікації, через які сповіщають представників інтересів про законопроектні наміри влади. Насамперед йдеться про так звану «Зелену книгу» (Green Paper) — дискусійну доповідь про ту чи іншу галузь політики ЄС. У першу чергу, це документ, адресований зацікавленим сторонам, які можуть приєднатися до обговорення в межах Єврокомісії. В деяких випадках на основі цих документів виникають «білі книги», що містять пропозиції щодо зміни законодавства ЄС і країн-партнерів. ЄС випустив кілька десятків таких «книг». Так, наприклад, «Зелена книга», присвячена енергостратегії Союзу, обговорювалася навіть на саміті ЄС-Росія в Сочі у травні 2006-го. Крім того, Єврокомісія пропонує всім потенціальним представникам інтересів добровільну реєстрацію в інтернет-реєстрі CONNECCS. Єврокомісія має намір автоматично сповіщати зареєстрованих представників інтересів про планові консультації з галузей, що їх цікавлять.

Що стосується Європарламенту, то у такому разі тематичні слухання експертів організовуються профільними комітетами парламенту. Також при Європарламенті існують різні об'єднання європарламентарів на основі спільних інтересів, які створюються для проведення різноманітних консультацій з представниками бізнесу. Наприклад, Форум за майбутнє ядерної енергетики або Європейський парламентський форум з фінансових послуг [6].

Завдяки вибудуваній в ЄС системі взаємодії влади й бізнесу успішне лобювання в Євросоюзі є не результатом політичного патронату або фінансування виборчих кампаній, а наслідком інформаційно-експертного впливу. В межах консультацій представники бізнесу надають владі результати аналітичних досліджень, експертні висновки, дані результатів виробництва, які суттєво підвищують якість прийнятих рішень, компенсують внутрішній

експертний дефіцит влади. Оскільки бізнес домінує в системі експертного представництва (бізнес-групи найбільш активні в лобюванні власних інтересів і здатні оплачувати необхідні дослідження), Єврокомісія фінансує й стимулює діяльність неурядових громадських організацій, які здатні були б врівноважувати інформаційний вплив на суб'єктів прийняття рішень. Прикладом може бути Європейське бюро із захисту навколишнього середовища.

Для конституційно-правових демократій модель взаємодії влади і бізнесу має такий вигляд:

Конституційно-правова демократія	хто	галузеві організації бізнесу, галузеві асоціації
	що	інтереси галузі, експертні оцінки державної політики (критерії оцінки — наслідки політики для галузі, економіки країни, навколишнього середовища, суспільства)
	кому	органам виконавчої і законодавчої влади, структурам, що відповідають за розвиток бізнесу
	канали	консультаційні комітети і комісії
	ефект	компромiс, максимальний баланс інтересів суспільства, держави та бізнесу

У авторитарних державах специфіка взаємодії влади і бізнесу зовсім інша: центральне місце в системі взаємовідносин належить політичному лідеру, з інтересами якого бізнес має узгоджувати свої дії. Подібну ситуацію ми можемо спостерігати, зокрема, в Республіці Казахстан, де, як зауважують дослідники, «незважаючи на величезні розміри території, наявну сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками, чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра» [7, с. 272].

У Казахстані створена президентська форма правління, а президент виступає як юридичним, так і фактичним центром усієї влади в країні. До повноважень президента належить призначення чергових і позачергових виборів до парламенту, призначення, за згодою парламенту, прем'єр-міністра та звільнення його з посади, визначення структури уряду, призначення та звільнення його членів. Президент країни має право з власної ініціативи припинити повноваження уряду або звільнити від обов'язків будь-кого з його членів.

Специфіка взаємодії влади та бізнесу в Казахстані полягає в тому, що домінуюча роль у взаєминах належить державним інститутам, а не структурам, які представляють інтереси бізнесу. При

цьому інституціонально система взаємодії влади та бізнесу видається збалансованою, в ній наявні структури, що контролюють діяльність бізнесу, органи, відповідальні за розвиток приватного бізнесу, а також інститути представництва інтересів бізнесу у владі. Інститути, що контролюють діяльність бізнесу, перебувають якщо не під прямим, то під опосередкованим підпорядкуванням президентській владі. До них належать Комітети митного та фінансового контролю Мінфіну, Податковий комітет Мінфіну, Агентство з регулювання та нагляду фінансового ринку, Агентство з регулювання природних монополій і захисту конкуренції, Агентство у справі з боротьби з економічною та корупційною злочинністю (фінансова поліція).

У структурі державної влади присутні й органи, відповідальні за розвиток приватного бізнесу. Центральним виконавчим органом влади в цьому сегменті діяльності є Міністерство індустрії та торгівлі РК, до структури якого входить Департамент розвитку підприємництва, що реалізовує функції з формування державної політики та нормативно-правового регулювання у сфері розвитку та підтримки підприємництва. Основними завданнями Департаменту є створення умов для розвитку підприємництва, розробка заходів із залучення інвестицій, а також вживання заходів за зверненнями та скаргами підприємців на протиправні дії чиновників. На регіональному рівні в республіці при акиматах створені Департаменти підприємництва та промисловості. Для організації «зворотного зв'язку» на рівні центральних виконавчих органів створена Рада підприємців при Президентові Республіки Казахстан. Основні завдання Ради: аналіз інформації, що надходить від підприємців, розробка на її основі рекомендацій президентові, уряду та парламенту з приводу державної політики у сфері розвитку підприємництва.

Крім того, часто виконавчій владі належить ініціатива створення (а також контроль за формуванням) інститутів, покликаних представляти інтереси бізнесу. До таких структур необхідно віднести Раду іноземних інвесторів, консультативно-дорадчий орган, очолюваний Президентом РК, а також створений за його ініціативи. Метою функціонування Ради є забезпечення прямого діалогу влади з іноземними інвесторами, що здійснюють діяльність у Казахстані. Постійними членами Ради від казахстанської сторони є: Прем'єр-міністр Республіки Казахстан, голова Національного банку Республіки Казахстан, заступник керівника Адміністрації

Президента Республіки Казахстан, заступник Прем'єр-міністра Республіки Казахстан, міністри закордонних справ, індустрії та торгівлі, економіки та бюджетного планування, фінансів Республіки Казахстан, голова Комітету з інвестицій Міністерства індустрії та торгівлі Республіки Казахстан. Склад Ради з іноземного боку формується з-поміж перших керівників міжнародних фінансових організацій та іноземних компаній. Крім того, в РК створена мережа експертних рад з питань підприємництва при центральних державних і місцевих виконавчих органах влади (міністерствах, акіматах). До складу рад входять представники органів виконавчої влади і члени галузевих організацій бізнесу. Мета функціонування цих консультативно-дорадчих структур — отримання експертних висновків, а також розробка рекомендацій щодо проектів нормативно-правових актів, які зачіпають інтереси бізнесу. До складу ради можуть входити лише акредитовані суб'єкти приватного підприємництва, при цьому їх кількість обмежена згідно з пунктами 3–4 статті 25 Закону «Про приватне підприємство РК». Від кожного регіону або галузі може бути акредитовано лише одне об'єднання суб'єктів приватного підприємництва, перевагу під час акредитації отримує та структура, яка має більшу кількість працівників в організаціях. Такі обмеження під час акредитації фактично зводять значення експертних рад до ролі формальних каналів представництва інтересів бізнесу.

У Німеччині, наприклад, юридично можливості для представництва інтересів бізнесу набагато ширші — підхід до реєстрації в органах влади підприємницьких об'єднань істотно відрізняється. Представництво інтересів бізнесу регулюється такими документами, як «Єдине положення про федеральні міністерства» та «Регламент діяльності Бундестагу», згідно з якими участь експертів із зацікавлених професійних спілок дозволена як на рівні виконавчої влади, так і в діяльності парламенту. При цьому кількість зареєстрованих при міністерствах і Бундестазі професійних спілок і асоціацій не обмежена, а згідно з «Положенням про реєстрацію союзів і їх представників при Бундестазі» публікація лобістського списку має бути відкритою. Крім того, «Регламент діяльності Бундестагу» передбачає можливість проведення в парламентських комітетах публічних слухань експертів і представників інтересів [8].

До незалежних організацій бізнесу в Казахстані слід віднести Незалежну асоціацію підприємців РК, Казахстанську асоціацію підприємців «KAZKA», Європейську бізнес-асоціацію Казахстану

(«Євробак») і ряд інших галузевих організацій бізнесу. Між тим, і неурядові організації, що покликані виконувати роль посередників між державою та бізнесом, часто створюються за ініціативою президента або органів виконавчої влади. Це, зокрема, «Загальнонаціональний союз підприємців і працедавців Казахстану «Атамекен»», і «Форум підприємців Казахстану» (обидві організації створено за ініціативи президента країни). Однією з найпомітніших і найвпливовіших організацій бізнесу є «Союз «Атамекен»», створений за ініціативи Нурсултана Назарбаєва, а головою президії структури з квітня 2010 обраний зять президента РК Тимур Кулібаєв.

Постать президента є центральною точкою тяжіння в системі взаємин влади та бізнесу Казахстану: консультативно-дорадчі структури бізнесу при органах державної влади створюються за ініціативи президента, одна з найвпливовіших і найактивніших організацій бізнесу «Атамекен» також створена за ініціативи Нурсултана Назарбаєва, а її главою є зять президента Казахстану. Переважно, відносини між владою та бізнесом будуються в односторонньому порядку, урядові органи схильні до регулюючої опіки бізнес-сектору.

Ідеї соціальної відповідальності бізнесу також реалізуються в політиці держави завдяки ініціативі президента. У 2008 році на республіканському форумі з соціальної відповідальності в Жезкані глава держави закликав бізнес до партнерства у вирішенні соціальних питань, а також заснував конкурс з соціальної відповідальності бізнесу «Париз». Інституціональну підтримку принципів корпоративно-соціальної відповідальності здійснює Міністерство праці та соціального захисту населення Республіки Казахстан, яке координує конкурс «Париз», сприяє укладенню колективних договорів, контролює виконання зобов'язань і умов меморандумів, укладених між бізнесом і владою. Разом з тим і в цьому сегменті взаємин влади та бізнесу присутня швидше не взаємодія елементів системи, а вплив влади на бізнес. «Якщо говорити про взаємини бізнесу та влади, то вони далеко не завжди виступають як рівноправні партнери. Місцева влада часто тисне на підприємців і диктує, які саме соціальні програми вони повинні підтримувати. З іншого боку, бізнес часто сам напрошується, щоб йому вказали «правильний напрям соціальних інвестицій» [9].

Таким чином, центральною постаттю, яка визначає політику держави стосовно бізнесу, є президент. Він визначає стратегію

відносин, тактичні ж нюанси — прерогатива уряду, який політично залежний від президента РК. «Усі великі економічні проекти в Казахстані завжди укладаються та надалі працюють під особистим контролем президента Нурсултана Назарбаєва. Всі 15–18 великих заводів гірничо-металургійного комплексу (ГМК) Казахстану та підприємства у сфері ПЕК приватизовані під контролем президента, а також низки провідних «родинних» постацій. Контроль за ПЕК і ГМК країни з боку представницької гілки влади, а тим більше цивільного сектору відсутній. Міжнародні компанії, що розраховують на ведення успішного бізнесу в РК, мають прийняти казахстанські «правила гри». Тактика різних груп при цьому може розрізнятися, але стратегічна лінія орієнтації на «Родину» дотримується завжди» [10, с. 310].

При цьому інститути представництва інтересів бізнесу істотно не впливають на соціально-економічну політику, що здійснюється державою, відносини між владою та бізнесом будуються переважно в односторонньому порядку — влада регулює діяльність бізнесу, бізнес не впливає на рішення влади. Основним каналом впливу бізнесу на владу є особисті зв'язки. Така система взаємодії склалася багато в чому завдяки інститутам кланово-трайбалістських відносин (жузова система, кланово-родинні відносини), що функціонують у Казахстані. Ці інститути є важливим чинником впливу на характер взаємин «влада — бізнес», а жузова солідарність відіграє досить значну роль як у політичному житті країни, так і в економічних процесах, витісняючи принципи ринкової конкуренції.

Загалом, якщо розглядати процес взаємодії влади та бізнесу РК в рамках комунікаційної парадигми, то модель Лассуелла матиме такий вигляд:

Автократія	хто	— галузеві організації бізнесу, окремі підприємства, ФПП
	що	— інтереси галузі (у разі взаємодії, опосередкованої інститутами); — інтереси окремих підприємств, ФПП (у разі індивідуального лобювання)
	кому	усі зусилля, зрештою, спрямовані на постать президента
	канали	— формальні канали взаємодії є лише інституціональним фасадом; — неформальні канали взаємодії — особисті зв'язки, родинно-кланові відносини, жузова солідарність
	ефект	— бізнес погоджує свої інтереси з інтересами глави держави

Автократизм політичної влади Республіки Казахстан поширюється і на взаємини з бізнесом: незважаючи на наявність інституційного фасаду, здатного забезпечити конструктивний діалог влади і бізнесу, центральне місце в системі стосунків влади і бізнесу належить президентові. Доволі часто взаємодія має прямий, а не опосередкований інститутами характер, капітал змушений погоджувати свої інтереси перш за все з інтересами глави держави, але аж ніяк не всього суспільства.

Таким чином, ми маємо констатувати, що формат взаємовідносин влади і бізнесу є залежним від політичного режиму, що панує в державі. Для конституційно-правових демократій характерна модель взаємодії влади і бізнесу, метою якої є пошук балансу між інтересами влади, бізнесу і суспільства. В дефектних демократіях домінує модель неформальних зв'язків бізнесу з владою, а в авторитарних режимах центральною фігурою системи взаємовідносин є постать політичного лідера, з яким бізнес змушений погоджувати свої інтереси.

1. Цит. за: Меркель В. Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. — 2000. — №1.

2. «Украина имеет дефектную демократию» — эксперты // Украинская правда. — 20 февраля 2008. <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2008/02/20/4433927>

3. Brie M., Stykow P. 1995. Regionale Akteurskoordinierung im russischen Transformationsprozess // Wollmann H., Wiesenthal H., Boenker F. Transformation sozialistischer Gesellschaften. Am Ende des Anfangs. — Leviathan Sonderheft.

4. Аналітична доповідь Центру Разумкова «Корупція в Україні». http://razumkov.org.ua/files/news_project/PRZH_Corruption_2009.pdf

5. Телешун С. Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика // Політичний менеджмент. — 2008. — №2.

6. Шохин А.Н. Королев Е.А. Взаимодействие бизнеса и власти в Европейском союзе. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2008.

7. Цит. за: Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку/ За заг. ред. Ф.М.Рудича. — К.: Парламентське видавництво, 2010.

8. Толстых П.А. GR. Практикум по лоббизму в России. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007.

9. Цит. за: Воронько Ю. Социальная ответственность бизнеса // Известия Казахстана. — 2007. — 9 августа.

10. Цит. за: Грозин А. Особенности политического режима Республики Казахстан: внутриэлитная ситуация накануне будущей смены лидера страны // Постсоветское пространство: реалии и перспективы. — М.: Институт экономики РАН, 2009.

Черинько Ігор Павлович

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ДУАЛІСТИЧНИХ МОНАРХІЙ (НА ПРИКЛАДІ КОРОЛІВСТВА ТОНГА, КОРОЛІВСТВА СВАЗІЛЕНД ТА КОРОЛІВСТВА МАРОККО)

Стаття присвячена аналізу політичного режиму країн дуалістично-монархічного устрою, за умов якого широкі повноваження монарха лімітуються компетенцією законодавчих зборів. Розглянуто особливості політичних систем таких дуалістичних монархій сучасного світу, як Королівство Тонга, Королівство Свазіленд та Королівство Марокко.

Ключові слова: Тонга, король, монархія, парламент, уряд.

Cherinko I.P. Political regime of the dualistic monarchies (at the example of The Kingdom of Tonga, The Kingdom of Swaziland and The Kingdom of Morocco). The present article deals with analysis of political systems of the states of dualistic monarchies, which prescribes the limitation of broad powers of monarch by the parliament competencies. The features of political systems of such contemporary dualistic monarchies as Tonga, Swaziland and Morocco are described.

Key words: Tonga, king, monarchy, parliament, government.

Вступ. Дуалістична монархія являє собою особливий різновид конституційної монархії. Цей феномен державного ладу є недостатньо вивченим у вітчизняній політичній науці та вимагає ґрунтовної наукової розробки. За умов такого політичного режиму владні повноваження розділяються між парламентом і монархом, але останній зосереджує в своїх руках ключову повноту влади. Нерідко правителі держав з дуалістичним варіантом монархічного устрою мають право абсолютного вето на парламентські законодавчі акти та прерогативу призначення частини депутатського корпусу. Судова влада теж може зосереджуватися в руках суверена [1, с. 308–309].

Вибір Королівства Тонга для дослідження з точки зору характеристики його політичного режиму зумовлюється кількома причинами. В першу чергу, маловідомість цієї держави українському науковцеві, який переймається проблематикою порівняльної політології, збуджує підвищений інтерес до такого державного утворення. Крім того, унікальне географічне положення та старовинний монархічний режим є додатковим стимулом знати про цю державу більше. І, насамкінець, унікальний політичний режим, що, з точки зору політології, матиме назву дуалістична монархія, що панує в цій державі, ще більш підвищує інтерес до такої країни, як Тонга.

У дуалістичних монархіях на конституційному рівні передбачається відповідальність уряду і перед монархом, і перед законодавчими зборами. Водночас у науковій думці такий вид державного ладу розглядається як перехідний етап від абсолютизму до парламентарної монархії. Зауважимо, що фактично усі сучасні європейські парламентарні монархії пережили етап дуалістичного ладу, що наставав після відмови від абсолютизму [2, с. 758].

Обираючи об'єктом дослідження такий різновид політичного режиму, як дуалістична монархія, виходимо з того, що рідкість подібного механізму державного функціонування зовсім не знижує актуальності зазначеної проблематики, але навпаки, її примножує. Обираючи предметом нашого дослідження таку державу, як Королівство Тонга, автор свідомий того, що це державне утворення є достатньо маловідомим на українських теренах, водночас саме цим фактом багато в чому і зумовлюється актуальність розроблюваної автором проблематики.

Постановка проблеми. Сучасній українській політичній науці бракує робіт з комплексного дослідження держав «третього світу» з точки зору типології їхніх політичних режимів. Здебільшого вітчизняні вчені зосереджують свою увагу на розвинених країнах світу, оминаючи своїми дослідженнями країни тихоокеанського, азійського та африканського континентів.

Метою нашої роботи є аналіз становлення та еволюції політичного режиму Королівства Тонга, враховуючи історичну мінувшину та унікальні традиції державотворення цієї монархії.

Виклад основного матеріалу. Королівство Тонга є відносно невеликою за площею та населенням тихоокеанською острівною державою, що розташовується у Полінезії. Остання являє собою групу островів у центральній частині Тихого океану. Королівство

Тонга внаслідок свого географічного положення має спільний кордон лише з трьома іншими державами, і то — тільки морський. Так, на півночі Тонга межує з територіальними водами Самоа, на Півдні з територіальними водами Ніуе, а західними сусідами Тонга є острови Фіджі.

Територія Королівства Тонга загалом становить близько 750 квадратних кілометрів та являє собою конгломерат з 171 острова, лише на 45 з яких спостерігається постійне населення [3]. Великі острови королівства мають переважно вулканічне походження, а на острові Тонгатапу зосереджено близько двох третин населення держави. Цей острів є економічним, соціальним та культурним центром королівства, на ньому розташовується столиця держави — місто Нікуалофа. За адміністративно-територіальним устроєм Тонга поділяється на три острівні групи — Вавау, Тонгатапу та Хапайї, держава має свою грошову одиницю — паангу [4, с. 100], що дорівнює одній сотні сеніті.

Населення королівства становить близько ста тисяч чоловік, переважно полінезійців та європейців, а державними мовами країни Основним законом встановлено тонганську та англійську. Тонганська мова є вельми відмінною від інших мов полінезійської групи й існує переважно у розмові а не на письмі [5]. Тонганці сповідують християнство, переважно католицького варіанта (хоча родина правителя Тонга вважає себе похідною від полінезійського бога Тангароа [6]); окрім самого Королівства Тонга, представники цього народу є ще в Австралії [7].

Територія сучасної Тонга стала відомою цивілізованому світові у 1643 році, коли її відкрив відомий мореплавець Абель Тасман. Хоча є достовірні свідчення, що голландські мореплавці Виллем Схаутен та Якоб Лемер побували на цих теренах ще у 1616 році [8]. Натомість понад століття тонганські землі лишалися білою плямою для європейських торговців, завойовників та мореплавців, оскільки лише у 1773 та 1777 роках ці території були вдруге відвідані візитерами зі Старого світу — загоном, яким командував капітан Джеймс Кук, котрому острівне населення виказало настільки теплий прийом, що він нарік Тонга «островом дружби». В той же час, ще у 1747 та потім у 1822 році на тонганських островах побували християнські місіонери, які належали до Лондонської місіонерської спільноти [9].

На початку XIX століття Тонга була знекровлена тривалою громадянською війною та розділена охочими до влади князями

на три частини. В 1831 році у Тонга з'явився твердий державець, який увійшов до історії під іменем Джорджа Тупоу. Йому вдалося покінчити з тривалими та виснажливими громадянськими війнами та об'єднати території сучасної Тонга в єдине королівство, а сам Джордж став монархом.

Прийшовши до влади, новий правитель поставив за мету формування у королівстві політичного режиму, ідентичного до того, який існував у Великій Британії, та наділення своїх підданих дев'ятьма акрами землі за правом народження (після досягнення ними шістнадцятирічного віку), яку громадяни мусять обробляти, не забуваючи про суспільну користь та оподаткування з боку держави. Таким чином, у країні сформувався своєрідний неписаний суспільний договір, згідно з яким суверен, якому належить земля країни та усі її багатства, відчужує на користь свого народу її рівномірні частки, користуючись підтримкою широких верств населення.

Офіційно Тонга стала королівством у 1875 році, з появою конституції. Точно не відомо, коли і де народився перший тонганський монарх, натомість державним святом у країні вважається день 4 грудня. День народження першого монарха був встановлений у державі як свято у 1845 році, а роком народження Джорджа Тупоу вважається 1797 рік, хоча ця дата залишається дискусійною. Іншою визначальною датою для тонганського народу є 4 червня 1970 року, оскільки саме в цей день Тонга була проголошена незалежною державою, адже ще у квітні 1970 року Велика Британія оголосила про припинення свого протекторату над Тонга.

Політична система Тонга є надзвичайно специфічною та доволі відмінною від інших, навіть монархічних, її аналогів. Тонга є єдиною в Океанії спадковою монархією. Причому ця держава має доволі старовинні монархічні традиції. Вважається, що приблизно з X століття нашої ери на островах сучасної Тонга існувала монархічна держава [4, с. 100]. Зрештою, у 1875 році в державі було введено Конституцію, яка є чинною і дотепер, з урахуванням внесених до неї у 1967 році змін.

Ще у 1900 році тонганський король уклав угоду з Великою Британією про протекторат, а у 1958 році сторони уклали договір про дружбу [4, с. 100]. Через рік цей договір був ратифікований, і Тонга підлягала верховенству британської корони в особі Генерального комісара, який підпорядковувався губернатору островів Фіджі. У 1965 році ця посада стала підпорядковуватися Лондону безпосередньо, а зверхність британського комісара над Тонга

сприймалася населенням і політичним класом держави як своєрідний компроміс, адже формально Тонга не була колонізованою, на відміну від усіх інших країн Полінезії. Ці документи також дозволили Тонга не тільки хоча б формально зберегти власну державність часів європейської колонізації світу та королівську династію, яка править і дотепер, а й започаткувати політичний діалог з розвиненими країнами світу.

У Тонга главою держави є король, а вищим законодавчим органом — Законодавча Асамблея, яка складається з однієї палати. До парламенту Тонга входять тридцять депутатів, серед яких дванадцять є членами уряду, дев'ять обираються знатними дворянськими колами Тонга, від імені яких виступають тридцять три їхні представники, і ще дев'ять обираються населенням терміном на три роки [4, с. 100]. Виконавчу владу в Королівстві Тонга здійснює монарх та призначений ним уряд — кабінет міністрів, яким керує прем'єр-міністр. Правосуддя у королівстві провадиться Верховним Судом та Апеляційним судом держави, а правова система Тонга є схожою з її британським аналогом і ґрунтується на прецедентному праві. Таким чином, політичну систему Королівства Тонга можна вважати дуалістичною монархією, тобто такою монархією, за якої необмежена влада суверена лімітується повноваженнями законодавчих зборів. За роки своєї новітньої історії Тонга мала п'ять монархів, серед яких четверо королів і одна королева.

Нині державою править Джордж Тупоу V (повне ім'я до сходження на престол — Тауфа'Ахау Монумата'Ого Туку 'Ахо Тупоу), який був коронований у 2008 році у віці 60 років [8]. Загалом же королів Тонга називають великими правителями маленької держави [9], особливістю якої є те, що вся влада, багатства та державне управління зосереджуються в руках невеличкої верхівки спадкової знаті.

Будучи достатньо корумпованою, владна верхівка не показує жодних ознак готовності до політичної реформи, результатом якої було б зменшення владних повноважень монарха. В той же час, Тонга є однією з найперших у світі держав за рівнем грамотності, навіть незважаючи на абсолютне домінування традиційної економіки та сільського господарства у структурі її господарства. Останнє зумовлює той сумний факт, що особа, народжена не у дворянській родині та походженням з сільської місцевості не має жодних шансів змінити свій спосіб життя та залишається у сільській місцевості назавжди, що характеризує Тонга в цілому як суспільство,

що має феодалний уклад. За словами Ахіліси Пахіви, одного з лідерів тонганської демократичної опозиції, загалом демократичні перетворення ніколи не стояли в державі на порядку денному, а характерною особливістю знатної владної верхівки є те, що вона послідовно ігнорує народ [10].

Нинішній король Тонга заступив на престол фактично у серпні 2006 року, однак офіційно коронований був двома роками пініше через те, що прибічники демократичних реформ організували рішучі протести проти консервації монархічного режиму з широкими повноваженнями суверена та зосередження основної маси державних багатств у руках обмеженої кількості родин, які належать до знаті. Внаслідок цього у столиці держави відбулися масові заворушення, що забрали життя восьми чоловік та завдали величезної шкоди інфраструктурі міста.

Слід зауважити, що королівська родина Тонга нерідко вдавалася до відкритої узурпації влади, що було особливо помітним за довгі роки правління короля Тупоу IV, який, до речі, потрапив свого часу до Книги рекордів Гінеса як найтяжчий серед світових монархів, адже його вага становила майже 210 кг. Так, його син, спадковий принц, деякий час обіймав посаду прем'єр-міністра королівства, причому суміщаючи цей пост з ще кількома міністерськими посадами.

Нинішній правитель Тонга є доволі суперечливою та неординарною особистістю. Так, він народився у королівському палаці 4 травня 1948 року та навчався у своєму вітчизняному коледжі імені Тупоу, а згодом у коледжі Ньюінгтон, що у Сідней (Австралія). Вищу освіту принц здобув у елітній військовій академії Сендхерст, що у Великобританії, де він навчався з представниками аристократичних родів усього світу. Вже у 21-річному віці йому було присвоєно звання Головного полковника сил оборони та королівської гвардії Тонга. З 1970 по 1979 р. його королівська високість трудилася на посаді секретаря міністра закордонних справ королівства, приблизно в цей же час принц засновує королівський центр науки, покликаний навчати грамотності, і комп'ютерній грамотності — військовослужбовців та інших громадян.

Крім того, проявив себе принц і в приватному секторі, будучи володарем телекомунікаційної компанії Тонфон. Полюбить сучасний король єдиної полінезійської монархії і літературну діяльність, а також мистецтво кіно. Під час коронації монарха деякі західні ЗМІ поширили інформацію щодо гультайського

способу життя принца часів його навчання у Великій Британії. Однак жодного офіційного підтвердження такі інформаційні повідомлення не знайшли, та й, крім того, сувора військова дисципліна Сендхерста навряд чи дала б юнакові можливість витратити багато часу на дозвілля.

У 1982 році над державою пронісся смертоносний ураган, що завдав величезних втрат її інфраструктурі та економіці. Чимало підданих почали відчувати злидні. У 1999 році країну спіткало ще одне лихо: вона втратила майже половину власного державного бюджету, двадцять шість мільйонів доларів США, а така сума є для королівства доволі відчутною. Справа полягала в тому, що держава отримувала майже половину надходжень до своєї скарбниці, продаючи власне громадянство, і для ефективного менеджменту цим процесом було запрошено європейця, такого собі Джессі Богданова. Останній настільки був до вподоби суверенові, що той навіть запропонував йому славнозвісну посаду придворного шута, однак Богданов віддячив монархові зовсім не цирковою витівкою: домігшись пришвидшеного переведення грошей у готівку, він утік безслідно [10].

Не дивно, враховуючи зазначене вище, що тонганці регулярно влаштовують масові народні заворушення, щоб виказати своє невдоволення існуючим політичним режимом. Особливо підігривається така пристрасть зниженням рівня доходів населення, більшість якого змушена існувати на менш ніж сто доларів США на місяць, та високим рівнем безробіття у королівстві. Обурює широкі верстви населення і той факт, що у власності однієї лише королівської родини знаходиться вагома частина прибережної зони держави, в той час як у країні доволі мало пляжів, і це при тому, що Тонга лежать на островах.

Не може оминати увагою народне око і те, що королівська родина має вельми солідні статки, в першу чергу у вигляді нерухомості за межами держави. Один лише палац короля Тонга у Новій Зеландії, наприклад, оцінюється приблизно у сім мільйонів доларів, в той час як прості громадяни нерідко живуть у саморобних халупах. Проте закон, хоча суворий, все ж таки є законом: у Конституції Тонга чітко прописано, що допоки існуватимуть тонганці, правити ними має тільки король.

Переходячи до розгляду іншої дуалістичної монархії сучасного світу — Королівства Марокко, слід відзначити, що так само, як і в Тонга, ця країна має стародавні монархічні традиції, адже

ще наприкінці VII — початку VIII століть нашої ери на теренах сучасного Марокко з'явилися арабські завойовники, які приєднали державу до арабського халіфату. Незалежною ж країною Марокко є з 1956 року, перебуваючи протягом першої половини XX століття під колоніальним ярмом Франції та Іспанії.

Відповідно до Конституції 1972 року, яка змінювалася і доповнювалася у 1992 та 1996 роках з огляду на введення двопалатного парламенту, Марокко являє собою конституційну монархією теократичного зразка, де король є не тільки главою держави, а й главою церкви та верховним головнокомандувачем збройних сил. Саме монарх, без участі парламенту, призначає та звільняє прем'єр-міністра та фактично керує виконавчою владою, оскільки відповідно до Конституції йому належить право головувати на Раді міністрів, яка є виконавчим органом королівства. Король Марокко також має право розпустити парламент, а успадкувати престол мають право лише чоловіки [11, с. 586].

Марокканський парламент складається з двопалатного парламенту, і цьому органу в парі з королем належить законодавча влада. Палата представників, нижня палата парламенту, складається з 325 депутатів, обирається на шестирічний термін. Дві третини її обираються шляхом загальних і прямих виборів, а ще третина — виборщиками комунальних рад. Палата радників — верхня палата марокканського парламенту — обирається терміном на дев'ять років та складається з 270 членів. Вищим судовим органом у державі є Верховний Суд [11, с. 586].

Ще одна монархія дуалістичного зразка існує на півдні Африки. Королівство Свазіленд утворилося ще у 1830 році, однак наприкінці XIX століття було приєднане бурами до Трансваалю. А вже у 1906 році тут було встановлено британський протекторат. Тільки у 1967 році це державне утворення здобуло внутрішню автономію, а ще роком пізніше — незалежність. Згідно з Конституцією, яка, обнародована у 1978 році, не набула чинності, держава має устрій конституційної монархії, якою є і на практиці [12, с. 434].

Вищим законодавчим органом Свазіленду є Лібанда — парламент, який складається з двох палат. До нижньої — палати зборів — входять 65 членів, верхня палата — сенат — нараховує 30 парламентарів. Повноваження парламенту — п'ять років. Система виборів до парламенту Королівства Свазіленд є двоступінчатою, доволі незвичною та дещо складною. Так, 55 депутатів

нижньої палати обираються виборщиками, а ще десять — призначаються королем. Натомість, більшість сенату формує сам монарх, адже йому належить право призначати дві третини сенаторів, і лише десять з них обираються палатою зборів. Виконавча влада в державі належить самому монархові, адже він наділений правом і призначати прем'єр-міністра, і формувати уряд за поданням його голови [12, с. 434]. Правосуддям в державі опікується Високий суд, Апеляційний суд та суди загальної юрисдикції.

Висновки. Таким чином, виходячи з вищевикладеного, можна обґрунтовано стверджувати, що не всі монархи сучасного світу наділені суто церемоніальними повноваженнями, як це ми спостерігаємо в Японії або європейських країнах з монархічним устроєм. Незважаючи на те, що, спираючись на досвід європейських країн, політична наука розглядає дуалістичні монархії як перехідний етап від абсолютизму до парламентарно-монархічного ладу, у розглянутих у межах нашої роботи країнах цей перехід помітно затягується, і, цілком вірогідно, взагалі не матиме місця, оскільки не є вигідним ані самим монархам, що зосередили у своїх руках майже всю повноту влади, ані політичному класові кожної з держав, який є вельми консервативним через зрозуміле побоювання втратити свої статки разом зі зміною форми державного ладу.

Незважаючи на те, що кожна держава має свою унікальну історико-культурну спадщину (і саме цей чинник визначає механізми її державного правління) дуалістичний монархічний лад виявляє себе застарілою формою державного управління, оскільки саме він у першу чергу через власне виродження і високу корумпованість приближених до монарха чиновників і зумовлює низький рівень життя населення у країнах, політичний устрій яких був предметом розгляду в цій роботі.

1. Шаповал В.М. Дуалістична монархія // Юридична енциклопедія: в 6 т. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 2.

2. Дубина О.К. Монархія // Юридична енциклопедія: в 6 т. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 3.

3. Тонга. Энциклопедия Кольера. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/1116/%D0%A2%D0%9E%D0%9D%D0%93%D0%90

4. Федоренко В.Л. Тонга // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл. — Т. 6. Т-Я, 2004.

5. Tongan Language. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.pmo.gov.to/tongan-language.html>

6. Тангароа. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.turlocman.ru/french-polynesia/4206>

7. Тонга. Большой энциклопедический словарь. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/294882>

8. Король Тонга Тупоу V отказался от абсолютной власти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://aminpro.narod.ru/monarh_0009.html

9. The Kingdom of Tonga. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/16092.htm#gov>

10. Тонга. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://proekt-wms.narod.ru/states/tonga.htm>

11. Федоренко В.Л. Марокко // Юридична енциклопедія: в 6 т. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 3.

12. Федоренко В.Л. Свазіленд // Юридична енциклопедія: в 6 т. — К.: Укр. енцикл., 2003. — Т. 5.

Розділ II. НАУКОВІ РОЗВІДКИ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Науменко Ольга Михайлівна

МЕХАНІЗМ ВХОДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИХ ЕЛІТ У СИСТЕМУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

У цій статті розглянуто поняття «політико-управлінська еліта», процес її становлення та розвитку за часів державної незалежності. Структурно проаналізовано та представлено механізми входження політико-управлінської еліти до законодавчого органу влади.

Ключові слова: «політико-управлінська еліта», «політична еліта», «механізм входження політико-управлінських еліт», «рекрутування», «клановість».

Naumenko O.M. The mechanism of incorporation the occurrence political power elites in the Verhovna Rada of Ukraine system. In the current article has investigated the conception of «political-power elites», the process of establishment and development during the time of state independence. It has structurally analyzed and introduced the occurrence process of political-management elites into legislative authority.

Key words: «political-management elites», «political elites», «occurrence process of political-management elites», «recruitment», «clannishness».

На сучасному етапі вивчення поняття «політичні еліти», зокрема «політико-управлінська еліта», тільки починає зароджуватися та формуватися, набувати чітких обрисів та категоріальних визначень. Активізуються проблеми подальшого вибору і визначення стратегії й тактики суспільно-політичного розвитку держави. Важливу роль у цих процесах відіграє саме еліта.

На еліту (політичну, управлінську) покладається ухвалення стратегічно важливих рішень, від яких залежить доля не тільки країни, а й кожного громадянина [1, с. 374–378].

Політико-управлінська еліта — це своєрідна душа суспільства, що відбиває моральне обличчя соціуму і рівень свободи громадяни-

на. Еліта є носієм базових традицій суспільства, його духовних і моральних цінностей.

За іншим визначенням, політико-управлінська еліта — це функціонально об'єднана верхівка привілейованої групи людей, яка відзначається високим громадянським статусом, відповідними державно-правовими повноваженнями, професійними, соціальними і психолого-особистісними якостями, здійснює владно-політичні функції в суспільстві та приймає політичні рішення.

До політико-управлінської еліти входять різні верстви суспільства. Це групи, які займають центральні позиції в політичній системі, стоять біля керма державного управління, багато в чому визначають характер, напрями і форми політичного розвитку суспільства [2].

Ідеї елітарного управління суспільством мають давні традиції [3, с. 90]. Думки щодо поділу суспільства на меншість, яка управляє і керує, та більшість, якою управляють та керують, висловлювалися ще в стародавні віки. Наприкінці XIX ст. ця меншість дістала назву від французького слова elite — кращий, добірний, обраний [2]. Концепції еліт та погляди, які стосуються поняття еліта, сягають початків суспільно-політичного мислення.

На всіх історичних етапах розвитку людства виділялися привілейовані меншості, соціальні спільності, які були панівними в суспільстві. Характерна ознака такої соціальної спільності — безпосередня участь у прийнятті й реалізації важливих рішень [4, с. 9].

Найбільш послідовного обґрунтування поняття «елітизму» набуло у Конфуція, Геракліта, Сократа, Платона і Аристотеля, Епікура і Лукреція Кара [2]. Філософи Античності (Аристотель, Геракліт) підкреслювали необхідність нерівності членів суспільства, вважаючи, що «одні повинні правити, а інші їм коритися» [4, с. 9]. Також Геракліт, Сократ та його учень Платон сформулювали концепцію замкнутості суспільства. Елітарні ідеї Античності були найповніше відображені та розвинуті далі у праці філософа Платона «Держава», який політичну нерівність пов'язував з якостями душі, які характерні тим чи іншим групам населення. Платон виділяв три соціальні спільності: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих людей, які становлять керовану більшість [4, с. 9–10].

У добу Середньовіччя ідеї політичної еліти знайшли відображення в творчості Ф. Аквінського (папа — володар світу, а церковна

ієрархія — обрана верства суспільства), Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, А. Шопенгауера [2].

За Н. Макіавеллі, обрана (елітарна) меншість покликана панувати над натовпом, не здатним до розуміння справжніх важелів суспільного життя [5, с. 20].

Теоретики італійської школи політичної соціології Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, Ж. Сорель створили концепції еліти, засновані на спостереженнях за реальною політичною поведінкою та взаємодією суб'єктів. Феномен політичної еліти знаходить обґрунтування в різних течіях: ліберальній (Г. Лассуелл, К. Поппер, К. Мангейм, Р. Даль), структурно-функціональній (Г. Парсонс, С. Ліпсет).

Одним із співтворців концепції елітаризму був Хосе Ортега-і-Гассет, який стверджував, що еліта — це особи, які інтелектуально або морально стоять над людською масою та мають розвинуте почуття відповідальності.

М. Вебер вважав, що найбільші шанси на лідерство має той, хто висуває загальнонаціональні завдання, які можуть зацікавити всі класи та верстви суспільства. Неполітично пасивна маса формує у своєму середовищі вождя, а політичний вождь вербує собі «світу» і завойовує масу демагогією.

У політичній науці розрізняють моністичний та плюралістичний теоретичні підходи до пояснення феномену еліт. Перший репрезентують Ч.Р. Міллз, Дж.У. Дамхофф, Ф. Хантер, Т. Мейно, П. Бірнабаум, які вважають, що суспільством керує одна пануюча еліта. Вона об'єднує у своїх лавах тих лідерів, які обіймають стратегічні посади у політичній, економічній та військовій сферах. Р. Міллз визначив правлячу еліту як тих, хто посідає командні пости.

Принципово протилежні акценти в трактуванні природи еліти роблять представники іншого дослідницького напрямку: Р. Арон, Д. Перрі, Д. Рісмен, Д. Трумен, Р. Даль. Вони відстоюють ідею щодо існування в суспільстві не однієї, а багатьох еліт. Наявність чисельних центрів влади, а отже, й різноманітних еліт, є, на думку вчених, достатньою підставою для контролю над владними структурами, над спрямованістю їх діяльності [4, с. 15–20].

Прихильники цієї теорії, що має назву плюралістичної, А. Бентлі, П. Шаран, Р. Даль та Р. Арон визначають еліту як правлячу меншість, що має перевагу над більшістю завдяки своєму багатству, соціальному престижу, компетентності, політичній активності і здатності відтворювати себе через механізм соціалізації.

Особливу увагу політологів, філософів, істориків, соціологів, представників інших суспільствознавчих дисциплін сьогодні привертає становлення політико-управлінської еліти, визначення її місця і ролі в складному і неоднозначному процесі політичного реформування українського суспільства: адже успіх соціально-політичних і економічних реформ у будь-якій країні значною мірою зумовлений професіоналізмом правлячої еліти.

Хоча на сьогодні українська політична наука ще не виробила задовільно обґрунтованого визначення поняття «механізм формування еліти», все ж це поняття можливо в загальних рисах окреслити як систему, за якою відбувається просування та власне входження названих еліт в органи державного управління.

Відомі такі шляхи входження еліт в органи законодавчої влади.

Перш за все, політичне лідерство — це сфера суспільної діяльності, де має яскраво виражений характер конкуренція, зокрема внаслідок виходу на політичну арену нових фігур [6, с. 186–191].

Наступним шляхом входження є «клановість». У контексті пострадянської дійсності кланом називають тіньове закрите угруповання, яке не має легітимного оформлення та утворюється на ґрунті спільних інтересів учасників. Основою формування й існування клану є економічний та матеріальний інтерес. Іноді клани називають «п'ятою владою». Вони прагнуть розширити сфери впливу, вдаючись до підкорення або знищення конкурентів. У сфері політики клан адаптується до особливостей цієї сфери суспільного життя, намагаючись залучити до політичних структур своїх висуванців, підкоряючи інших політиків. Досить поширеними механізмами входження кланів до складу політичних еліт є непотизм (рекрутування до складу правлячої еліти за ознаками споріднення) і трибалізм (політичне просування за принципом земляцтва) [4, с. 26].

Корпоративно, або кланово, олігархічна модель владних відносин в Україні відрізняється від російської, оскільки там немає домінування одного клану, як в Україні, а наявна конкуренція корпоративно-олігархічних груп. Ця конкуренція відіграє роль стримуючого механізму, який не дозволяє встановити диктатуру одного клану чи його представників [5, с. 32].

До особливостей процесу трансформації в Україні слід віднести і те, що на початку 90-х років швидко розвивається співпраця представників нової еліти (куди увійшла й частина колишньої радянської бюрократії) з представниками бізнес-структур, які тоді

зароджувалися. Більше того, експерти відзначали тенденцію зрощення політичних і бізнес-структур. Клієнтні угруповання, клани формувалися навколо впливових лідерів — осіб клану, які здійснювали контроль над відповідною територією. Фінансово-промислові групи регіону підтримували певних політиків. Вони також активно взаємодіяли з органами правопорядку, банківськими структурами і ЗМІ.

Становище еліти ускладнювалося також зміною в елітоутворюючих процесах. Боротьба двох моделей рекрутування еліт — номенклатурної та олігархічної — призводила до розмитості сформованих на їх базі принципів елітних субсистем. Якщо раніше в українському суспільстві панував службовий принцип рекрутування до еліти, то в 90-ті рр. йому на зміну приходить олігархічний, який складається з політико-фінансової олігархії і вступає в боротьбу з номенклатурною бюрократією. Ці принципи не втратили своєї актуальності й у сучасній політичній реальності України.

У період 1991–1996 років в Україні перевага в цій боротьбі була на боці номенклатури, а подальші два роки (1996–1998) — панування олігархії. Потім, з 1998 р., знову намітилася активізація дій бюрократії.

За цих умов неминучим було повернення до системи добору кадрів в умовах закритої системи управління [4, с. 80–83].

З часу проголошення незалежності України набула поширення практика формування владної еліти країни через активне залучення представників регіональних еліт. У сучасній Україні боротьба за владний олімп має хаотичний, неконтрольований характер і центру інколи відводиться роль пасивного спостерігача.

Формування соціально-політичного складу українського парламенту розпочалося з входження через процедуру виборів до Верховної Ради України представників регіональних угруповань і, водночас, кланів: дніпропетровської, донецької, львівської та харківської груп.

На початку 1990-х років ініціативу в боротьбі за центр і формування політико-управлінської еліти України перехопила західно-українська (дисидентська контреліта з центром у Львові). Львівська група на той час використовувала таку комбінацію капіталів: соціальний, символічний, культурний.

Така комбінація капіталів послабила позиції дніпропетровської групи, капітали якої на той час виявилися непопулярними. Дніпропетровці, хоч і не були повністю витіснені з владних позицій,

змушені були на якийсь час застосовувати тактику вичікування і збереження, закріплення своїх владних повноважень.

На момент проголошення незалежності України колишній номенклатурній еліті довелося інкорпоруватись у ряди представників львівської групи, в такий спосіб забезпечивши собі легітимність. Таким чином, у першій половині 1990-х років при владі перебував конгломерат з колишніх партійних функціонерів і політичних дисидентів, яких важко повною мірою назвати політико-управлінською елітою.

Одночасно зі львівською групою на владний олімп почала активно претендувати донецька регіональна еліта, яка ще з радянських часів мала в межах України пріоритетне становище (якщо порівнювати її економічний капітал з капіталами інших груп) завдяки вугільній галузі.

Показовим є той факт, що в 1990–1995 роках троє з чотирьох Прем'єр-міністрів (В. Масол, В. Фокін, Є. Звягільський, причому В. Масол обіймав цей пост двічі) були вихідцями з Донбасу. Основна стратегія донецької регіональної еліти в боротьбі за центр була націлена на посади у вищих ешелонах виконавчої влади. З часом донецька група додала до цього ключові позиції в транс-регіональному і столичному бізнесах.

З приходом до влади Президента Л. Кучми почався тривалий період панування дніпропетровської групи [7, с. 223–224].

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. В цей же час інституційно оформилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма теперішніми політичними історіями України — це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл повноважень, контроль над ресурсами і владними структурами.

Конфігурація влади й обсяг повноважень в українській політичній системі постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х років більшу політичну вагу і вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає Президент. Уже за Л. Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами із законодавчою владою, але тоді Президентові явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на свою користь.

Починаючи з 1995 р., спостерігається поступова і дедалі більша концентрація владних повноважень у руках Президента Л. Кучми та його адміністрації — попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, усупереч всім реальним та удаваним юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим у контрдіях Верховної Ради. На початку 2000-х років Л. Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською» або ж «суперпрезидентською».

Бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, назовні видавалися як перманентний конфлікт між Президентом і парламентом. На рубежі 1990–2000-х років у ньому з'явилася «третя сила» — організована політична опозиція, що діяла як у стінах Верховної Ради, так і поза ними. Назагал боротьба у трикутнику «Президент — парламент — опозиція» мала вигляд класичної схеми, цілком звичної для усталених демократій.

За підрахунками британських політологів А. Вільсона і Т. Кузьо, у складі обраної 1990 р. Верховної Ради перебувало 95 представників апарату КПУ (тепер уже колишніх), 60 працівників центрального апарату міністерств та відомств, 67 керівників промислових підприємств, 44 керівники колгоспів і радгоспів, 19 представників верхівки радянських профспілок. Саме ці люди становили основу «промислово-аграрного лобі», яке гальмувало економічні реформи і легальну приватизацію, використовуючи державні бюджети та власність як джерело стягування ренти, а Верховну Раду — як місце лобіювання поточних інтересів та соціальної демагогії.

Якщо Верховна Рада була місцем лобіювання економічних інтересів груп інтересу/впливу на рівні законодавчих рішень, то уряд розглядався як технічний засіб для практичної реалізації цих інтересів. Тому контроль над урядом у цей період став предметом конфлікту, по-перше, між різними групами рантє, що змагалися у Верховній Раді (яку у цей час почали називати «парламентом»), по-друге, між Президентом і проводом Верховної Ради. Першим відомим компромісом між різними групами інтересу/впливу стало призначення головою уряду Л. Кучми — практично всі сторони сподівалися, що він буде слухняним виконавцем вказівок [8, с. 160–163].

З отриманням важелів державної влади дніпропетровською групою у 1994 р. політизування бізнесу і подальша реалізація

цих процесів у формуванні політичних партій, що представляли інтереси конкретних регіональних груп бізнесу в центрі, набирали обертів. І найбільш яскраво це виявилось у виборчих кампаніях 2002 р., 2006 і 2007 рр. (парламентські вибори) та 2004 р. (президентська кампанія), в якій бізнес брав активну участь.

1994 р. став початком періоду більш упорядкованого становлення політико-управлінських еліт — як центральної, так і регіональних. Уже у 1995 р. базове ядро української еліти фактично сформувалось.

Переважно «земляцька» кадрова політика була характерна лише для початкового етапу правління Л. Кучми. Після кризи, пов'язаної з діями П. Лазаренка і його команди, Л. Кучма перейшов до тактики активного «мікшування» (наближення — віддалення) вищих управлінських кадрів. Дніпропетровця В. Пустовойтенка на посаді голови уряду змінив В. Ющенко, який сприймався як представник західного регіону, потім — А. Кінах з Миколаєва і, нарешті, В. Янукович з Донбасу.

У державній політиці певну роль починає відігравати харківська регіональна група. Про це свідчить той факт, що «партія влади», Народно-демократична партія України, найчисельніший осередок мала саме на Харківщині. Харків'янами були голови Адміністрації Президента Є. Кушнарьов і О. Дьомін та віце-прем'єр В. Семиноженко.

Зі всіма змінами, що відбуваються протягом цього періоду, поступово підвищується роль Києва як столиці і його ресурсних потенціалів. Саме в період президентства Л. Кучми роль Києва істотно зростає і у внутрішній політиці, що відбувалося паралельно з провінціалізацією колишніх центрів політичної активності — Львова, Донецька і Харкова.

Одночасно збільшується політична вага власне київських елітних груп, яких зазвичай називають столичними. Ці елітні групи не мали тісного «земляцького» зв'язку з будь-яким регіоном країни і його регіональною елітою.

З 1991 до 2006 роки вплив регіонального чинника на формування складу політико-управлінської еліти (перш за все, парламентської когорти) мав тенденції до зростання.

Донецька регіональна група посіла ключові посади у виконавчій владі в 2002–2004 рр., потім, восени-взимку 2004–2005 р., прогнала боротьбу за центр, але у 2006 р. взяла реванш — що, в свою чергу, не задовольнило представників інших елітних груп,

які задля ревізування підсумків виборів 2006 р. ініціювали й «протиснули» проведення дочасних виборів у вересні 2007 р.

Таким чином, політичну ситуацію до і після виборчих кампаній (президентської 2004 р., та парламентської 2006–2007 рр.) визначає конфлікт регіональних еліт у боротьбі за центр. Усе це свідчить про зростаючу роль регіональних еліт у внутрішньополітичному житті країни [7, с. 224–229].

За підсумками виборів Президента України у 2010 році до влади прийшов лідер Партії регіонів В. Янукович і разом з ним прийшла численна «команда» донецьких керівників (дехто говорить навіть про донецько-луганський клан, ключові позиції якого перебувають в руках Р. Ахметова та В. Януковича). Саме ця дволідерність у Партії регіонів спричиняє деякі внутрішньопартійні розколи та межі лояльності.

Теоретично є два механізми формування еліт: відкритий і закритий. Відкритий шлях (механізм) формування еліти діє на широкій соціальній базі через використання засобів штучної і природної селекції. При цьому важливо мати державну і позадержавну (громадську) процедуру селекції (відбору і виховання) еліти, оскільки природні, стихійні механізми селекції найталановитіших та ефективних громадян у різних сферах життя мають дуже низький коефіцієнт корисної дії. Співвідношення штучних (в позитивному значенні) і природних, стихійних механізмів залежить від сутнісних характеристик суспільства: економічного і політичного ладу, рівня демократії, якості законодавства, традицій, релігій. Чим більш цивілізоване і організоване суспільство, тим більше уваги воно приділяє селекції еліти.

Важливе місце при цьому займають процедури формування політичної еліти, з якої потім рекрутуються кадри для законодавчої, виконавчої, судової влади, інформаційних і виховних систем, консультативних служб. Дослідити ці процедури і керувати ними — означає розуміти і регулювати процеси включення людей в політику, розподілу їх на державні і громадські посади, знати, хто і як робить політичні кар'єри.

Закритий шлях (механізм) формування еліти базується на привілеях верстви, групи — наприклад, дворянства, духовенства. Це, по суті, означає відтворення еліти на вузькій соціальній базі, що веде до деградації еліти [5, с. 40–42].

Відбір до еліти з метою її поповнення і формування здійснюється шляхом рекрутування. На рекрутування еліти впливає

низка чинників, таких як: соціальне походження, освіта, кваліфікація, зв'язки в суспільстві, політична кон'юнктура.

Хід рекрутування є складним і неоднозначним процесом багатofакторного просування каналами й мережами зв'язків до вищих поверхів владної ієрархії. Один з дослідників цього процесу, професор Чиказької школи соціології і політики Богдан Герасимів, пропонує узагальнену модель рекрутування еліти в сучасному суспільстві. Він стверджує, що ця модель може бути застосована як до західних, так і до перехідних суспільств. Її перевагою є багатofакторність і системність конструкції. Особливість його підходу пов'язана з акцентами на соціальні мережі і політичні ресурси. Кожне суспільство пропонує свою структуру політичних можливостей, форми організаційного приєднання, свої критерії відбору професійних ролей та статусів. Попри те, сукупність «підштовхуючих» і «витягуючих» чинників рекрутування і логіки просування елітними мережами є універсальними для сьогодення.

Польський дослідник Яцек Васілевські поділяє чинники «введення» в еліту на: меритократичні (освіта, професійні навички, виконавчість); патронажні (входження в номенклатуру, особисті зв'язки); аскриптивні (стать, батьківське оточення, місце проживання, соціальне походження) [9, с. 269–270].

Російська дослідниця Ольга Криштановська розподіляє перебування в еліті на три основні фази: інкорпорація, тобто процес входження до еліти; ротація, процес переміщення всередині політичної системи; експропріація, процес виходу з еліти.

Процес інкорпорації відбувається в сучасних суспільствах різними способами, але головними шляхами серед них є призначення та вибори [10].

Ці два механізми спричиняють неоднорідність політичної еліти й дозволяють виділяти в її структурі дві взаємозалежні спільності:

– по-перше, ті, просування яких до еліти відбувається шляхом виборів (президенти, депутати всіх рівнів, лідери політичних партій). Таку соціальну спільність можна назвати політичною елітою у вузькому сенсі;

– по-друге, ті, які потрапляють до складу елітної спільності шляхом призначення (міністри, інші чиновники, які очолюють управлінські структури державної влади).

Як найбільш змістовну, на наш погляд, дефініцію терміна «політико-управлінська еліта» можна запропонувати таку: це чиновники вищої ланки, які володіють формальною владою в організаціях

та інститутах, займаються політичним управлінням і встановлюють правила організації життя в суспільстві.

Структура політико-управлінської еліти також неоднорідна. В її структурі необхідно розмежувати службовців середніх ланок державної влади та тих, хто посідає найвищі позиції в системі політичного управління державою. Особлива значущість найвищих позицій у структурах державної влади для функціонування всього суспільства передбачає і особливу увагу до якості людей, які посідають ці позиції, їх особливу відповідальність та вміння відповідати соціальним очікуванням [4, с. 28–29].

Формування політико-управлінської еліти є першочерговим завданням для будь-якої держави, особливо для посткомуністичних держав. Цей процес є тривалим, навіть за сприятливих умов він може відбуватися протягом десятиліть. Радикальні зміни останнього часу в Україні, які багато вчених називають революційними, неминуче потребують зміни політичної еліти.

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державотворчі завдання у конкретній історичній ситуації. За висновками А. Пахарєва, в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття [11, с. 353–358].

Варто зазначити: по-перше, Україна поки що не має цілісної та ефективної політико-управлінської еліти, яка відповідала б загальнонаціональним інтересам, конкретно-історичним умовам, традиціям і менталітету народу; по-друге, українське суспільство ще не визначилося остаточно з концептуальними засадами подальшого суспільно-політичного розвитку, що не дає можливості вищим владним структурам та політико-управлінській еліті країни розробити й ефективно здійснювати соціально-економічні перетворення; по-третє, у суспільстві наявна тенденція до посилення соціального напруження, її головне протиріччя пролягає по осі «бідні–багаті». Подальше зубожіння більшості населення на тлі надзвичайного збагачення незначного прошарку негативно впливатиме на соціальну базу підтримки дій політико-управлінської еліти.

Механізми формування еліти та шляхи її входження в органи законодавчої влади належать до ключових питань, які визначають розвиток держави як на сучасному етапі, так і в подальшій перспективі. Від того, як цей процес проходитиме, залежатиме

склад еліти та соціальний зміст управління, що здійснюватиме політична еліта.

1. Крюков О. Про визначення поняття політико-управлінська еліта // Вісник НАДУ. — 2005. — №1.

2. Якубовський О. П., Приходченко Л. Л. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. — Одеса: ОФ УАДУ, Оптімум, 2001.

3. Рудич Ф.М. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. — К.: Парламентське вид-во, 2010.

4. Див.: Крюков О.І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2006.

5. Див.: Журавський В. С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. — К., 1998. — С. 20.

6. Див.: Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Монографія. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.

7. Див.: Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навч. посіб./ Національна академія державного управління при Президентові України, Українське товариство сприяння соціальним інноваціям; Ред. кол.: Є.А.Афонін (голова), Ю.С.Ганжуров, В.В.Лісничий, О.В.Радченко. — К.: Парламентське вид-во, 2008.

8. Див.: Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія // Український історичний журнал. — 2009. — №1 (148).

9. Див.: Мандзій Л.С., Дацаківська О.Ю. Політична еліта: історія та теорія: Навчальний посібник. — Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009.

10. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005.

11. Крюков О. Розвиток політико-управлінських еліт у посткомуністичному просторі // Вісник НАДУ. — 2005. — №4.

*Нагорняк Михайло Миколайович***БОРОТЬБА ЗА ЛІДЕРСТВО
В ПРОЦЕСІ ВРЕГУЛЮВАННЯ
ЕТНОПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ
У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ**

У статті висвітлюється важливе питання сучасної міжнародної політики — здатність держав і міжнародних інститутів спільно розв'язувати одну із глобальних проблем людства — проблему збереження миру. Досліджено роль американської і європейської дипломатії у врегулюванні етнополітичних конфліктів у Центрально-Східній Європі.

Ключові слова: етнополітичні процеси, етнізація держав, регіоналізація держав, постконфліктне державне будівництво, стратегія постконфліктного управління, інтернаціоналізація, механізм миротворчості.

M. Nagornyk. *The Struggle for Leadership in the Process of Regulation Ethno-Politics Conflicts in East-Central Europe.* The article highlights the important issue of contemporary international politics — the possibility of states and international institutions work together to solve one of the global problems of mankind — the problem of preserving peace. Investigated the role of American and European diplomacy in resolving ethnic conflicts in Central and Eastern Europe.

Key words: ethno-political processes, ethnization of states, regionalization of states, post-conflict nation-building, post-conflict management strategy, internationalization, the mechanism of peacemaking.

Вислів британського географа Г. Макіндера «Хто править Східною Європою — володіє центром; хто править центром — володіє світом», що звучав особливо зловісно в часи могутності Радянського Союзу, з розпадом СРСР, Югославії, Чехословаччини наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть набув нового звучання. Етнополітичні процеси, які відбувалися в цьому регіоні, продемонстрували, що немає детермінантної залежності між набуттям незалежності і формуванням єдиного європейського простору, між суверенізацією і встановленням політичної стабільності. Залишається відкритим питання про те, якою буде Європа ХХІ ст. — єдиною чи фрагментарною, самостійною чи під егідою супердержав, які перспективи її розвитку.

Відмінність підходів дається взнаки уже в трактуванні поняття «суверенітет». Якщо у французькій політичній традиції в центрі визначення суверенітету є поняття «держава», то в німецькій — «нація». Французька політична еліта, зберігаючи вірність традиціям, є прибічником єдності і неподільності держави, тоді як погляд на суверенітет німецької політичної еліти, внаслідок тих самих історичних традицій, є докорінно відмінним.

У нових геополітичних умовах питання національно-державного будівництва і суверенітету тісно пов'язане з базовими принципами зовнішньополітичних стратегій провідних держав Західної Європи і США, що визначає ідентифікацію національних інтересів і методів їх реалізації у зовнішній політиці. Такими принципами для Німеччини є: децентралізація, регіоналізація й етнізація інших держав. Загальна концепція Федерального уряду «Гуманітарне запобігання криз, вирішення конфліктів і мирна консолідація» (2000 р.), яка стала ідеологічною основою зовнішньої політики ФРН на рубежі ХХ–ХХІ століть, однією із центральних причин криз і конфліктів, які можуть мати як «міждержавний», так і «внутрішньодержавний» характер, називає проблеми «неспроможних» держав, «держав, що розпадаються» («failing states») [1, с. 59]. Такий підхід відкриває широке поле для втручання у внутрішні справи інших держав в обхід їх національно-державного суверенітету і механізмів ООН. Найбільш рельєфно це виразилося в односторонньому визнанні незалежності Словенії і Хорватії, без врахування думки країн-членів ЄС. Ввівши в політичну практику нові принципи визнання національних держав без попереднього врегулювання ними суперечливих питань (проблеми кордонів, забезпечення прав національних меншин), Німеччина тим самим створила небажаний для міжнародного права прецедент, який привів до ще більшого розмежування сторін в колишній Югославії [2, с. 36].

Щодо позиції Франції стосовно розпаду Югославії, то вона визначалася, з одного боку, її прихильністю status quo як запоруки європейської безпеки, з другого боку — її зовнішньополітичними традиціями. Тому на початковому етапі Югославського конфлікту ми бачимо прагнення утримати федерацію від розпаду. Уже влітку 1991 року президент Франції Ф. Міттеран визначив позицію своєї держави, яка зводилась до наступного:

– якщо неможливо зберегти федерацію, міжнародна спільнота повинна обмежити процес розділу і прагнути уникнути будь-якого загострення ситуації;

– з цією метою слід дотримуватися позиції нейтралітету щодо республік колишньої Югославії, які поділяють відповідальність за розпад федерації;

– Франція і Європа мають відігравати головну роль у вирішенні кризи, в якій США утримуються від прямого втручання.

За ініціативи Ф. Міттерана в серпні 1991 року була створена Міжнародна арбітражна комісія із президентів Конституційних Суддів або Конституційних Рад ФРН, Бельгії, Іспанії, Італії і Франції. Комісія попередньо висунула умови, які мали виконати країни колишньої Югославії для того, щоб бути визнаними міжнародною спільнотою. Проте, як показав хід розвитку подій на Балканах, замість того, щоб вибудувувати власну лінію, яка б спиралася на давні традиції франко-сербської дружби, Франція сама відійшла від власних ініціатив, зробивши ставку на спільну європейську політику. Як наслідок, Німеччина, будучи зацікавленою в послабленні сербських позицій, забезпечила свої інтереси, визнавши Хорватію і Словенію уже наприкінці 1991 року [3, с. 43–44]. Вплив зовнішніх чинників проглядається в розгортанні і погашенні конфліктів, які виникли в посткомуністичному регіоні Європи. Якщо на початку 1990 років дві третини щорічного приросту кількості нових збройних конфліктів у світі припадало на Європу [4], то станом на 2009 рік етнополітичні конфлікти, які виникли на посткомуністичному просторі Європи, були заморожені або знаходилися на стадії врегулювання. При цьому посередниками і гарантами у процесі врегулювання конфліктних ситуацій виступають провідні світові гравці, які, як правило, від імені ООН використовують сили НАТО або ЄС. Домінуючи у питаннях врегулювання конфліктів, вони активно впливають на процеси постконфліктного державного будівництва, що веде до боротьби між ними за сфери впливу. Досвід Балкан показав, що розширення кола завдань міжнародного співтовариства у вирішенні конфліктів не вписується в модель миротворення, а тому у вжиток було введений новий термін «мирне будівництво» [5, с. 4]. Як показує досвід врегулювання конфлікту в Боснії, проведення заходів, покликаних нейтралізувати конфліктний потенціал, у будь-якому разі передбачає взяття цієї території під міжнародний протекторат. Цей протекторат виражається в тому, що легітимна і обрана народом місцева влада володіє лише обмеженим суверенітетом, підпорядковуючи свої дії високим представникам міжнародних організацій. Сам миротворчий процес будується

на взаємодоповнюючих зусиллях різних міжнародних інститутів (ООН та її агентств, ЄС, НАТО, ОБСЄ, Ради Європи, МВФ, Всесвітнього банку і т.д.), які покликані взаємодіяти не тільки з номінальними керівниками країни, але й із лідерами антагоністичних етнічних общин і широкими колами громадянського суспільства.

Участь у процесі «мирного будівництва» в конфліктних регіонах стала одним із основних інструментів досягнення геополітичних пріоритетів провідних світових гравців, котрі добиваються домінування після розпаду біполярної моделі світу. Методи, які використовувалися в 90-і рр. США і їх союзниками під час врегулювання конфліктів у колишній Югославії, стали наглядною демонстрацією цієї тенденції.

Політику США на Балканах варто розглядати як частину загальної стратегії, спрямованої на поєднання євроатлантичної і близькосхідної сфер американського домінування. Якщо в 90-х роках основний акцент у зовнішній політиці США був зроблений на врегулювання кризи на Балканах і активній участі в державному будівництві конфліктних регіонів, то з приходом у Білий дім 2001 року Дж. Буша пріоритетом зовнішньої політики стала боротьба з міжнародним тероризмом і, як наслідок, відбулася переорієнтація регіональних інтересів Вашингтона на Близький і Середній Схід. Це привело до необхідності зменшення американського контингенту в Боснії і Косово та передачі управління миротворчими операціями ЄС. Так, у березні 2003 р. під егіду ЄС перейшла від НАТО операція в Македонії, спрямована на врегулювання конфлікту між владами цієї країни і албанськими збройними формуваннями, а в грудні 2004 року під управління ЄС було передано проведення Боснійської миротворчої операції [6, с. 518–519, 636–638]. Проте США не втрачали інтересу до проблеми конфліктного управління в цій частині Європи.

Вступ до НАТО країн Центрально-Східної Європи — колишніх союзників СРСР по Варшавському договору — привів до повороту політики Білого дому і початку наступного етапу участі США в посткомуністичному облаштуванні цієї частини Європи. «Сигналом» для такої еволюції позиції Вашингтону стала доповідь Міжнародної кризової групи (МКГ) в січні 2005 року: «Косово: на шляху до остаточного статусу», в якій, зокрема, говорилося про необхідність швидкого прийняття рішення про статус краю, оскільки затягування його вирішення призведе до перетворення Косово в постійне джерело регіональної нестабільності [7].

Наступні доповіді МКГ щодо ситуації в Косово пропонували як безальтернативний варіант саме остаточне відокремлення його від Сербії і підтримували план спеціального представника Генерального секретаря ООН, колишнього президента Фінляндії М. Ахтісаарі, про «піднаглядну незалежність». Як зазначає П. Смірнов, напрацювання МКГ за своєю суттю відображали курс Вашингтону в другий період адміністрації Дж. Буша, який отримав в країні підтримку як демократів, так і республіканців [8, с. 108]. Активізація політики США сприяла форсуванню процесу остаточного визначення статусу Косово. У жовтні 2005 року Рада Європи ухвалила рішення про проведення переговорів щодо цього питання, які розпочалися в лютому 2006 року.

У квітні 2007 р. питання перспектив надання незалежності Косово стало предметом слухань у Комітеті іноземних справ Палати представників. Виступаючи на слуханнях, заступник держсекретаря США з політичних питань Н. Бернс наголосив: «Ми не вважаємо, що регіон може рухатися вперед без розв'язання останньої із головних проблем, пов'язаних з розпадом Югославії, — статусом Косова». Наріжним каменем американської політики в регіоні, зазначив він, є допомога Косово, Боснії, Сербії, Хорватії, Македонії і Албанії у вступі до НАТО і Європейського Союзу. Але перед цим вони повинні отримати шанс здійснити все, що вимагається для досягнення стійкого миру і повної незалежності [8].

Одночасно із форсуванням розв'язання проблеми статусу Косово Вашингтон став заохочувати процес конституційної реформи в Боснії і Герцеговині та процес переходу від фактично конфедеративної структури до федеративної. У врегулюванні питання в Косово і Боснії проглядаються дві зовнішньо протилежні, але органічно доповнюючі одна одну технології зовнішнього управління етнополітичними кризами. Якщо перша передбачає примусове відділення конфліктної території від держави, до складу якої вона офіційно входить, то друга — таке ж примусове утримання різних етнічних груп у рамках неприродного державного утворення і подальше урізання їх автономії.

Після того, як переговори між сербською і албанською сторонами закінчилися невдачею і влада Косово в середині лютого 2008 року в односторонньому порядку проголосила незалежність краю на базі «плану Ахтісаарі», незважаючи на те, що цей план літом 2007 року був заблокований Росією в Раді Безпеки ООН, США і більшість країн Євросоюзу визнали нову державу. В обхід

ООН Євросоюз прийняв рішення про направлення до краю Місії із забезпечення верховенства закону (EULEX), а також вирішив відкрити офіс політичного представника ЄС, який, аналогічно досвіду Боснії і Герцеговини, мав отримати широкі права спостерігача і можливості втручання у внутрішні справи краю, аж до відміни рішень уряду, звільнення чиновників, розслідування справ з корупції. Незважаючи на заперечення Сербії і на те, що згоди РБ ООН не було отримано, США і ЄС спробували легітимізувати місію Євросоюзу в Косово через ООН.

Така готовність США передоверити Євросоюзу «кризове управління» на Балканах мала на меті спрямувати Європейську політику у сфері безпеки і оборони (ЄПБО) в напрямі «атлантизації», а не на формування самостійної європейської ідентичності. Такий крок мав би вписати ЄПБО в стратегічні пріоритети США. Діючи за аналогією з Боснією, Вашингтон готовий був визнати за ЄС роль «зовнішнього управління» і в Косово, за умови збереження за собою гаранта політичних рамок косовського врегулювання і його євроатлантичного спрямування. Ці рамки передбачали реалізацію «плану Ахтісаарі» щодо «піднаглядної незалежності» Косово, недопустимість поділу Косово і будь-яких спроб Белграду обмежити суверенітет косовської влади над сербськими районами краю, згорання Місії ООН в Косово, яка має в процесі реконфігурації там міжнародної присутності поступитися місцем структурам ЄС на всій території.

Цьому сприяла позиція Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, який наперекір супротиву Росії санкціонував згорання Місії ООН і передачу поліцейських функцій в Косово EULEX. Наприкінці жовтня 2008 року Верховний представник ЄС у зовнішній політиці і безпеці Х. Солана і заступник держсекретаря з європейських і євразійських справ Д. Фрід підписали в Брюсселі угоду про участь США в EULEX, до складу якої Вашингтон зобов'язувався направити 80 поліцейських і вісім співробітників судових органів і прокуратури. Станом на середину грудня 2008 року Місія із забезпечення верховенства закону розпочала свою роботу на всій території Косово, незважаючи на те, що п'ять членів Євросоюзу — Греція, Іспанія, Кіпр, Словачія і Румунія — так і не визнали новоутворену державу [9].

Необхідно зазначити, що діяльність EULEX має нейтральний статус, а тому не залежить від визнання чи невизнання незалежності Косово; і крім того, Белграду внаслідок переговорів з ООН

вдалося добитися збереження суттєвої присутності Місії ООН в сербських районах краю у сферах судочинства, поліції, митного контролю, а також охорони сербської культурної спадщини. Із такою поступливістю Сербії, незважаючи на протести косовської влади, змушений був змиритися і Вашингтон. Така поведінка США, на наш погляд, була продиктована двома обставинами: по-перше, потребою зміцнення переважно мусульманської держави в центрі європейського континенту як важеля тиску на єдину Європу; по-друге, ця поступка розглядалася як крок якщо не юридичного, то фактичного визнання Белградом відділення Косова. Те, що Сербія, незважаючи на відторгнення її законної території, ставить сьогодні питання про вступ до ЄС, лише служить підтвердженням правильності її стратегії постконфліктного управління на Балканах.

Отже, загалом ми можемо сказати, що Косово служить західним країнам та інститутам (Євросоюзу і НАТО) своєрідним полігоном для відпрацювання моделей міжнародного управління кризами і конфліктами, а «піднаглядна незалежність» сербського краю — одна із технологій такого управління.

Проте балканську модель врегулювання етнотериторіальних конфліктів США і Євросоюз поки що не можуть застосувати щодо пострадянських конфліктних вогнищ (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я), які знаходяться під контролем Росії і її силових структур, незважаючи на присутність спостережних місій ООН та ОБСЄ. Оскільки миротворчі операції там проводяться відповідно до угод, укладених між сторонами конфлікту, за участю Російської Федерації, то це веде до гегемонії Москви в процесі стабілізації конфліктів. Винятком тут є лише карабаський конфлікт, у якому дипломатичний процес був інтернаціоналізованим із самого початку, а Росія, разом із США та Францією, є однією із трьох співголів Мінської групи ОБСЄ.

Аналіз політики Росії щодо пострадянських конфліктних територій дає нам підстави виділити два етапи: кінець 80-х — 90-ті роки і початок XXI ст. На першому етапі стратегія російської влади щодо цих територій була спрямована на «заморожування» конфлікту і ніяких кроків для досягнення рішень у проблемі статусу територій не робилося. Такий стан справ було зумовлено внутрішньополітичною нестабільністю в середині Росії і зміною її геополітичного становища. Свідченням цього є прийняття Москвою на Стамбульському саміті ОБСЄ в листопаді 1999 року зобов'язання

вивести військовий контингент і бази з території Молдови і Грузії. Виконання цих зобов'язань розглядалося західними партнерами РФ як обов'язкова умова ратифікації ними адаптованого Договору ОБСЄ. Виступаючи на саміті в Стамбулі, президент Росії Б. Єльцин наголосив, що російська сторона пропонує нову технологію вирішення конфліктів, «технологію терплячого пошуку взаємоприйнятних рішень» [10]. Політичні зміни, які відбулись у Грузії, не були сприятливими для Росії, що змусило її в 2005 році піти на досягнення домовленостей з Грузією про вивід своїх баз із Батумі й Ахалкалакі. Цей дипломатичний успіх Грузії поставив питання про законність перебування російських миротворців у Південній Осетії й Абхазії, котрі не приховували своїх симпатій до сепаратистів.

Втративши силові важелі впливу, Москва змінює стратегію управління пострадянськими конфліктними ситуаціями, посиливши напрям фактичного відокремлення «самопроголошених» держав шляхом масового надання їх жителям російського громадянства.

Оскільки нинішні дипломатичні формати і зусилля не сприяють прогресу в питаннях вирішення «заморожених» конфліктів, це привело до активізації розробки Заходом різних варіантів їх розв'язання. У їхню основу закладено інтернаціоналізацію механізму миротворчості, що приведе до зміни існуючого нині політичного механізму врегулювання, де домінуючою є Росія. На Стамбульському саміті НАТО в червні 2004 р. підкреслювалася важливість регіону Причорномор'я і Кавказу, який безпосередньо межує із Близьким і Середнім Сходом і став у 2000-ті роки ареною військово-політичної активності США і їх союзників [11, с. 76].

На початку 2000-х років ареною російсько-євроатлантичного протистояння став процес врегулювання конфлікту в Придністров'ї, оскільки зі вступом до НАТО і ЄС країн Південно-Східної Європи зона цього конфлікту стала безпосередньо примикати до нових кордонів євроатлантичних інститутів. На відмінну від ситуації на території Грузії, російське військово-політичне лідерство в придніпровському врегулюванні не було підкріплено безперечним лідерством на дипломатичному фронті. Разом із РФ офіційними посередниками стали Україна і ОБСЄ. Варто зазначити, що наша держава в період правління Л. Кучми не виступала з якимись помітними ініціативами в придністровському напрямі. Незважаючи на його стратегічну важливість, Україна, внаслідок своїх

економічних зв'язків із Росією, дотримувалася традиційної для неї політики. Про відсутність належної стратегії у врегулюванні конфлікту на прикордонній з Україною території свідчила і позиція нового керівництва держави на чолі з В. Ющенком, котрий, замість винесення виваженої пропозиції, яка б відповідала існуючим реаліям, по суті, приєднався до лінії Заходу.

У 2003 році ОБСЄ запропонувало новий миротворчий механізм врегулювання кризи у Придністров'ї, який передбачав прийняття нової спільної конституції Молдови і Придністров'я і виведення російських військ та озброєнь з регіону. Але проти виведення російських військ виступили владні структури невизнаної республіки. У цих умовах Росія зробила спробу перехопити ініціативу і запропонувала сторонам конфлікту угоду про «асиметричну федерацію» (т.зв. «меморандум Козака»), яка мала бути схвалена ОБСЄ. Меморандум, зокрема, передбачав можливість подовження присутності російських військ на цій території на 20 років і право вето Придністров'я на рішення центральної влади аж до 2015 р. [12]. Оскільки «Меморандум Козака» мав на меті зберегти російський вплив у регіоні, він не був підтриманий президентом Молдови В. Вороніним.

Прагнення Росії монополізувати врегулювання пострадянських конфліктів суперечить духу спільних документів, які Москва підписала із США та НАТО. Серед цих документів слід назвати Спільну декларацію президента В. Путіна і президента США Дж. Буша про нові стратегічні відносини між РФ і США від 24 травня 2002 року. У ній, зокрема, відзначається, що «Росія і США будуть співпрацювати у вирішенні регіональних конфліктів, у тому числі в Абхазії і Нагірному Карабасі, а також придністровському питанні в Молдові». У Римській декларації глав держав і урядів РФ і країн-членів НАТО від 28 травня 2002 року передбачається «подальша розробка загальної концепції спільних миротворчих операцій Росія — НАТО» [13].

Вищезазначені міжнародні угоди говорять про готовність російської еліти на початку 2000-х років налагодити всебічне співробітництво із західними партнерами в питаннях розв'язання затяжних конфліктів на пострадянському просторі й у сфері безпеки. Крім того, Росія підтримувала механізм співробітництва із Заходом у врегулюванні боснійського і косовського конфлікту і до 2003 року зберігала там свій миротворчий контингент. Причиною наростання напруженості в російсько-американських відносинах

стали: іракська війна, початок переговорного процесу про остаточний статус Косово і підтримка США «кольорових революцій» у Грузії та Україні.

Прихід до влади політичних сил, неконтрольованих Москвою, був сприйнятий як спроба витіснити Росію з її лідерських позицій на територіях колишнього СРСР. Та попри це не менш важливим чинником, який привів до активізації зусиль Росії у вирішенні етнополітичних конфліктів у вигідному їй руслі, стало порушення принципу багатосторонності США і ЄС у випадку з Косово. Тому відхід від цього принципу не давав підстав США і ЄС вимагати від Росії його дотримання стосовно пострадянських конфліктних вогнищ [14].

Враховуючи це, ряд російських експертів у 2006 році почали розробляти концепцію «косовського прецеденту» для тих самопроголошених республік (Абхазії, Південної Осетії, Придністров'я), які були фактично російськими протекторатами. На офіційному рівні ця концепція була озвучена президентом РФ В. Путіним на прес-конференції наприкінці січня 2006 року: «Якщо хтось вважає, що Косово можна надати повну державну незалежність, то тоді чому ми повинні відказувати в цьому абхазцям і південно-осетинцям... Я не хочу сказати, що Росія негайно визнає Абхазію або Південну Осетію як незалежні самостійні держави, але такі прецеденти в міжнародній практиці є» [15].

Заручившись підтримкою Москви, лідери самопроголошених пострадянських республік різко активізували зусилля щодо їх фактичної суверенізації і спроби добитися для них міжнародного визнання. У вересні 2006 року референдум про незалежність було проведено в Придністров'ї, у листопаді — в Південній Осетії. У грудні жителі Нагірно-карабаської республіки проголосували за проект конституції, який визначав республіку як суверенну демократичну державу.

Однак США і Євросоюз відкинули прецедентний підхід до вирішення «заморожених» конфліктів, оскільки вважають косовський випадок унікальним і неприйнятним для Придністров'я, Абхазії або Південної Осетії. Його унікальність, за словами помічника держсекретаря США в справах Європи і Євразії Д. Фріда, зумовлена специфічними обставинами насильницького розпаду Югославії, існуванням узаконених етнічних чисток, загрозою масової гуманітарної кризи, що спричинило втручання НАТО заради його відвернення, подальшим введенням в Косово управління ООН

відповідно до резолюції РБ ООН, якою передбачалося прийняття подальших рішень щодо статусу цієї території [17].

Разом з тим, вважаючи, що визнання незалежності, оголошеної без згоди Сербії, є випадком унікальним і не може бути застосованим до інших конфліктних ситуацій, західні держави не беруть до уваги той факт, що динаміка міжнародної конфліктності не завжди вкладається в їхні схеми. Прикладом тут може служити Македонія, де підписання за посередництва ЄС у 2001 році Охридської угоди про припинення війни між владою і албанськими бойовиками фактично зробило Македонію двообщинною державою, де албанці значною мірою володіють правом вето на закони, які увалюються парламентом держави. Суперечки з Грецією на Бухарестському саміті НАТО щодо назви «Македонія», через який країні було відмовлено у запрошенні в НАТО, дали змогу албанцям збільшити тиск на владу і прийняти нові принизливі заходи із закріплення «державотворчого» статусу албанської нації в Македонії [8, с. 117].

Усе це дає нам підстави зазначити, що, незалежно від тверджень США і ЄС про унікальність косовського випадку, реальна динаміка конфліктності не буде їм підпорядковуватися. Керуючись реальними геополітичними міркуваннями, Росія не може застосувати «косовський прецедент» однаковою мірою до всіх конфліктів.

На розгортання конфлікту і його врегулювання впливає, на наш погляд, наявність певного контексту конфронтаційних відносин між державами, тобто, чи зачіпає він геополітичні позиції держав і чи існує пряма зацікавленість у його вирішенні. Це демонструє підхід Росії до абхазького і південноосетинського конфлікту, який визначався контекстом конфронтаційних російсько-грузинських відносин і наміром Тбілісі вступити до НАТО.

Ще до «п'ятиденної війни» в серпні російське керівництво зробило ряд кроків, які наблизили його до офіційного визнання двох відокремлених від Грузії республік: було відмінено санкції проти Абхазії, введені Радою глав держав СНД в 1996 році, оголошено про встановлення прямих правовідносин Росії з Абхазією і Південною Осетією. Такі кроки Росії були продиктовані, поперше, намаганням не допустити втягування Абхазії і Південної Осетії в процес можливого вступу Грузії до НАТО; по-друге, спробою дати відповідь на активізацію дипломатії Євросоюзу і США в абхазькому конфлікті, спрямовану на зміну формату врегулювання, і в кінцевому підсумку — на виведення російських миротворців

і заміну їх міжнародним контингентом. Посилення опіки Росії над невизнаними республіками мало певні риси «тайванського варіанта», згідно з яким відносини між РФ і невизнаними республіками будуватимуться за моделлю, яка існує між США і Тайванем. У цих умовах дипломатичні зусилля Заходу були спрямовані на те, щоб переконати самопроголошені республіки у необхідності зміни формату врегулювання конфлікту і їх відмови від односторонньої проросійської орієнтації. Одночасно США та їх союзники говорять про необхідність ширшого тлумачення «косовської моделі» врегулювання конфлікту. На думку аналітика Вашингтонського Фонду Джеймстауна В. Сокура, косовська модель принципово відрізняється від того «формально-легітимістського» прецеденту, який існує в уяві Москви та її прибічників у невизнаних республіках. Він розкрив змістовну суть цієї моделі, яка полягає в інституціональній присутності Заходу в зонах пострадянських конфліктів з метою протидії етнічним чисткам, стримання експансіонізму великих держав і забезпечення вступу в європейські інститути всіх сторін конфлікту [17].

Навесні та влітку 2008 року зусилля ЄС і США були спрямовані на переформатування процесу врегулювання абхазько-грузинського конфлікту таким чином, щоб у ньому взяли участь Грузія і Абхазія як сторони конфлікту, а Євросоюз і ОБСЄ/ООН — як організації-посередники. При цьому Росії, як державі, котра має важливі інтереси в регіоні і в той же час безпосередньо зацікавлена в певному вирішенні конфлікту, надавалася можливість впливати на мирний процес через ООН і ОБСЄ нарівні зі США і Туреччиною [14].

На тлі активізації європейської та американської дипломатії, яка пропонувала сторонам грузинсько-абхазького конфлікту нові варіанти його врегулювання і миротворчого механізму, для Москви стало зрозуміло, що ставка на «замороження» цих конфліктів і відтягування вирішення проблеми статусу конфліктних територій остаточно втратили свою актуальність. З метою недопущення виходу ситуації з-під контролю російське керівництво вело активний пошук нової формули вирішення конфлікту. За кілька місяців до «п'ятиденної війни» старший науковий співробітник ІМЕМО РАН Н. Федулова висловила думку, що «Кремль може наважитися на активні дії тільки після того, як проллється «велика кров». До настання «часу Х» він повинен використовувати всі засоби, що знаходяться в його розпорядженні [18, с. 67].

У серпні 2008 року, з нападом Грузії на Південну Осетію, такий «час X» настав. Втручання Росії у військові операції проти Тбілісі привели до його поразки і поставили крапку в дебатах навколо доцільності визнання Москвою двох відділених від Грузії «невизнаних» республік. Такий стрімкий розвиток подій у зоні конфлікту зробив концепцію «тайванського варіанта» неактуальною. 26 серпня указом президента Д. Медведєва Південна Осетія і Абхазія були визнані незалежними республіками з якими російська влада встановила дипломатичні відносини і уклала договір про дружбу і співробітництво. Після погодження із владою двох республік російське керівництво розмістило на їх території військові бази чисельністю по 3800 російських військово-службовців у кожній. Цей військовий контингент не має жодного відношення до миротворчої діяльності.

Російська модель врегулювання етнополітичних конфліктів, що була апробована в закавказькому конфлікті, абсолютно відрізняється від застосованої США і ЄС в Косово. Перш за все, ця модель спрямована на гегемонію в регулюванні конфлікту однієї держави і на протидію зовнішньому втручання. Відмінним є підхід Росії до постконфліктного управління. Якщо Захід протягом десятиліття проводить послідовну лінію на інтернаціоналізацію конфлікту шляхом залучення міжнародних інститутів, у тому числі й Росії, яка бере участь в роботі Контактної групи, обговоренні важливих питань косовського врегулювання в Раді Безпеки ООН, то Росія «приватизувала» конфліктне управління.

Російсько-грузинський конфлікт навколо Південної Осетії призвів до створення несприятливої дипломатичної ситуації для Росії, яка, по суті, проігнорувала думку міжнародних інститутів ООН і ЄС. Вийти з цієї ситуації Москва змогла за допомоги Франції, яка головувала в ЄС. Зусиллями президента Франції Н. Саркозі була підписана угода із президентом Росії Д. Медведєвим про шість принципів врегулювання конфлікту («план Медведєва — Саркозі»), яка стала кроком до інтернаціоналізації процесу врегулювання закавказького конфлікту. Моніторингова місія ЄС замінила російських військових у зонах безпеки біля кордонів Південної Осетії та Абхазії. Проте ЄС в діалозі з Росією щодо проблем абхазького і південноосетинського конфліктів змушений враховувати факт визнання Росією незалежності двох відділених від Грузії республік. У своєму виступі на спільній прес-конференції з президентом Туреччини Ф. Гюлем у Москві в лютому 2009 року

президент Росії Д. Медведєв відзначив: «Серпнева криза минулого року показала, наскільки важливою є координація всіх країн регіону під час виникнення таких загроз, і те, що ми здатні впоратися з подібного роду проблемами самостійно, без участі позарегіональних держав» [19].

Таким чином, Росія ще раз наголосила на своїй рішучості самостійно розв'язувати регіональні проблеми і конфлікти на пострадянському просторі без рекомендацій позарегіональних сил стосовно шляхів і кінцевої мети врегулювання.

Зрозуміло, що за такого підходу Росія буде робити все, щоб зберегти Придністров'я як свій геополітичний плацдарм. Існуючий формат переговорів «5+2», де Росії разом з Україною і ОБСЄ відведена роль посередника, розмиває російське лідерство у врегулюванні конфлікту, а тому Москва спрямовує всі свої зусилля на те, щоб спрямувати процес врегулювання конфлікту в русло двостороннього діалогу між Кишиневом і Тирасполем. Одним із можливих засобів відновлення діалогу вона вважає реанімацію окремих ключових ідей «меморандуму Козака» 2003 року. Враховуючи поведінку Москви в закавказькому конфлікті, ми можемо відзначити, що збереження миру в зоні конфлікту, відсутність реальних кроків Молдови щодо вступу в НАТО і антиросійської політики є причиною її примирення з існуючим тут станом справ. Разом з тим, після підписання спільної заяви українським Президентом В. Януковичем та російським В. Медведєвим про придністровське врегулювання у мас-медіа з'явилася також інформація про підписання «таємних протоколів», які узгоджують план заходів Києва та Москви, в ході яких Придністровська Молдавська Республіка має найближчим часом приєднатися до України, а Молдова перейти під жорсткий контроль Росії. Попри те, що така інформація була спростована заступником голови Адміністрації Президента України Ганною Герман, вона викликала негативну реакцію в Молдові та Румунії [20]. Не вдаючись до аналізу можливих наслідків такого рішення, варто зауважити, що як українській, так і російській сторонам не можна не враховувати присутності ЄС і НАТО в переговорному процесі щодо врегулювання конфлікту.

Поряд з цим, будь-яка неузгодженість дій і розбіжність інтересів, які дали про себе знати в ході дипломатичних зусиль США і ЄС на абхазькому напрямі навесні — влітку 2008 року, можуть сприяти тому, що Росія вдасться до більш рішучих дій. А така небезпека існує, судячи з настороженого ставлення США до посередницьких

зусиль президента Франції Н. Саркозі і подальших міжнародних консультацій щодо врегулювання абхазького і південноосетинського конфліктів. Так, співробітник Американського інституту підприємництва Фредерік Кейгган у заяві, підготовленій до слухань з проблем російсько-американських відносин після грузинської кризи в Комітеті з іноземних справ Палати представників, у вересні 2008 року стверджував: «Французький президент Саркозі прийняв від російського президента Медведева те, що фактично було російським ультиматумом Грузії, а потім пред'явив його Саакашвілі, щоб той підписав його як «компроміс»... Саркозі, таким чином, від імені Європейського Союзу, де Франція нині головує, став соратником Росії в її спробах примусити Грузію капітулювати на умовах Москви» [16, с. 124].

Претензії Росії і США на гегемонію, які зберігаються після краху біполярної системи, підтверджують, що збереження практики подвійних стандартів і поділу на «своїх» і «чужих» в умовах III тисячоліття має певні межі навіть для тих, хто домінує в сучасному світовому порядку і має можливість нав'язувати іншим учасникам свої погляди. Разом з цим, аналізуючи позиції провідних геополітичних гравців у врегулюванні етнополітичних конфліктів, не можна не враховувати реальну ситуацію, яка є значно складнішою, ніж це видається, і кожний конфлікт є унікальним в аспекті співвідношення принципів територіальної цілісності і самовизначення націй.

В умовах міжнародної інтеграції порушення принципу багатосторонності, у випадку з Косовом, США і ЄС створило в міжнародній практиці прецедент, який варто не зводити до політики Росії щодо пострадянських конфліктних зон, а розглядати значно ширше. Адже, по суті, цей прецедент ставить під сумнів здатність людської спільноти до спільних дій щодо розв'язання глобальних проблем людства.

1. Никитин А.К. Современная внешнеполитическая стратегия ФРГ / А.К. Никитин. — М., 2008.

2. Воробьева Л.М. Внешняя политика ФРГ на пороге XXI века / Л.М. Воробьева. — М.: Рос. ин-т стратег. исслед., 2000.

3. Обычкина Е.О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире / Е.О. Обычкина. — М., 2004.

4. Smith D. Trends and Causes of Armed Conflict. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management. — Интернет-ресурс: <http://www.berghof-handbook.net>

5. Никитин А.К. Международные конфликты и их урегулирование / А.К. Никитин // Международная экономика и Международные отношения. — 2006. — №2.

6. Системная история международных отношений: в 2 т. / Под ред. А.Д. Богатурова: События 1945–2003 годов; изд. 2-е. — М.: Культурная революция, 2009. — Т. 2.

7. Kosovo: Toward Final Status Europe, Report No 161.24.01.2005. — Интернет-ресурс: <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=3226&1=1>

8. Смирнов П.Е. Новая восточноевропейская повестка дня для США после приёма бывших стран «советского блока» в НАТО и ЕС / П.Е. Смирнов // Восточная Европа во внешнеполитических приоритетах США. — М., 2009.

9. Институт демократии и сотрудничества. Косово 2009. Итоги десяти лет управления международной администрации и года независимости. — Интернет-ресурс: www.idceurope.org/ru/showerinformation.asp?identificateur27

10. Стамбульский саммит ОБСЕ // Дипломатический вестник. — Декабрь, 1999. — Интернет-ресурс: www.mid.ru/dip_vestnsf/9962ddc4f717c733c3256737042.

11. Асмус Р. Евро-атлантическое Причерноморье / Р. Асмус // Россия в глобальной политике. — 2007. — №3.

12. Саліженко О. Перспективи придністровського врегулювання. Шанси України / О. Саліженко. — Интернет-ресурс: <http://novynar.cjv.ua/analytics/government/118781/print>.

13. Декларация глав государств и правительств Российской Федерации и государств-членов НАТО. — Рим. — 28 мая 2002 г.: Интернет-ресурс: eulaw.edu.ru/dokumets/legislation/eur_int_law/rome_declaration.htm.

14. Asmus R., Cornell S., Herrberg A., Popesku N. Internationalizing the Georgia — Abkhazia Conflict Resolution Process: Why a Greater European Role is Needed. The German Marshal Fund of the United States. Policy Brief. Foreign Policy Program. Conflict Resolution.

15. Президент России. Пресс-конференция для российских и иностранных журналистов 31.01.2006. Интернет-ресурс: 63381type82634_100848.shtm.

16. Russia and U.S. Russia Relations. Daniel Fried, Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs. Remarks before the U.S. Senate Foreign Relations Committee. Wash., DC. 21.06.2007. — Интернет-ресурс: <http://www.state.gov/p/eur/ris/rm/86990/htm>

17. Socor V. There is a Kosova Precedent, Though not what Moscow Says it is. // Eurasia Daily Monitor. 22.02.2008. — Интернет-ресурс: http://www.Jamestown.org/edmp/eur/article.php?article_id=2372824.

18. Федулова Н. «Замороженные» конфликты в СНГ и позиция России / Н. Федулова // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — №1.

19. Заявления для прессы по итогам российско-турецких переговоров. 13.02.2009. — Интернет-ресурс: http://www.Kremlin.ru/appears/2009/02/13/1640type63377type63380_212876shtm.

20. Саліженко О. Перспективи придністровського врегулювання. Шанси України / О. Саліженко. — Интернет-ресурс: <http://novynar.cjv.ua/analytcs/government/118781/print>.

Басараб Михайло Миколайович

ПІДХОДИ У ВИРІШЕННІ ЕТНІЧНОГО СЕПАРАТИЗМУ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті аналізуються різні підходи до подолання сепаратизму на основі порівняння практики вирішення питання етнічного сепаратизму у різних країнах світу. Автор виокремив три підходи: компромісний, силовий та комбінований і дослідив недоліки та переваги кожного з них. Особливу увагу у публікації приділено превентивним заходам для мінімізації сепаратистських ризиків на території України.

Ключові слова: етнічний сепаратизм, компромісний, силовий, комбінований підходи, мінімізація сепаратистських ризиків.

Basarab M. Approaches to resolving ethnic separatism: world experience and the Ukrainian reality. In article the author analyzed the different approaches to overcome separatism by comparing the practice of resolving the issues of ethnic separatism around the world. The author distinguished three approaches: compromise, power, combined and researched the advantages and disadvantages each of them. Particular attention is given to preventative measures to minimize the separatist risks on the territory of Ukraine.

Key words: ethnic separatism, compromise, power, combined approaches, minimize the separatist risks.

Особливості сучасних суспільно-політичних взаємини вказують на те, що проблема сепаратизму є актуальною для значної частини держав. Якщо взяти до уваги аналіз чинників, що слугують передумовою, породжують сепаратизм та сприяють поширенню цього процесу, можна дійти висновку: етнічний сепаратизм є потенційною загрозою для кожної держави. Безліч країн пережили міжетнічні конфлікти і відокремлення територій в їхньому

наслідку. Навіть якщо перебіг сепаратистських дій розгортався закономірно, за типовою моделлю (історичні передумови — причини — сприятливі обставини), розв'язання кожної окремої конфліктної ситуації було своєрідним. Враховуючи потенційну ймовірність розгортання сепаратистських дій на території України, ретельного розгляду потребують превентивні заходи із запобігання сепаратистським тенденціям.

Метою публікації є аналіз підходів у вирішенні питання етнічного сепаратизму.

У ході аналізу використовувався дослідницький доробок Юліани Бестерс-Дільгер, Олександра Крилова, Соїли Ністен-Харала та Дмитра Фурмана. Було проаналізовано нормативні акти України, що регламентують міжетнічні взаємини [1].

Порівняльний аналіз шляхів подолання етнічного сепаратизму як конфліктної взаємодії у сучасному світі дає змогу констатувати наявність трьох різних підходів до його вирішення:

1) **Компромісний**, який ґрунтується на мирному врегулюванні цього питання. Цей підхід передбачає застосування таких заходів, які є результатом компромісу між сепаратистами та їхніми опонентами;

2) **Силовий**, який передбачає використання військового тиску та інших примусових заходів, які суперечать інтересам та намірам сепаратистів;

3) **Комбінований**, що базується на змінному застосуванні силових і компромісних прийомів для вирішення сепаратистського конфлікту.

Компромісний підхід реалізується в рамках правових процедур та з врахуванням громадянських прав і свобод. Подекуди наміри керуватися компромісним підходом мають більш формальний характер, однак дотримання певних законодавчих і публічних процедур дає підстави говорити про застосування саме компромісного підходу. Варто відзначити, що компромісний підхід є більшою мірою характерним для країн сформованої та сталої демократії. Гуманістичний тренд, що формально популяризується у цих країнах, зумовлює і відповідні офіційні підходи та процедури для подолання конфліктних ситуацій. Демократичні процедури вимагають реалізації прав усіх громадян на волевиявлення, свободу слова, акції протесту тощо. Така особливість зумовлюється тим, що правова та адміністративна системи в подібних державах є більш публічними та, значною мірою, контрольованими з боку громадськості.

Силовий підхід є більш характерним для країн з нерозвиненими демократичними інститутами. Йдеться про держави, де процедури реалізації громадянських прав або відсутні, або мають лише декларативний характер. Зазвичай такі країни закриті для зовнішнього світу, а вплив міжнародної спільноти на вирішення конфліктних ситуацій є мінімальним.

Дослідник міжетнічних відносин Олександр Крилов зазначає: «Уряди багатонаціональних держав застосовують сьогодні різні способи вирішення міжетнічних конфліктів та протиріч, що виникають у них. Велику роль при цьому відіграють конкретні особливості держави і рівень суспільно-політичного розвитку. Тому не дивно, що історичний досвід розвинених західних країн багато в чому відрізняється від досвіду держав афро-азіатського регіону» [2, с. 42]. Цим самим Олександр Крилов відзначає, що цілком доречним є регіональний поділ держав світу за способами подолання міжетнічних конфліктів, у тому числі і етнічного сепаратизму. У цьому контексті існують яскраві відмінності між країнами Африки чи Азії та державами Заходу.

Разом з тим, така класифікація країн за способом вирішення проблеми етнічного сепаратизму не може бути абсолютною. Навіть у сучасній історії доволі частими є приклади, коли цивілізовані держави зі сталою демократією періодично застосовують силові прийоми та засоби у боротьбі з сепаратистами. Уряд Великобританії ще не так давно вдавався до жорстких заходів щодо ірландських сепаратистів в Ольстері, Іспанія щодо басків, Франція — корсиканців. Це не вичерпний перелік держав з розвинутою демократією, які використовують силові заходи у вирішенні проблеми сепаратизму. Разом з тим, уряди цих країн роблять спроби досягати компромісів із сепаратистами.

Факт поєднання силових та правових способів і засобів подолання етнічного сепаратизму свідчить про існування комбінованого підходу у нейтралізації цього політичного процесу. Оскільки вичерпні правові процедури подолання сепаратизму в світовій практиці трапляються доволі рідко, то часто паралельно використовуються силові прийоми. Для демократичних країн світу більш поширеним у подоланні етнічного сепаратизму варто вважати комбінований підхід.

Слід звернути увагу на діалектичний зв'язок між методами ведення боротьби сепаратистами та вибором державою інструментарію у подоланні такого явища. В цьому суспільному взаємозв'язку

держави та етнічної меншини надзвичайно складно встановити причинно-наслідкові ролі. Фіксація першого факту у силових діях сепаратистів та держави, яка бореться з ними, потребує ретельного історико-хронологічного аналізу. Водночас, майже усі сучасні міжетнічні конфлікти мають тривалу історію та характеризуються такою кількістю взаємодій, що встановлення факту першої силової дії з боку однієї із конфліктуючих сторін не має суттєвого значення для припинення конфронтації.

Щоб пояснити переважно агресивні чи конфронтаційні настрої серед сепаратистів, слід враховувати цілу низку обставин, які на це впливають. Обов'язковою є наявність історичних передумов та причин для зародження сепаратистських намірів. Етнопсихологічними обставинами для сепаратистських дій стають етноцентризм, наявність комплексу меншості, почуття обов'язку перед минулими поколіннями тощо. Все це зумовлює переважно силові способи та засоби вираження сепаратистами своїх намірів. Така боротьба зазвичай зорієнтована на широкий резонанс, що має психологічне пояснення: публічні дії сепаратистів допомагають їм відрефлексувати успішність своєї діяльності. Прагматична вигода резонансних дій полягає і в тому, що це викликає співчуття інших етносів і держав та залучає зовнішні сили до реалізації сепаратистських намірів. Держави переважно впроваджують надто жорсткі заходи, щоб нейтралізувати подальші дії сепаратистів та убезпечити себе від поширення масштабів публічності їхньої діяльності. Таким чином виникають підстави для діалектичного і невинного розвитку конфліктного взаємозв'язку етнічних меншин і держав. Здебільшого це лише поглиблює сепаратистські настрої.

Лише в меншості випадків трапляються винятки, і конфлікт інтересів вдається розв'язати мирним шляхом через пошук компромісу. Як приклад наведемо сепаратистський рух франкомовного Квебеку у Канаді. Цей конфлікт протікає відносно мирно, оскільки сепаратисти користуються широкими легальними механізмами для реалізації своїх прав. З моменту гострої актуалізації квебекської проблеми у другій половині ХХ століття канадська законодавча та адміністративна системи значно еволюціонували в напрямі до забезпечення прав франкомовного населення провінції.

Разом з тим, у сучасному світі значно більше етносепаратистських рухів, які звертаються до жорстких засобів боротьби за свої права, періодично вдаючись до збройної боротьби. У кількох країнах західної цивілізації тліють спорадичні сепаратистські

війни, не кажучи вже про країни Африки: Нігерію, Сомалі, Ефіопію, Кенію, Руанду, Заір, Чад та багато інших. З відомих причин увесь африканський континент практично приречений на безперервне протистояння сепаратистів та існуючих сьогодні держав. Схожою є ситуація в Азії. Нескінченні військові протистояння з сепаратистами тривають в Індії, Пакистані, Китаї, М'янмі, Туреччині, Ірані, Індонезії та інших країнах. Силowe протистояння держав з сепаратистами подекуди триває і у Південній Америці. Незалежно від того, які цілі ставлять перед собою етнічні меншини — відносний чи повний суверенітет, у більшості випадків сепаратисти та держави використовують силовий підхід у захисті своїх інтересів.

Звичайно ж, прийоми та засоби сепаратистів у різних країнах відрізняються: від перманентних акцій протестів чи рідких терористичних актів до тривалих партизанських і тотальних війн.

Часто додатковим стимулюючим чинником для внутрішньодержавних сепаратистських конфліктів стають проблеми недосконалості міжнародного законодавства та інерційності міжнародних організацій.

Задля випередження розвитку етнічного сепаратизму як глобальної тенденції міжнародній спільноті варто вдатися до певних злагоджених дій, зокрема:

- уніфікації та конкретизації міжнародного і національних законодавств у частині регламентування прав на територіальну цілісність та самовизначення етносів;
- посилення ролі та авторитету міжнародних судових інстанцій;
- встановлення чіткої класифікації і критеріїв оцінки міжетнічних конфліктів та вироблення загальноновизнаних уніфікованих засобів і сценаріїв їхнього подолання;
- кооперування держав задля протидії використанню етнічного сепаратизму як засобу досягнення протиправних цілей.

Порівняльний аналіз різних прикладів подолання етнічного сепаратизму шляхом компромісу дає змогу говорити про наявність мирних шляхів розв'язання проблеми вже після актуалізації конфлікту та запобігання сепаратистським процесам шляхом використання превентивних заходів.

Узагальнюючи досвід держав, які у гострій формі зіштовхнулися з питанням відокремлення певних територій та використали компромісну модель вирішення цього питання, можемо констатувати, що подолання конфлікту у більшості випадках було можливим через:

1) суттєве розширення прав та адміністративних повноважень етнічної меншини в межах існуючої держави;

2) визнання повного суверенітету етносів, що розпочали рух за незалежність.

Превентивні заходи держав, які завбачливо мінімізують проблему сепаратизму етнічних меншин у перспективі, виражаються у:

- 1) мінімізації різного роду утисків етнічних меншин;
- 2) наданні більших повноважень етнічним меншинам у межах існуючої держави;
- 3) постійному моніторингу та органічній корекції суспільних процесів, що відбуваються за участю етнічної меншини.

Порівняльний аналіз силового та компромісного підходів подолання сепаратизму дає змогу дійти певних висновків. У світі відомо безліч випадків, коли і силою, і компромісом вирішувалося питання етнічного сепаратизму. Різниця лише в тім, наскільки тривалим буде примирення конфліктуючих сторін і які ресурси необхідні для розв'язання проблеми.

Компромісний підхід передбачає великі часові та політичні витрати, а саме:

- а) ускладнення системи адміністрування у державі;
- б) часові та матеріальні витрати на переговорний процес;
- в) можлива добровільна втрата частини території держави;
- г) обмеження прав інших етносів на користь етнічної меншини, що вдається до сепаратизму.

Водночас, безсумнівними є певні переваги компромісного підходу у подоланні етнічного сепаратизму:

- а) уникнення військових дій (що означає збереження людських та матеріальних ресурсів);
- б) можливе збереження власних економічних інтересів на території, що автономізувалася або відокремилася;
- в) збереження громадського спокою у державі.

Проаналізувавши приклади силового вирішення питання сепаратизму, можна сформулювати основний висновок, який полягає у наступному: вони призводять до значних людських, моральних та матеріальних втрат. Навіть якщо номінально сепаратистський рух придушено, є високий ризик відновлення конфлікту у майбутньому, можливо, навіть у значно більших масштабах.

Україна, як і будь-яка багатонаціональна держава, завжди стоятиме перед потенційними ризиками зародження системного сепаратистського руху. Більше того, представники етнічних меншин

перманентно вдаються до спорадичних сепаратистських акцій, що лише доводять потенційну актуальність питання сепаратизму для України. Найбільш тривалими та артикульованими вогнищами сепаратистських настроїв можна вважати Крим та Закарпаття. Останнім часом тема відокремлення певних територій від української держави актуалізувалась і у промислових регіонах Південного Сходу. Гіпотетично, з проблемою зростання сепаратистських настроїв можуть зіштовхнутися прилеглі до Румунії і Молдови території Буковини та Одеської області, де компактно проживають румунські етнічні громади. Проблема галицького сепаратизму зазвичай перебільшується. По-перше, домінантною етнімічною ознакою для абсолютної більшості галичан є належність до українського етносу. По-друге, поодинокі сепаратистські заяви галичан можна пояснити як форму вияву невдоволення надто кволим становленням України як держави.

Об'єктивно, сьогодні вже неможливо вплинути на зміну історичних передумов українського державотворення. Історичні метаморфози забезпечили Україні строкатий етнічний склад з компактно та дисперсно проживаючими етнічними меншинами. Окрім того, особливості формування української нації призвели до того, що значна частина українців втратила свою національну ідентичність. Промовистим підтвердженням цього факту можуть бути результати дослідження, проведеного авторитетними українськими соціологічними компаніями на замовленнями відомої неурядової організації INTAS, яка основним чином фінансується з бюджету Європейського Союзу. За репрезентативним загальнонаціональним опитуванням 2015 респондентів, яке проводилося наприкінці 2006 року, близько 77% опитаних відповіли, що за національністю усвідомлюють себе українцями [3, с. 358]. Ці результати збігаються з даними перепису населення, що проводився у 2001 році. Тоді в державі була встановлена приблизно така сама кількість етнічних українців.

Разом з тим, лише 55% респондентів у ході опитування відповіли, що вважають своєю рідною українську мову. Натомість, росіянами себе усвідомлює близько 20% українських громадян, а вважають своєю рідною російську мову — більше 30%. Таким чином, можна дійти висновку, що щонайменше кожен четвертий самоідентифікований українець у державі втратив україномовну ідентифікацію. Ця тенденція підтверджується даними досліджень інших соціологічних компаній.

Багатонаціональний склад суспільства та проблема з етнічною самоідентифікацією в багатьох українців є наслідком складних історичних процесів українського державотворення. Це, безумовно, слід розглядати як вагомий об'єктивний чинник, сприятливий для зародження етнічного сепаратизму в державі.

Окрім історичних передумов, Україна, як і інші багатонаціональні держави, гіпотетично може стати заручником маніпуляцій розбіжностями у міжнародному законодавстві, яке торкається регламентації стосунків держави та етнічних меншин. Це стосується норм щодо територіальної цілісності та права етносів на самовизначення.

В Україні наявний ряд об'єктивно сприятливих обставин для поширення сепаратистських тенденцій. Наприклад, географічні особливості гіпотетично небезпечних, у контексті сепаратизму, регіонів. Віддаленість Закарпаття та Криму від адміністративного центру держави. Територіальна близькість цих регіонів до країн, які «підігрують» сепаратистські настрої у цих регіонах. Налагодженість комунікацій між представниками радикальних проросійських рухів з закарпатськими русинами. Впливовість Української православної церкви (Московського патріархату) у Закарпатті, Криму та інших південних та східних областях. Високий природний приріст населення серед кримських татар.

Це далеко невичерпний перелік обставин, що можуть сприяти сепаратистським настроям. Державні органи України не мають прямого впливу на формування чи зміну таких обставин.

Виходячи з вищевикладеного, державі необхідно проводити системну роботу над постійним дослідженням ризиків етнічного сепаратизму, в тому числі займатися моделюванням неконфліктних міжетнічних взаємин. У рамках міжнародного та національного права необхідно впливати на кон'юнктури міжетнічних взаємин у державі.

Міжетнічні взаємини в Україні перебувають у тому стані, коли ще може бути ефективною система превентивних заходів для мінімізації ризиків етнічного сепаратизму у майбутньому. Водночас, абсолютно хибними були б вимоги до України автоматично використати превентивні заходи щодо забезпечення прав етнічних меншин, ідентичні прикладам інших країн. Часто від захисників прав етнічних меншин лунають заклики брати приклад з Канади, Бельгії чи, наприклад, Швейцарії. Такі вимоги слід розглядати як неадекватні, оскільки процес державотворення та етногенезу України

і українців різко відрізняється від історичних обставин формування канадської або, приміром, швейцарської спільнот.

У Канаді дискримінаційні діяння та сепаратистські наміри демонструють представники не автохтонних, а колоніальних етносів, чиї предки в однаковий спосіб захоплювали ці території. Суперечки за суверенітет певних канадських земель розпочалися між нащадками англійських та французьких завойовників. І ті, й інші свого часу завоювали територію Канади, яку до них населяли інші автохтонні етноси. В Україні, на відміну від Канади, основний етнос — українці, який вважається автохтонним.

Бельгійський приклад є відмінним від українського тим, що два основні етноси, з яких колись постало це королівство, мають абсолютно різний етногенез. Франкомовні валлони мають галло-римське походження. Коріння фламандців, які спілкуються голландською, виходить з германських племен. Бельгія як політична нація та державне утворення постала компромісом двох абсолютно різних етносів, що був досягнутий у ХІХ столітті. Щодо України, то формування основного автохтонного етносу, який складає основу сучасної української нації і який тривалий час заселяє ареал сьогоднішньої України, сягає раннього Середньовіччя.

Швейцарія як держава і політична нація розпочинала свою історію як військовий союз різних етносів, що різнилися за походженням та віросповіданням. Це виключно прагматичне державне утворення, першозавданням якого була колективна безпека. Саме цим можна пояснити домінування консоліативних принципів у державницькій традиції Швейцарії. Порівняння з державотворенням України в цьому разі також буде некоректним.

Виходячи із зіставлення прикладів трьох названих держав, які відзначаються високими стандартами захисту прав етнічних меншин, немає підстав стверджувати, що Україна мала б беззастережно вдаватися до аналогічних заходів. Перш за все, через особливість формування сучасної української нації та її державотворення. Безальтернативне та безмежне забезпечення прав етнічних меншин, за аналогією з деякими іноземними державами, містило б серйозні загрози для забезпечення прав корінного етносу — українців.

Загалом чи не основним індикатором демократичності держави у сфері регулювання міжетнічних взаємин можна вважати реакцію міжнародних інституцій та регіонального і світового співтовариства. Дії України у законодавчій і регуляторній політиці

щодо етнічних меншин практично не викликали зауважень з боку авторитетних міжнародних організацій та спільнот, які займаються моніторингом міжетнічних взаємин.

Конституція України та окремі закони, що регламентують міжетнічні стосунки в державі, гарантують реалізацію громадянських прав для усіх громадян України незалежно від їхньої національності, а також забезпечують реалізацію особливих прав етнічних меншин. Цьому, зокрема, присвячено окремий закон «Про національні меншини України». У законі розписано весь обсяг прав представників етнічних меншин в Україні. Стаття 1 документа розпочинається з таких слів: «Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення» [4]. В Декларації прав національностей України, яка була прийнята ще наприкінці 1991 року, сказано: «Дискримінація за національною ознакою забороняється та карається законом» [5]. Окрім того, послідовно демонструючи наміри інтегруватися до європейської спільноти, держава дотримується міжнародних зобов'язань, які стосуються захисту прав етнічних меншин.

До адміністративної реформи Президента В.Януковича в Україні функціонувало окреме профільне відомство — Державний комітет України у справах національностей та релігій. Нині його повноваження передано Міністерству культури. При комітеті існувала Рада представників всеукраїнських громадських організацій національних меншин.

Вищим керівництвом держави у різні періоди створювалися різного роду дорадчі органи з-поміж представників етнічних меншин. Сьогодні при Президентові України діє Рада з питань етнонаціональної політики. В Україні функціонує багато неурядових організацій та партій, які сприяють забезпеченню прав етнічних меншин.

Для того, щоб мінімізувати потенційні ризики поширення сепаратистських настроїв серед етнічних меншин в Україні, державі варто і в майбутньому уникати різного роду дискримінаційних дій.

Україна і надалі має визнавати факт проживання на території держави представників етнічних меншин, гарантувати забезпечення можливостей для збереження культурної самобутності цих етносів. Такі можливості, передусім, можуть бути реалізовані на територіях компактного проживання етнічних меншин. Водночас,

така політика не повинна відбуватися за рахунок витіснення з будь-яких територій держави та сфер життя основних елементів культури корінного етносу — українців. Забезпечення умов для розвитку культури етнічних меншин має здійснюватися паралельно з підтримкою української культури. Наприклад, забезпечення освіти мовами етнічних меншин не повинно означати відмови від обов'язкового і повноцінного вивчення у таких навчальних закладах української мови. Фінансування заходів зі збереження культурної самобутності етнічних меншин, аналогічно зі схожими заходами щодо розвитку української культури, має відбуватися за рахунок бюджетного фінансування з державного та місцевих бюджетів. Держава має також заохочувати спонсорське фінансування таких програм.

Одним з важливих елементів реалізації політичних прав етнічних меншин є їхні рівні можливості з іншими громадянами держави бути представленими у представницьких органах влади та на державній службі.

В умовах чинного виборчого законодавства до представницьких органів влади пропорційна складова виборчої системи достатньо забезпечує право етнічних меншин мати представництво в органах влади. На відміну від мажоритарної системи виборів, яка може забезпечувати право обрання представника лише від компактно проживаючої етнічної меншини, пропорційна дає суттєві переваги для етнічних меншин, що проживають дисперсно. Партії і виборчі блоки, що виступають на захист тих або інших етнічних меншин, можуть збирати голоси їхніх представників по всій території держави.

Для ще більшої демократизації виборчого права, в контексті захисту прав етнічних меншин, для обрання до представницьких органів влади можна було б відмовитися від виборчого бар'єра у 3%. «Виходячи із загальної кількості депутатського корпусу у 450 осіб та провівши нескладні арифметичні обчислення, виходить, що, аби отримати за умов відсутності виборчого бар'єра один мандат, партії чи блоку доведеться таки набрати близько 60 тисяч голосів виборців» [1]. Зняття виборчого бар'єра не маргіналізувало б виборчий процес загалом і значно полегшило б реалізацію права етнічної меншини на представництво в законодавчому органі або ж органах місцевого самоврядування.

Окрім вищеназваних превентивних заходів, представників еліти різних етнічних меншин варто інтегрувати в загальнонаціо-

нальні суспільно-політичні процеси. Наприклад, по змозі слід призначати представників етнічних меншин на відповідальні посади у місцевих та центральних органах державної влади.

Необхідно максимально інтегрувати представників еліти етнічних меншин до суспільних процесів у державі ще з молодого віку. Зокрема, варто надавати пільги представникам етнічних меншин для вступу до провідних вузів держави.

Для мінімізації ризиків етнічного сепаратизму, в рамках загальнонаціональної антикорупційної політики, органи державної влади мають приділяти особливу увагу протидії незаконним діям, що призводять до погіршення економічної та екологічної ситуації в регіонах, де потенційно можуть поширюватися сепаратистські настрої. Що стосується Автономної Республіки Крим, передусім йдеться про резонансні зловживання з об'єктами рекреаційного призначення та протиправні оборудки з землею на півострові. У Закарпатті найбільший резонанс викликають події навколо рекреаційних об'єктів, земельних питань та незаконного використання природних ресурсів в області.

Українській владній еліті слід приділити увагу якнайшвидшому подоланню економічної і соціальної кризи в усіх регіонах України загалом та на територіях з високими сепаратистськими очікуваннями зокрема.

Силовим відомствам необхідно підвищити рівень безпеки громадян у районах проживання етнічних меншин. Це мінімізує незадоволення умовами проживання в Україні з боку представників різних етносів. Зокрема, йдеться про жорсткішу боротьбу зі злочинністю у Криму та Закарпатті, де зазвичай відзначається незадовільна криміногенна ситуація. Незадоволення криміногенною обстановкою у цих регіонах може трансформуватись у прояви сепаратизму.

Українській владі вкрай необхідно контролювати конфліктність у стосунках між етнічними меншинами. Важливо, вживаючи превентивні заходи, не допустити сутичок, а особливо тривалих конфліктів та насильницьких дій між етнічними меншинами. Прикладом подібного протистояння є перманентна конфліктність у стосунках етнічних росіян та кримських татар у Криму.

У рамках програми ефективнішої інтеграції представників етнічних меншин до українського суспільства можна розробити комплекс заходів для добровільної міграції представників компактно проживаючих етносів в інші регіони держави. До таких

заходів можна віднести пільгові умови вступу представників етнічних меншин у вузи в інших регіонах. Надання преференцій з оподаткування та зайнятості в інших регіонах держави і т. ін. Такі заходи приведуть до поступового розмивання ареалу проживання етнічних меншин. Це сприятиме поступовій природній асиміляції етнічних меншин з іншим населенням держави.

Держава має сприяти виведенню на публічний рівень усіх контактів етнічних меншин з офіційними та неофіційними колами інших країн. У міру можливостей Україні слід контролювати розміри та види зовнішньої допомоги, що надаються етнічним меншинам. Таким чином вдасться зменшити рівень латентного впливу на етноменшини з боку представників інших держав. Це значно мінімізує ризики експорту етнічного сепаратизму в Україну.

Окрім зазначеного, компетентні державні органи мають вдаватися до профілактики екстремістських настроїв, знешкодження незаконних терористичних угруповань, мінімізації зв'язків між радикальними представниками різних етнічних меншин тощо.

Серйозну увагу слід приділити наслідкам глобальних міграційних процесів на території України. Надзвичайно високою є загроза перетворення держави на відстійник для світового міграційного трафіка. Особливої актуальності проблема набула після введення в дію домовленостей з країнами ЄС про реадмісію. Перебування в становищі «відстійника» в рамках міграційних потоків створює сприятливі обставини для поступового нарощення у державі неадаптованих етнічних меншин, які слабко інтегруватимуться в українську спільноту. Це створює додаткові ризики виникнення етнічного сепаратизму в Україні. В таких умовах держава має більш комплексно підходити до власної міграційної політики, активніше боротися з корупційними схемами у транспортуванні нелегальних мігрантів, розробити систему заходів з мінімізації бюджетних витрат на утримання та депортацію нелегальних мігрантів, вийти з ініціативами двосторонніх домовленостей з сусідніми державами або ж ініціативою регіональних програм щодо впорядкування нелегальної міграції.

Доволі ефективним способом забезпечення від етнічного сепаратизму може бути вступ України до організацій з соціально-економічної кооперації або ж колективної безпеки.

Усі вищезазначені заходи мають супроводжуватися широкою інформаційною кампанією з боку держави. В середовищі некорінних етносів необхідно формувати думку, що розширення прав

етнічних меншин в Україні свідчить про демократичну зрілість держави. Це має сприяти утвердженню в їхньому середовищі відчуття морального комфорту від проживання в Україні. Також слід вести планомірну роботу з інформування міжнародної спільноти про досягнення України в галузі забезпечення прав етнічних меншин.

Значною мірою реальність етнічного сепаратизму в Україні залежатиме від політики державних органів та рівня толерантності у суспільстві.

Переходячи до висновків, можна зазначити: виникнення причин та суб'єктивних сприятливих обставин для поширення етнічного сепаратизму, як правило, є наслідком необдуманого політики з боку держави та агресивного міжетнічного суспільного дискурсу. Водночас, варто враховувати і те, що непропорційна підтримка культур різних етнічних меншин, а також недостатня увага до захисту культури найбільшого етносу України — українців може призвести до невдоволень з боку етнічних українців та етнічних меншин, які вважатимуть, що їм приділяється значно менша увага, ніж іншим. Це, в свою чергу, може призвести до зростання агресивного етноцентризму в середовищі українців та етнічних меншин, які будуть обділені увагою держави на користь інших. Згодом це може породити агресивність у стосунках українців з етнічними меншинами або ж породжуватиме конфліктність між етнічними меншинами. Такі тенденції можуть значно підвищити ризики етнічного сепаратизму в Україні.

Подальші дослідження превентивних заходів щодо мінімізації ризиків етнічного сепаратизму в Україні мають бути передусім спрямовані на пошук практичних схем забезпечення прав етноменшин за умов дотримання прав основного етносу держави — українців.

1. Басараб М. Виборчий бар'єр: права партій чи громадян? [Електронний ресурс] / [Режим доступу]: <http://www.pravda.com.ua/articles/4b1a9a724b73e/>.

2. Крылов А.Б. Сепаратизм: истоки и тенденции развития (из опыта политического развития некоторых зарубежных стран) / Крылов А.Б. — М.: Знание, 1990.

3. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

4. Закон України «Про національні мешини» [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>.

5. Декларація прав національностей України [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=177112&zahyst=4/UMfPEGznhhs2D.ZiSnxI1rHI4w.s80msh8Ie6>.

Красносільська Анастасія Олегівна

ПІДХОДИ ДО ВИОКРЕМЛЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ЕТАПУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

У статті автор досліджує зміст консолідації демократії як етапу демократизації в контексті відмови від нормативізму в транзитології. Визначено підстави розмежування переходу до демократії та консолідації демократії як етапів демократизації, проаналізовано основні підходи до визначення консолідації демократії та виокремлено основні елементи консолідації демократії. Визначено актуальні завдання для уточнення змісту консолідації демократії.

Ключові слова: консолідація демократії, демократизація, транзит, транзитологія.

Krasnosil'ska A. Approaches to Defining Democratic Consolidation as a Stage of Democratization. This article studies democratic consolidation as a stage of democratization in terms of rejection of normativism within transitology. Grounds for demarcation of democratic transition and democratic consolidation as stages of democratization are defined, most common definitions of democratic consolidations are analyzed and major elements of democratic consolidation are determined. Direction for further elaboration of the democratic consolidation concept is offered.

Key words: democratization, transition, democratic consolidation, transitology.

Поняття консолідації демократії набуває дедалі більшого поширення у науковому та практично-політичному вжитку. Консолідація демократії стає мірилом політичного успіху перехідних країн, а оцінка перехідних країн у цьому контексті — фактором впливу в ухваленні політичних рішень. Незважаючи на це, поняття консолідації демократії залишається неоднозначним.

Найбільш впливові в питаннях консолідації демократії науковці — Х. Лінц та А. Степан [1], С. Гантінгтон [2], А. Пшеворський [3], Г. О'Доннелл [4], С. Валенцуела [5], С. Мейнварінг [6] та, пізніше, Р. Гюнтер, Н. Даймандуорс, Г.-Ю. Пуле [7], Л. Даймонд [8], Ф. Шміттер та Н. Гіліо [9] — не дають чіткого визначення цього поняття. Дослідження консолідації демократії присвячені здебільшого трьом основним блокам питань: визначення складових та умов консолідації демократії (Х. Лінц та А. Степан, Л. Даймонд, Ф. Шміттер, В. Меркель, Р. Гюнтер, С. Хаггард та Р. Кауфманн); формування методології оцінки рівня консолідації демократії (А. Шедлер, В. Меркель, Дж. Прайдхем, Н. Гіліо); та, меншою мірою, впорядкування термінологічної плутанини навколо визначення поняття (А. Шедлер, Ст. Монклер).

Проте на практиці щодо більшості країн третьої хвилі демократії актуальним є не завершення консолідації демократії, а ідентифікація руху в цьому напрямі. З огляду на це, продуктивним може стати визначення змісту консолідації демократії через визначення підходів до розмежування транзиту до демократії та консолідації демократії як етапів демократизації. Ця стаття є спробою реалізувати такий підхід.

Як відомо, дослідження консолідації демократії започатковані в руслі транзитологічного підходу до осмислення демократизації. В основі цього підходу лежало бачення поставторитарного розвитку як послідовності типологічно універсальних етапів демократизації, результатом якої тривалий час постулювалася ліберальна демократія. Найбільш розгорнуто ці етапи можна представити таким чином: ерозія авторитаризму; лібералізація; інституційна або процедурна демократизація; неконсолідована демократія; консолідована демократія як наслідок демократизації [10, с. 65]. Спрощена схема включає три основні етапи: лібералізація, власне демократизація або транзит та консолідація демократії.

Лібералізація передбачає поступове «відкриття» авторитарного режиму: ослаблення політичної цензури, надання свободи засобам масової інформації та більшої автономії громадським організаціям, відновлення окремих громадянських свобод тощо. Етап транзиту охоплює заміну авторитарного режиму демократичним: закріплення громадянських та політичних прав і свобод, зокрема права на свободу об'єднання, політичного та інформаційного плюралізму, проведення більш-менш демократичних виборів, формування консенсусу щодо конституційного ладу, тобто встановлення

«процедурного мінімуму» демократії. Консолідація демократії як етап демократизації включає повне нормативно-правове закріплення «правил гри» в межах політичних інститутів та прийняття і засвоєння всіма акторами демократичних правил як єдино можливих. При цьому виокремлення консолідації демократії як етапу демократизації має акцентувати увагу на тому, що ліквідація авторитарних та запровадження базових демократичних інститутів не забезпечує автоматично стабільного функціонування демократичного режиму.

Уже із середини 90-х рр. ХХ сторіччя транзитологічний підхід був підданий нищівній критиці. Зокрема, Т. Карозерс акцентував увагу на нездатності запропонованої лінійної схеми переходу пояснити виникнення так званої «сірої зони» країн, напрям розвитку яких залишається невизначеним [11, с. 6]. Причини такої неадекватності вбачали у надмірній лінійності, нормативності та навіть телеологічності транзитологічного підходу. Загалом, критика транзитологічного підходу на початку ХІХ досягла критичної межі, що дозволило говорити про зміну парадигми трансформації (К. Мюллер [12], В. Фісанов [13], А. Мельвіль, С. Коен).

Транзитологія відмовилася від нормативної векторної моделі переходу до демократії та зосередилася на аналізі особливостей реального процесу суспільно-політичної трансформації в кожній перехідній країні. Транзит або трансформація почали розглядатися як нелінійний та поліваріантний процес, що починається з розпаду авторитарного режиму та завершується не визначеним наперед типом режиму, який може виявитись як демократією, так і новим типом авторитаризму або гібридним режимом. Дослідники відмовилися також від інтерпретації ліберальної демократії індустріальних країн як необхідного результату демократизації та, відповідно, від оцінки демократичних досягнень перехідних країн через призму нормативної моделі. Було визнано, що демократія сумісна з різними і досить багатоманітними інститутами та практиками.

Критику транзитології та трансформацію транзитологічного підходу слід враховувати в дослідженнях консолідації демократії. Вагомими у цьому аспекті є роботи Г. О'Доннелла [4], А. Шедлера [14], Ф. Шміттера та Н. Гіліо [9], Л. Морліно [15], Ст. Монклера [16], Л. Даймонда [8], Дж. Прайдхема, Р. Гюнтера, Н. Даймандуорса, Г.-Ю. Пуле, Д. Кольера та інших.

У межах оновленого транзитологічного підходу виокремлення трьох основних етапів демократизації — лібералізація, транзит, консолідація демократії — зберігає виключно аналітичне значення [17, с. 3]. Проте поставторитарний розвиток може набувати й іншого спрямування: можливі періоди відтворення елементів авторитаризму демократично обраними представниками та періоди редемократизації. Ф. Шміттер та Н. Гіліо акцентують, що у постсоціалістичних країнах «йдеться не про простий вибір між регресом до автократії і прогресом до демократії, а про інші альтернативи, зокрема, виникнення гібридних режимів або неконсолідованих демократій» [9, с. 133].

Завершення етапу транзиту більшість дослідників пов'язують із досягненням стану, коли повернення до авторитаризму у тій його формі, що існувала на початку демократизації, не є можливим. Визначення такого стану й зумовлює розмежування етапів транзиту та консолідації демократії. Щодо цього в науковій літературі сформувався два підходи. Відповідно до першого, завершення транзиту та перехід до консолідації пов'язуються із досягненням згоди між елітами щодо демократизації та проведенням перших вільних виборів, які надають демократичної легітимності подальшій діяльності еліт. Це передбачає віднесення до етапу консолідації всієї сукупності заходів щодо інституціалізації демократичної політичної системи (С. Мейнварінг, А. Пшеворський). У межах другого підходу транзит вважається завершеним із завершенням процедурної демократизації та ухваленням конституції, що закріплює демократичні інститути режиму (Х. Лінц, Ф. Шміттер). Відповідно, консолідація демократії має полягати у правовому оформленні «вторинних інститутів» та закріпленні змін на поведінковому рівні. Не важко помітити, що названі підходи відображають різні уявлення про необхідний мінімум демократичності, і кожен із цих підходів має право на існування. Проте результат консолідації демократії в будь-якому разі розглядається як згода всіх значущих політичних акторів діяти в межах визначених демократичних інститутів.

У той же час, зміст різних стадій демократизації не можна вважати незалежною змінною. Наприклад, до стадії переходу частина дослідників, зокрема Ф. Шміттер, Х. Лінц, Дж. Прайдхем, відносять формування згоди щодо конституційного устрою та правил політичної конкуренції. Проте така згода (як і власне інститути) часто має проміжний характер та порушується новими елітами

після завершення власне переходу, що унеможливило широку легітимацію правил. У такому разі визначальним елементом стадії консолідації стає переформатування конституційного ладу, суттєвий і часто конфліктний перерозподіл повноважень між виконавчою та законодавчою гілками влади, створення нової інституційної системи регулювання конфліктів, і тільки потім — рутинізація правил політичної гри (А. Пшеворський). Більше того, Н. Бадель та В. Раду пропонують розглядати зміни інституційної структури в межах консолідації демократії не як показник нестабільності, а як закономірний елемент адаптації до демократії [18, с. 6]. Відповідно, розмежування власне переходу до демократії та консолідації демократії має відбуватися за якісними показниками, без прив'язки до конкретних подій та хронології змін.

Можна виокремити три основні підходи до осмислення змісту етапів транзиту та консолідації демократії без прив'язки до конкретних подій. Перший, представлений А. Шедлером, С. Валенцуюлою, Ф. Шміттером та частково Х. Ліцем, пропонує максимально «скорочувати» аналітичний етап транзиту: до інтервалу між розпадом одного режиму та окресленням ознак іншого [19, с. 6]. Натомість Дж. Прайдхем пропонує відмовитися від жорсткого розмежування транзиту та консолідації демократії і визнати, що процес переходу до демократії може включати певні елементи консолідації, або транзит і консолідація можуть тривати паралельно (хоча консолідація, очевидно, завершується значно пізніше, ніж буде здійснений транзит) [17, с. 6]. У межах третього підходу демократизація вичерпується власне транзитом, а консолідація демократії виводиться у площину проблем стабільності демократії. Найбільш адекватним та практично виправданим видається перший підхід: він дозволяє не розтягувати період транзиту, враховувати індивідуальні особливості країн, а також передбачає можливість інших варіантів розвитку поза консолідацією демократії.

Із наведених міркувань випливають певні методологічні обмеження щодо визначення консолідації демократії. По-перше, зміст консолідації демократії може бути досить багатоманітним, зокрема може включати суттєву інституційну компоненту, проте завжди є орієнтованим на закріплення демократичних правил на поведінковому та ціннісному рівнях. Із цього випливає друге застереження: консолідація демократії не може ототожнюватися із запровадженням певного набору інститутів або практик, оскільки жоден такий набір не може вважатися вичерпним з огляду на

потребу у формуванні політичного консенсусу. По-третє, консолідацію демократії не можна розглядати як незворотні зміни, вона створює лише запобіжники від швидкого та «комплексного» розпаду демократії.

Попри небезпідставні звинувачення у нечіткості найбільш поширені визначення консолідації демократії відповідають зазначеним обмеженням. А. Пшеворський пропонує визначати консолідовану демократію як стан, в якому за певних економічних та політичних умов визначена система інститутів стає «єдиною грою у місті, жоден з акторів не розглядає можливості діяти поза демократичними інститутами, а єдина мета тих, хто програв, спробувати знову зіграти в межах тих самих інститутів». Крім того, консолідована демократія має набути ознаки самопідтримуваності за рахунок того, що всі політичні сили переконані у вигідності підпорядкування своїх інтересів та цінностей «невизначеній грі в межах визначених інститутів» [3, с. 66].

Формула А. Пшеворського є досить поширеною і серед інших дослідників. Х. Лінц та А. Степан визначають консолідацію демократії як «закріплення демократичних інститутів та норм як «єдиної гри у місті». Конкретизуючи розуміння «єдиної гри у місті», автори виокремлюють конституційний, поведінковий та ціннісний рівні консолідації демократії [1, с. 12]. Л. Даймонд пов'язує стан консолідації демократії із «визнанням демократичних принципів основними в сфері політики, що можливо, коли еліти та маси конкретної країни цінують та реалізують правила та норми конституційної системи цієї країни» [8, с. 32]. Р. Гюнтер, Н. Даймандуорс та Г.-Ю. Пуле запропонували двоскладний підхід до визначення консолідації демократії: по-перше, необхідно визначити, чи справді режим є «повною мірою» демократичним; по-друге, пересвідчитися, що всі ключові політичні гравці сприймають демократичні політичні інститути як «єдино легітимні для політичної боротьби», а також дотримуються демократичних правил гри [7, с. 7]. Російський дослідник А. Мельвіль розуміє консолідацію демократії як створення умов, за яких можуть вижити лише демократичні структури, або обмеження «невизначеності результатів» та фактичне унеможливлення «недемократичних результатів» через забезпечення «визначеності процедур» [10, с. 37].

У визначеннях консолідації демократії Дж. Прайдхем розрізняє негативну та позитивну складові. Консолідація демократії

в негативному сенсі зводиться до відсутності акторів, які намагаються задовольняти свої цілі та інтереси за межами демократичних інститутів. Позитивна консолідація передбачає утвердження легітимності та безальтернативності демократичної системи в очах як еліт, так і громадян, що має відобразитися у відповідній поведінці [17, с. 13]. В. Меркель не вважає негативну складову достатньою та приймає лише позитивне визначення консолідації демократії як повне [20, с. 13].

Не можна погодитися, що визначення консолідації демократії не мають спільного знаменника, окрім метафоричного вислову «єдина гра у місті» (як це стверджує, зокрема, український дослідник І. Титарь [21, с. 46]). Зіставлення вищенаведених визначень консолідації демократії дає змогу виявити спільні для всіх елементи визначення, «вбудовані» у метафору «єдиної гри».

Отже, консолідація демократії включає: по-перше, формування консенсусу всіх вагомих політичних акторів щодо конституційного ладу та формальне закріплення такого ладу; по-друге, фактичну згоду вагомих акторів діяти, зокрема вирішувати конфлікти, в межах визначених інститутів; по-третє, визнання демократичних інститутів як єдино легітимних як серед еліт, так і в суспільстві загалом. Такий підхід до визначення консолідації демократії об'єднує конституційний, поведінковий та ціннісний виміри демократичної консолідації, не тяжіє до нормативності і дозволяє розробити емпіричні індикатори для оцінки консолідації демократії у різних країнах та групах країн.

Зрозуміло, що зазначені консенсус акторів, їхня поведінка та переконання у легітимності мають стосуватися демократичної політичної системи. Проте визначення консолідації демократії навіть імпліцитно не окреслюють, по-перше, яку систему можна вважати демократичною і, по-друге, який рівень демократичності співмірний із консолідованою демократією. Відповідно, для поглиблення розуміння консолідації демократії необхідно проаналізувати критерії для розмежування демократії і не демократії та визначити місце консолідованої демократії в умовному континуумі між мінімальною демократією та «ідеальним типом» демократії.

1. Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy. — 1996. — Vol. 7. — № 2.

2. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Политология: Хрестоматия / Под ред. Василик М. А. — М.: Гардарики. — 2000.

3. Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ.; под ред. В. Иноземцева, Б. Капустина. — М.: Ладомир. — 2006.

4. O'Donnell G. Illusions about Consolidation // Journal of Democracy. — 1996. — Vol. 7. — № 2.

5. Valenzuela J. S. Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions // Kellogg Institute, University of Notre Dame Working papers series. — № 50. — December 1990.

6. Mainwaring S. Transitions to democracy and democratic consolidation: theoretical and comparative issues // Kellogg Institute, University of Notre Dame Working papers series. — № 130. — November 1989.

7. Gunter R., Diamandours N., Puhle H. J. The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective. — Baltimore: John Hopkins University Press. — 1995.

8. Даймонд Л. Определение и развитие демократии // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ.; под ред. В. Иноземцева, Б. Капустина. — М.: Ладомир. — 2006.

9. Schmitter Ph., Guilhot N. From transition to consolidation. Extending the concept of democratization and the practice of democracy // Democratic and capitalist transitions in Eastern Europe: lessons for the social sciences / Edited by M. Dobry. — Dordrecht: Kluwer academic publishers. — 2000.

10. Див.: Мельвиль А. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. — М., 1999.

11. Carothers T. The end of the transition paradigm // Journal of democracy. — 2002. — Vol. 13. — № 1.

12. Мюллер К., Пикель А. Смена парадигм посткоммунистической трансформации // Социологические исследования. — 2002. — № 9.

13. Фісанов В. Криза «советології» та пошуки нових підходів // Політичний менеджмент. — 2006. — № 12.

14. Schedler A. What is Democratic Consolidation? // Journal of Democracy. — 1998. — Vol. 9. — № 2.

15. Morlino L. Democracy between consolidation and crisis. — Oxford University press. — 2004.

16. Monclaire St. Democracy, transition and consolidation: reworking misused concepts // Political transition and democratic consolidation: studies on contemporary Brazil / Edited by Nervo Codato A. — New York: Nova Science Publishers. — 2006.

17. Див.: Pridham G. Comparative reflections on democratization in East-Central Europe: a model of post-communist transformation? // Prospects for

democratic consolidation in East-Central Europe / Edited by Pirdham G. and Agh A. — Manchester University Press. — 2001.

18. Див.: Badij N., Radu B. Consolidation of Democracy in Postcommunist Europe // Center for the Study of Democracy (UC Irvine) paper. — 2006. — № 7.

19. Див.: Issues in the consolidation of democracy in Latin America and Southern Europe in comparative perspective. A rapporteurs' report // Kellogg Institute, University of Notre Dame Working papers series. — № 1130. — 1988. — October.

20. Див.: Merkel W. Plausible theory, unexpected results: the rapid democratic consolidation in East and Central Europe // IPG. — 2008. — № 2.

21. Титарь И. Консолидация демократии: проблема определения понятия // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 4.

Морарь Микола Васильович

ПАРТІЙНИЙ ЛІДЕР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується партійне лідерство як різновид політичного лідерства. Досліджено відмінність понять «партійний лідер» і «політичний лідер». Розглянуті критерії та ознаки партійного лідерства.

Ключові слова: партійне лідерство, партійний лідер, партія, політичний лідер, політичне лідерство.

N. Morar. Party leader of modern Ukraine: theoretical and methodological aspect. In the paper a party leadership as the variety of political leadership is analyzed. The difference of concept «party leader» and «political leader» are researched. It is considered the criteria and characteristics of party leader.

Key words: party leadership, party leader, party, political leader, political leadership.

Актуальність дослідження цієї проблематики полягає у важливості ролі партійного лідера, яку він відіграє в партії і в політичному процесі держави. Із політичним процесом безпосередньо пов'язані поняття політичної влади та свідомості, носіями та формувачами яких також є партійні лідери.

Визначальною рисою явища партійного лідерства є те, що склад лідерів політичних партій фактично виступає кадровим резервом

для центральних органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інститутів різних гілок влади. Партійні системи є інструментами виховання політиків, своєрідною школою для майбутніх народних депутатів.

Дослідження питань партійного лідерства у сучасній Україні, як справедливо відзначають дослідники, зумовлено і тим, що наявною є потреба в авторитетних лідерах, які б відповідали певним очікуванням народу [1, с. 13–17]. Про це говорилося і на Всеукраїнській конференції «Політичні партії в Україні: представництво та участь» (Київ, 10 грудня 2010 року).

Актуалізує звернення до цієї проблематики, зокрема, і те, що після «Політреформи — 2» та перетворення держави на президентсько-парламентську республіку політична структуризація українського суспільства підвищила роль і значення виборів до парламенту, в яких беруть участь політичні партії.

Крім того — можливо, це є найважливішим — досвід України з становлення партійних лідерів є особливим на пострадянському просторі, а тому потребує всебічного дослідження. Вказана особливість, на нашу думку, визначена такими чинниками: цивілізованим характером змін політичних та партійних еліт, що загалом є винятком для країн із перехідною економікою і складним тоталітарним минулим; відсутністю у нашої країни довготривалих традицій партійного будівництва, включно з формуванням партійних лідерів, саме за умов державного суверенітету; демократичністю та ліберальністю умов для партійного будівництва й висунення лідерів, що загалом є нетиповим для більшості колишніх республік Радянського Союзу.

Таким чином, постановка проблеми аналізу партійного лідерства в Україні є логічною та відповідає методології наукового пізнання і важливим дослідницьким завданням вітчизняних наук про політичні процеси і проблему лідерства зокрема.

Предмет нашого дослідження знайшов своє відображення у науковій літературі політологічного, партіологічного, філософського, соціологічного спрямування. Кожна з указаних наук виділяє в аналізі цього предмета свій специфічний аспект.

Значний внесок у розробку теорії та методології досліджуваного нами феномена зробили такі автори, як В. Бебик, Д. Видрін, В. Литвин, М. Обушний, А. Пойченко, В. Токовенко та ін. Багато цікавих ідей, що стосуються окремих аспектів проблеми партійного лідерства, виявлено автором у публікаціях політологів

М. Головатого, А. Пахарева, М. Примуша, Ф. Рудича, В. Мейтуса, С. Топалова та ін.

Аналіз останніх опублікованих досліджень виявив значну кількість узагальнюючих праць, збірників, монографій та публікацій з проблем сучасного становлення та розвитку політичних партій в Україні. Серед доробку поточного 2010 року — дисертаційні праці Л. Адашис, В. Кафарського [2; 3], колективна монографія «Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство» [4].

Водночас, порівняно з політичними партіями, інститут партійного лідерства поки що не знайшов розкриття в дисертаціях та фундаментальних працях. Чимало дослідників розглядали партійне лідерство насамперед у контексті лідерства політичного.

Тим не менше, тенденції структуризації вітчизняних політичних партій та процеси активного партієтворення вже спричинили появу наукових праць з питань саме партійного лідерства. Розгляду ролі партійних лідерів у політичних процесах України присвячені розділ монографії В. В. Мейтуса та В. Ю. Мейтуса [5], статті Є. Іпатова, В. Павловського [1, с. 13–17], навчальний посібник «Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації» [6]. В РФ у 2001 році вийшло друком описове дослідження Російського інституту стратегічних досліджень «Політичні партії та лідери у Верховній Раді України (1998–2000)».

Підсумовуючи, відзначимо, що сучасна вітчизняна політологія та партологія демонструють значні досягнення в теоретичному вивченні лідерства. Однак питання партійного лідерства залишається за рамками наукового аналізу. Сьогодні наука не має системних знань з приводу того, хто такі партійні лідери, партійне лідерство. Ці терміни в науковій літературі не вживаються, часто вони замінюються поняттям «політичне лідерство». Поки що немає спеціальних наукових праць, де б зазначена тема становила об'єкт наукового дослідження. До цього часу висловлювалися лише окремі ідеї стосовно партійного лідерства взагалі. Відсутність подібних теоретичних праць гальмує подальшу розробку концептуальних засад визначення цього феномену.

Ми вважаємо, що дослідження партійного лідерства як однієї з найпоширеніших форм політичного лідерства має не тільки теоретичне, а й яскраво виражене практичне значення. На сучасному етапі, внаслідок персоніфікації політики, українська реальність

формується під значним впливом суб'єктивного чинника. Тому це питання може бути предметом спеціального наукового дослідження.

Автор розглядає партійне лідерство як одну з найпоширеніших форм політичного лідерства, тому бачення цієї проблематики ґрунтується на тому, що партійний лідер виступає також у ролі політичного. Але вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть трактуватися як тотожні [7]. Загальновідомо, що важливим теоретико-методологічним завданням будь-якого дослідження є визначення змісту його основоположних понять, оскільки вони виступають свого роду інструментами дослідника.

Виходячи з таких міркувань, мета цієї статті — термінологічно з'ясувати та розширити понятійний апарат досліджуваної проблематики, зокрема уточнити дефініції «партійне лідерство», «партійний лідер». Це дасть можливість виділити недосліджені питання, а також відмінності між поняттями «політичний лідер» та «партійний лідер».

Феномен лідерства дістав детальну розробку в літературі. У сучасній науці склалося безліч підходів до визначення поняття та сутності політичного лідерства. Особливо це стосується формулювань, які наводять вчені. У політологічній літературі дослідники виділяють майже понад 100 визначень політичного лідера, що дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, але, разом із тим, доводиться констатувати відсутність загальноприйнятого визначення. Наприклад, українські дослідники А. Пахарев та Ф. Рудич вважають, що політичний лідер — це авторитетний член організації, групи суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну або суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях [8]. На думку політолога П. Шляхтуна, політичний лідер може бути визначений як авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей [9]. В. Токовенко вважає, що політичний лідер — це суб'єкт, здатний справляти цілеспрямований вплив на політичну свідомість та політичну поведінку певних соціальних груп [10].

Таким чином, як бачимо, серед дослідників проблематики особливих розбіжностей у трактуваннях немає. Різниця у поглядах авторів, як зазначає один з провідних дослідників проблематики політичного лідерства А. Пахарев, стосується оцінок ефективності

лідерства у сфері взаємодій та взаємовпливів між лідером та його послідовниками [11].

Ми розуміємо політичного лідера як особу, що здатна консолідувати громадян навколо спільної мети, застосовуючи виключно легітимні засоби впливу на політичну свідомість та поведінку певних соціальних груп, спираючись на свій професійний і особистий авторитет. Політичне лідерство — це суспільно-політичний процес, коли одна особа або група авторитетних осіб представляють інтереси і сподівання широких народних мас та пропонують шляхи їх реалізації.

Порівняно з політичним лідерством, проблематика партійного лідерства залишається без належної уваги науковців. У сучасній українській політології відсутнє концептуальне визначення понять «партійне лідерство» та «партійний лідер». Дослідники не розрізняють поняття партійного та політичного лідера. Наприклад, «Політологічний словник» (2005 р.) наводить таке визначення: «У наші дні лідер політичний є партійним вождем...». Такого погляду дотримується й політолог М. Головатий [12]. Автор приєднується до думки вчених, які вважають, що партійний лідер також виступає у ролі політичного лідера. Проте вивчення різних підходів до тлумачення цих понять приводить до розуміння того, що вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей і не можуть трактуватися як тотожні. Українські дослідники В. В. Мейтус та В. Ю. Мейтус пропонують вважати лідером політичної партії індивіда, який управляє процесом постановки та виконання партією своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети [5]. Таке визначення, на наш погляд, має досить загальний характер, недосконале й звужене у політичному аспекті. Можна погодитися з київськими дослідниками Е.Іпатовим та В.Павловським, які стверджують, що партійне лідерство передбачає програму дій, уміння об'єднувати маси довкола спільних завдань і цінностей, знаходження і прийняття оптимальних рішень, ініціювання оновлення, а також мобілізацію мас на реалізацію суспільних цілей [1]. Водночас вважаємо за необхідне додати, що невід'ємними й важливими характеристиками партійного лідерства є здатність формулювати загальноприйнятту у партійній організації ідеологію, систему цінностей та, що логічно випливає із цих положень — кодекс партійної поведінки. Таким чином, партійне лідерство є багатоплановим за своєю сутністю: воно стосується як організаційно-розпорядчих

функцій керівника партії, так і ідеолого-світоглядних, а також виховних.

Концептуальне визначення понять «партійне лідерство» та «лідер» у сучасній українській політології відсутнє, незважаючи на те, що ці терміни часто бачимо на сторінках наукової літератури, у лексиконі політичних діячів та громадян.

Поняття лідерства складне і багатогранне, та навряд чи можна виокремити таке визначення, що задовольнило б усі можливі погляди. Дамо деякі зауваження та важливі ознаки партійного лідерства і лідера як феномена: 1. Слід розрізняти лідерство та лідера. Лідерство є певним суспільно-політичним феноменом, а лідер — носієм цього феномену. 2. Партійне лідерство є однією з найпоширеніших форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері завоювання, формування та регулювання влади. 3. Партійне лідерство як дефініція є складовою частиною поняття «політичного лідерства». Водночас зміст останнього є незрівнянно ширшим. 4. Партійне лідерство є формою управління та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, що знаходяться в оточенні партії. 5. Невід'ємними компонентами феномену лідерства є особа лідера, зовнішній контекст та взаємодія між ним та громадянами. Це дозволяє визначити партійне лідерство як чинник активізації політичного процесу в суспільстві. 6. Партійне лідерство є управлінням задля досягнення певних цілей політичними методами. 7. Феномен лідерства спирається, передусім, на авторитет.

Беручи до уваги зроблені зауваження, ми пропонуємо таке визначення: партійне лідерство — це форма управління та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Партійний лідер — це авторитетна, визнана у своєму партійному середовищі особа, обрана керувати партією і здатна консолідувати партію й громадян навколо спільної мети, найефективніше репрезентувати інтереси конкретної соціальної групи. Крім того, це особа, яка для виконання своєї програми висуває як мету прихід до влади або вплив на неї, участь у справах держави.

Оскільки партійне лідерство, як уже зазначалося, слід розглядати як різновид політичного та форму керівництва партією, доцільно виділити функції партійного лідера. Це дає змогу сформулювати цілісне уявлення про партійне лідерство, специфіку та відмінності між партійним та політичним лідером.

З огляду на це, доречно буде розглянути, які функції політичного лідерства виділяють вітчизняні дослідники. Так, Ф. Рудич відзначає, що політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції, серед яких: інтеграція суспільства, об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей; знаходження й прийняття оптимальних політичних рішень; захист від беззаконня; налагодження системи постійного політичного зв'язку з масами; запобігання відчуженню громадян від управління державними справами; генерування оптимізму і соціальної енергії; легітимізація політично-суспільного устрою [13].

Інший дослідник, В. Колташов, виділяє такі основні функції політичного лідера: інтегративна; орієнтаційна; інструментальна; мобілізаційна; комунікативна; гаранта справедливості, законності й порядку [14].

На наш погляд, наведеним визначенням функцій політичного лідера бракує системності та повноти. По-перше, слід відокремити функції менеджменту від інших. Особливу групу функцій становлять функції обрання мети та визначення місії — генерального напрямку розвитку партії чи суспільства в цілому (цю групу функцій ми назвемо системною). Третю групу становлять представницькі функції, що полягають у презентації партії в суспільстві та інтеграції суспільства (електорату) навколо цілей та місій партії.

Системні функції партійного лідера полягають у розробці стратегічних завдань та цілей як у внутрішньому розвитку, так і в політичному житті країни. Досягнення влади, як одне зі стратегічних завдань партії, співіснує з її місією, що декларується як провідний напрям діяльності партії у суспільно-політичному житті країни.

На нашу думку, відмінність партійного лідера від політичного, насамперед, полягає у підпорядкованості першого інтересам і діяльності партії, передбачає його тісний внутрішній зв'язок із політичною організацією, якою він керує. Оскільки партія формально є організацією з певним уставом та програмою, то діяльність партійного лідера спрямована на виконання функцій керівництва. Партійне керівництво як різновид управління має політичний та формальний характер, що відмежовує його від адміністративного і неформального політичного лідерства. І головне, партійне керівництво є ідейним, воно пов'язане з пропагандистським, виховним впливом на громадян, суспільство загалом. Значення лідера для успішної партійної діяльності важко переоцінити. Він

виконує для партії кілька внутрішніх функцій: це партійний менеджмент, формування управлінських структур і організація кадрової політики партії.

Функції партійного лідера як менеджера відповідають загальним функціям політичного менеджменту:

1. Планування, що полягає у короткостроковому та довгостроковому баченні партії як організації, її розвитку, цілей, напрямів реорганізації тощо;

2. Організаційна функція полягає в обов'язку лідера побудувати діяльність партії, її організаційну структуру та кадрову політику відповідно до цілей, завдань та місії партії.

3. Добір, підготовка і виховання кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій.

4. Координаційна функція полягає у забезпеченні відповідної узгодженості між діяльністю партійних структур (центральної, регіональних, місцевих та ін.) і загальною діяльністю партії.

5. Функція контролю забезпечує контроль з боку партійного лідера за діяльністю партії та окремих її структур з виконання розпоряджень, планів, рішень.

6. Представництво інтересів певних соціальних груп населення. Партійні лідери акумулюють, формулюють, виражають, представляють й обстоюють інтереси своїх суспільних груп на державному рівні, перед іншими політичними партіями, об'єднаннями.

7. Комунікативна функція полягає в тому, що партійні лідери є елементом постійного зв'язку громадян з владою.

8. Боротьба за владу, за використання її або за контроль над нею. Для реалізації політичної програми партії потрібна державна влада.

9. Ідеологічні функції — розробка партійної ідеології та політичного курсу, а також формування громадської думки та поширення контактів з різними політичними силами для підтримки обраного курсу.

Партії характеризуються окресленою ідеологією. Партійні лідери можуть бути орієнтовані на вирішення вузьких ідеологічних завдань. Навпаки, політичні лідери враховують різні ідеологічні установки різноманітних політичних сил, очікування всіх соціальних груп, шукають компромісне рішення, нерідко між протилежними тенденціями в суспільстві. Головне їх завдання — побачити загальну тенденцію розвитку нації в цілому, врахувати її в обраному політичному курсі, переконати послідовників обрати цей курс.

Партійний лідер не може виступати представником усього суспільства, а лише виражає інтереси окремих верств і соціальних груп населення. Його вплив не має універсального характеру, він поширюється тільки на членів партії та її прихильників.

Загальноприйнято, що партійні лідери мають дотримуватися певного комплексу цінностей, до яких в ідеалі мають входити справедливність, рівність, безсторонність, цілісність, чесність, а також довіра. Тому, на нашу думку, важливими критеріями партійного лідерства є:

- безперервне самовдосконалення;
- раціональний розподіл часу і зусиль, спрямованих на керівництво партією;
- внутрішня впевненість, оптимізм, здатність до свіжого погляду на події, пов'язані з власною партійною силою;
- самокритичність і толерантність.

Крім того, партійне лідерство визначається низкою таких потреб у керівника партійної сили: потреба у владі всередині партії, в контролі над членами партії (зокрема у середовищі її керівних структур) та подіями навколо них, у досягненнях, у схваленні своїх дій рядовими членами партії та партійною елітою [15].

Ознаками партійного лідерства, без сумніву, є не лише організаційно-функціональні, а й особистісні якості лідера. Інститут партійного лідерства — місце активних, енергійних, цілеспрямованих, відповідальних та амбітних особистостей, які відіграють важливу роль у розвитку суспільних відносин та держави загалом [5]. Якісними рисами сучасного партійного лідера, безумовно, є ерудиція, інтелектуальність, цілеспрямованість, енергійність, всебічна інформованість, готовність брати відповідальність за ухвалення рішення та здатність викликати довіру у співгромадян. Не слід забувати і про зовнішню привабливість й фотогенічність керівника партії [16]. Разом із тим, політичне сьогодення України дало значний масив негативних характеристик партійних лідерів — конфліктність, відсутність принципів, підозрілість, здатність порушувати обіцянки та йти на все задля досягнення особисто значущої мети тощо.

Лідерство керівника партії — це явище динамічне і, як будь-який динамічний та мінливий процес, потребує розвитку й вдосконалення. Розвиток партійного лідерства — це цілеспрямоване формування й поглиблення відповідних якостей і навичок. Такий аспект проблеми управління лідерством в політичній партії

враховує можливості у більшій або меншій мірі формувати й розвивати лідерські здібності шляхом самонавчання. Останнє має передбачати тісне пов'язування й інтеграцію індивідуальних цілей та інтересів еліти політичної партії із загальноорганізаційними цілями, реалізацією потреб, представництва й захисту інтересів як окремих членів партії, так і цієї політичної сили в цілому. Це усуває ґрунт для виникнення в партії деструктивних груп, діяльність яких могла б завдати шкоди організації, а також підвищує авторитет керівника в очах однопартійців і значущість його ділового, а також емоційного лідерства.

Досить важливою ознакою партійного лідерства є вміння сполучати у діяльності керівника партії елементи формального й неформального лідерства. Представники партії завжди прагнуть бачити у своєму главі не лише начальника або позбавленого емоцій і переживань сухого технократа, але й людину, яка відзначається кращими моральними якостями і піклується не лише про ефективність організації та про себе особисто, але й про однодумців [17].

Зрештою, принциповою ознакою лідера політичної партії є вміння здійснювати добір кадрів та формувати таким чином партійну еліту. Керівник має забезпечувати конструктивну спрямованість діяльності партійної еліти й усувати прояви деструктивного лідерства в окремих організаційних групах (фракціях). Інтеграція партійної еліти передбачає забезпечення лояльності існуючих фракційних керівників, відбір найбільш здібних партійців, мотивованих на реалізацію цілей організації, заохочення їхнього кар'єрного зростання, налагодження добрих відносин і співробітництва зі сформованими у партії неформальними групами, що виникли на ґрунті особистих взаємин [18].

Однією з провідних якостей, які формують та характеризують лідера політичної партії, є здатність бути носієм ідеології цієї партії та провідником означеної ідеології в суспільстві.

Відзначимо, що в умовах нинішніх реалій українського політичного процесу саме партійний лідер є носієм проголошених його політичною силою цінностей, а подекуди і їх ідеалізованим втіленням. Глава партії значною мірою творить ідеологію партії, формує систему партійних цінностей та образів. Керівник кожної впливової партійної сили України усвідомлює необхідність ідеологічного озброєння як запоруки існування партії в довготривалій перспективі, як засобу самоідентифікації і як інструменту протиставлення політичним конкурентам [19]. Ідеологія як

система цінностей також є механізмом формування сталого електорального поля підтримки. Таким чином, формується важливий логічний зв'язок:

1) лідер політичної сили сприяє формуванню чітких ідеологічних настанов, які переймаються і поширюються партійною елітою та партійцями на місцях (у регіонах);

2) політична партія отримує певне електоральне поле підтримки, що виступає як соціальна основа, яка, у свою чергу, виражає через партію свої політичні інтереси, а також виступає потужним кадровим ресурсом;

3) за допомогою електорату політична партія здобуває певні позиції в органах центральної державної влади (парламенті) та у структурах місцевого самоврядування.

Як свідчать результати місцевих виборів в Україні, що відбулися 31 жовтня 2010 р., час яскраво виражених ідеологічних партій в нашій країні ще не минув. Слід відзначити, що та частина українських партій, для якої не є характерною чітка ідеологічна самовизначеність, не здобула на виборах бажаних результатів або задовольнилася вузькорегіональною підтримкою («Сильна Україна», «Народна партія» тощо). І навпаки, помітного успіху досягли партійні сили, які зайняли чіткі ідеологічні ніші, а їхні лідери дотримувалися послідовності у популяризації та пропаганді своїх ідейних настанов. Прикладом є не лише КПУ, але й ВО «Свобода», виборчі досягнення якої стали резонансними не лише в Україні, а й у деяких країнах Європи, де відроджується популярність ідеологічних партій правого крила. Цим політичним силам вдалося навіть отримати досить впливову фракцію у Європейському парламенті, потіснивши позиції лівих партій, у т.ч. соціалістів [20, с. 71–81].

Водночас, еволюція українських партійних лідерів в напрямі створення загальнонаціональних організацій, поступова ідеологічна трансформація у поєднанні з персоніфікацією політичного процесу ставить логічне запитання: наскільки партійні лідери репрезентують та задовольняють реально існуючі у суспільстві ідейні пошуки? А отже, — чи готові керівники партій гнучко реагувати на ідеологічні потреби українського соціуму ХХІ століття і, відкидаючи ідейний догматизм, забезпечити відповідність власних політичних сил вимогам часу? Вважаємо, що нині важко однозначно дати відповідь на це питання, оскільки вказані тенденції остаточно проясняться лише через багато років. Нині зрозуміло

одне: визначальну роль у формуванні й трансформації ідеологічної платформи політичної партії відіграють її лідери як носії й репрезентанти партійної ідеології.

Наступною складовою політичного портрета глави партії є його роль як організатора у партійній структурі та в суспільстві загалом.

Виняткова організаційна роль лідера у партії логічно пояснюється потребою в одноосібному керівництві, яке спирається на колегіальний механізм прийняття й ухвалення рішень. Існує загальне правило, згідно з яким неможливим є існування стійкої багатоеlementної структури, яка здійснює вище керівництво [21]. Стійке становище досягається лише тоді, коли керівництво зосереджується в одних руках. У всіх сталих багатоеlementних структурах керівництва завжди є один елемент, який володіє вирішальним голосом. Якщо ця умова не виконується, боротьба між правлячими елементами неминуча. Коли у партійних колах існує кілька рівних за своєю силою, але конкуруючих груп, то можливою є поява номінальної фігури, яка влаштовує усі групи. Такий лідер не пов'язаний зі стратегічними цілями. Він не має реальної влади, що поділена між групами, які й висунули номінального лідера. Становище такого лідера може бути достатньо стійким, якщо конкуруючі групи не знаходять способів для свого посилення, зберігаючи постійний паритет сил.

Однак наявна ймовірність, коли віртуальний партійний лідер може перетворитися на реального. Це відбувається тоді, коли він пристає до певної групи, посилюючи її за рахунок можливостей формального лідера партії. У такому разі розстановка сил змінюється і система шукає новий варіант рівноваги.

Основна риса лідера партії полягає в тому, щоб так організувати партійне оточення та управління партією, щоб її найважливішим джерелом рішень стала власне особа лідера. Лідер партії здійснює загальне керівництво організацією. Навіть у тому разі, коли керівництво партією забезпечується колегіально, лідер несе відповідальність за її ефективну діяльність. Основна складність становища лідера полягає в багатогранності його діяльності. Партія — це велика та складна організація з різноманітними та часто суперечливими стосунками між її членами. Бути справжнім лідером — означає мати відповідний організаційний талант. У цьому розумінні лідерство — це творчий процес, пов'язаний з управлінням. Лідер — це обличчя партії, її образ. Дивлячись на лідера, кожний виборець формує для себе внутрішню характеристику партії [22].

З останнім положенням безпосередньо пов'язана функція лідера як натхненника всередині партії та в суспільстві.

Отже, особа партійного керівника не лише представляє партію назовні, у суспільстві, але й одночасно є натхненником партії, зокрема у визначенні її стратегії та формуванні поведінки рядових функціонерів. Проблема лідера та лідерства для партії відіграє особливу роль насамперед тому, що сама природа міжособистісних стосунків передбачає необхідність ідеалу, зразка, натхненника для партійців [23]. Наявність лідера є суттєвим чинником розвитку соціальної структури загалом, адже історія людства — це історія людей, що стояли на вершині влади.

Саме у ролі натхненника виявляється роль лідера партії як потенційного глави держави, оскільки коли партія здобуває владу, він, часом автоматично, перетворюється з її лідера на керівника держави. У розгляді особливостей лідера-натхненника в політичній партії ця його роль пов'язується зі стратегічними цілями, які стоять перед партією. У цьому разі лідером партії є особа, яка надихає колектив на постановку та реалізацію партією стратегічних цілей. Лідер як натхненник має відчувати та оцінювати обстановку в суспільстві, у партії, в навколишньому середовищі і залежно від неї обирати необхідний напрям руху партії.

Партійний лідер як вихователь — тема, практично, не досліджена у вітчизняній фаховій літературі. Виховання у партійному контексті слід розуміти як цілеспрямований вплив на партійних членів, а через них на суспільство в цілому з метою формування позитивної спрямованості та усунення й подолання конфліктів і протиріч. У вузькому сенсі виховання в партії передбачає вирішення конкретної особистісної проблеми одного або кількох членів колективу [24].

Процес виховання за участю лідера партії є двостороннім (обов'язкова взаємодія вихователя і вихованця), цілеспрямованим (наявність конкретної мети), багатограним за завданнями і змістом, складним щодо формування і розкриття внутрішнього світу вихованця, різноманітним за формами, методами і прийомами, неперервним (у вихованні однопартійців перерв бути не може), тривалим у часі (людина виховується все життя). Ефективність його залежить від рівня сформованості мотиваційної бази членів партії та їх лідера.

На нашу думку, основним і найбільш важливим напрямом виховання партійним лідером своїх колег, а через них і суспільства в цілому, є громадянське виховання — формування громадянсь-

кості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе дієздатною та захищеною. Громадянське виховання партійних діячів має формувати у них високі моральні ідеали, почуття любові до Батьківщини, потребу у представництві та забезпеченні інтересів українського народу. Крім того, виховання лідером партійних функціонерів як громадян має бути спрямоване на розвиток патріотизму, національної самосвідомості, політичної культури, моральності, а також культури поведінки особистості.

Глава політичної партії за сучасних умов, безперечно, має бути високоінтелектуальною, ерудованою, цілеспрямованою, харизматичною особистістю з розвиненими організаційними здібностями та вольовими якостями, відповідальною за прийняті партією рішення. Він повинен бути ідеологом, стратегом, вихователем та натхненником — оскільки ідеологія політичної партії в сучасній Україні має велике значення для її успіху в ході закріплення у структурах державної влади. Крім того, партійний лідер має бути аналітиком, бачити середньо- та довгострокову перспективу, вміти поступатися тимчасовими інтересами (власними й своєї організації) на користь цієї перспективи.

Проведений аналіз явища партійного лідерства дозволяє зробити такі висновки:

1. В українській політичній науці проблематика партійного лідерства недостатньо розроблена:

а) відсутні теорія, концепція партійного лідерства.

б) партійне лідерство, як правило, розглядається в контексті лідерства політичного, що призводить до підміни понять;

в) партійне лідерство не стало поки що предметом спеціального наукового дослідження.

2. Науковий пошук привів автора до трактування партійного лідерства як однієї з найбільш поширених форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері здобуття, формування та регулювання влади.

3. Лідерство партійне як дефініція є складовою частиною поняття «політичного лідерства». Воно має різне смислове навантаження, низку відмінностей і не може вважатися тотожним.

4. Партійне лідерство є формою керівництва та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, управління з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Підсумовуючи, відзначимо, що створення концепції партійного лідерства слід вважати провідним завданням партології та політології. Це дозволить зрозуміти природу цього феномену, виділити напрями та стратегію наукового дослідження.

Як свідчить досвід партійного життя в Україні впродовж останніх років, роль певної партії у вітчизняному політичному процесі великою мірою визначається її керівниками. Фактор лідерства відіграв помітну роль у передвиборчій кампанії та місцевих виборах у нашій країні (жовтень–листопад 2010 р.). Звичайно, що лідери як організатори, ідеологи, наставники та натхненники будуть надзвичайно потрібними провідним партійним силам у ході підготовки та участі в парламентських виборах (2011 р.).

1. Іпатов Е.Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В.В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право». / Зб. наук. праць. — К.: ІВЦ «Політехніка», 2010. — № 1 (5).

2. Адашис Л.І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу на виборах народних депутатів України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л.І. Адашис. — Харків, 2010.

3. Кафарський В. І. Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В. І. Кафарський. — К., 2010.

4. Тищенко Ю. А. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К.: Агентство «Україна», 2010.

5. Мейтус В.Ю. Политическая партия: стратегия и управление / В.Ю. Мейтус, В.В. Мейтус. — К., 2004.

6. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навч. посіб. — К., 2008.

7. Морарь М. В. Партійний лідер у політичних процесах сучасної України // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: ІНТАС, 2010. — Вип. 49.

8. Рудич Ф. М. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. — К., 2008.

9. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Либідь, 2002.

10. Токошенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізації взаємодій. — К.: УАДУ, 2001.

11. Пахарев А. Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: Автореф. дис. ... докт. політ. наук. — К., 2003.

12. Головатий М.Ф. Класи і партії. — К., 2008.

13. Рудич Ф.М. Політологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 2006.

14. Колташов Василий Георгиевич. Политическое лидерство // http://lit.lib.ru/k/koltashov_w_g/text_0020-1.shtml

15. Цікул І.В. Трансформація інституту партійного лідерства в сучасній Україні (гендерний підхід) / І.В.Цікул // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / Укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин — Львів, ЦПД, 2008.

16. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры / А.Д.Пахарев. — К.: Знание Украины, 2001.

17. Лысюк А.И. Социокультурная детерминация политического лидерства: содержание, способы, эволюция / А.И.Лысюк. — Черновцы: Букрек, 2008.

18. Корнієнко В.О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізм реалізації в сучасній Україні / В.О.Корнієнко, І.Д.Похило. — Вінниця: ВНТУ, 2009.

19. Волинський А.В. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів / А.В.Волинський // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5.

20. Павленко І.А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України / І.А.Павленко // Стратегічні пріоритети. — 2008. — №1(6).

21. Томенко М.В. Партийна еліта України / М.Томенко, В.Олійник. — К.: Логос, 2000.

22. Зульдбах Вальтер. Основы образования политических партий / пер. с нем. И.Гилярова, предисл. А.Исаев. — М.: Европа, 2006.

23. Політологічний словник / Ю.С.Шемшученко (відп. ред.), В.П.Горбатенко (упоряд.). — К.: Знання, 2005.

24. Волкова Н.П. Педагогіка / Н.П.Волкова. — К.: Академвидав, 2009.

Акаймова Анжела Валеріївна

СЕМІОТИЧНИЙ АНАЛІЗ У КОМУНІКАТИВНІЙ ТЕОРІЇ

У статті досліджуються питання знака і системи знаків. Авторка пропонує власне бачення семіотичного аналізу в комунікативній теорії. Основна увага приділяється специфіці взаємозв'язків і взаємин знаків, їх формі та значенню.

Ключові слова: семіотика, аналіз, комунікативний, теорія, значення.

Angela Akayomova Semiotics analysis is in communicative theory. In the article explored question of sign and system of signs. An author offers the own seeing of semiotics analysis in a communicative theory. Basic attention is spared the specific of intercommunications and mutual relations of signs, their form and value.

Key words: semiotic, analysis, communicative, theory, sense.

Починаючи зі стародавніх часів, можна виділити дві принципові течії у відношенні до слова, до словесного знака, до знака взагалі. Ці погляди простежуються не тільки в наукових парадигмах, але і в наївних поглядах на мову і комунікацію. Спочатку розглянемо два терміни, широко використовувані в лінгвістиці завдяки данському лінгвістові ХХ століття Луї Ельмслєву [1, с. 143]: план виразу і план змісту знака. Перший, в спрощеному сенсі (для вербальної мови), це — звучання і значення. Другий, для інших різновидів комунікації, це — зовнішня оболонка знака (візуальний образ, архітектурна споруда, жест, вчинок або подія, піктограма тощо), а також — значення. Семіотика або семіологія, таким чином, є наукою про значущі форми, засоби виразу значення.

Наївна свідомість у процесі використання мови не розділяє ці два плани виразу і змісту. Одночасно це і зруйнувало б комунікацію, і зробило б вербальні і невербальні мови непридатними для використання.

Семіотичний аналіз неминуче стикається з двома сторонами знака, їх взаємозв'язком і взаєминами. Виходить, що якась форма (струс повітря людським мовним апаратом, зображення на аркуші паперу, фотографія, наскальне зображення тощо) може щось позначати для когось, а це значення може впливати на думки і вчинки людей. Може бути, це значення знаходиться «всередині»

цих знаків. Питання про значення — головне і найпарадоксальніше питання комунікативної теорії і всього гуманітарного знання.

Ще античні філософи сформулювали два підходи до зв'язку звучання і значення (при цьому значенням слова — переважно іменника або іноді дієслова — вважався предмет або дія, яку воно позначало). Побутова свідомість наївного користувача комунікативної системи «не замислюється» [2, с. 78]: шовкова латочка — це просто шовкова латочка. Первісна свідомість (це доведено численними спостереженнями етнографів за ритуальними діями тощо) не розділяє не тільки звучання і значення, але і ототожнює предмет зі словом, що позначає його, або іншим символом. Варто пригадати про змови, чаклунство, коли дії над символами вважалися здатними змінити існуючий стан речей.

Багато сучасних людей вірять в прикмети: коли асоціативний або традиційний зв'язок предметів з людьми і подіями (план змісту) береться за реальний зв'язок, люди вірять в можливість впливати на події, на долю свою й інших людей. Зв'язок між чорною кішкою, що перебігла людині дорогу, і людиною є семіотичним: образ чорної кішки (план виразу) традиційно пов'язаний з можливістю нещастя (план змісту). Люди «не ладнають з котом» тільки завдяки засміченості своєї свідомості асоціаціями, що приймаються ними на віру, без аналізу. Людям просто необхідно жити у міфологізованому світі, де звучання і значення, знак і предмет пов'язані, оскільки ця зв'язка в свідомості дозволяє організувати як роботу самої свідомості, так і дії людини в навколишньому світі. Знаки, таким чином, це міфологічні одиниці (міфологеми), які сприяють організації людської діяльності. Якщо почати їх аналізувати, то міф руйнуватиметься, зупиниться і діяльність. Тому в людському суспільстві відбувся поділ праці: велика частина людей зазвичай не замислюється, використовуючи знаки; замислюються тільки фахівці, дослідники і комунікативні технологи.

Знак як міфологема — дуже економний засіб. Не треба щоразу аналізувати, чому той або інший звуковий або візуальний комплекс посилає наша свідомість до певного предмета або ідеї. Як пише теоретик масової комунікації М. Маклюєн, міф не шкутильгає, а стрибає. Це не є недоліком комунікації. Якби доводилося міркувати над кожним знаком, комунікація просто зупинилася б. Якщо спробувати кілька хвилин читати те саме слово, можна зіштовхнутися з відомим у психолінгвістиці парадоксальним явищем: вивітруванням семантики. Слово перестане мати

значення для дослідника. Так, експериментальним шляхом можна довести існування двох семіотичних планів.

Проте ця «передчасність висновків» може відіграти і негативну роль: дослідника можуть обдурити, змусивши зробити швидкий висновок, якого він міг би і не зробити, якби вирішив подумати довше. Особливо широко цим користуються політичні діячі і пропагандисти. Якщо слово в побутовій свідомості настільки тісно пов'язане з предметом, то іноді можна пред'являти електорату слова замість предметів і реальних вчинків. Варто пригадати продовольчу програму ЦК КПРС, коли передбачалося, що маніпуляції зі словами мають «нагодувати народ» [3, с. 256]. Подібна нерозчленованість предмета і слова, значення і звучання зумовлена суто технічно: розчленовану мову використовувати неможливо. Проте в цьому і полягає сенс: можливість якщо не брехати, то містифікувати, вводити наївну людину в оману щодо стану речей за допомогою слів.

Це стає можливо, якщо звернутися до стародавніх греків. Дві теорії, висунуті в ту епоху і в сучасних підручниках називаються так, як були названі тоді: за природою і по встановленні. Слова пов'язані з предметами (звучання із значенням), що позначаються, за природною необхідністю, майже детерміністичною природною закономірністю. Або ж навпаки: слова ніяк природним чином не пов'язані з предметами, а їх значення приписується їх звучанню за початковою домовленістю, по встановленню. Проте варто відразу зазначити, що обидві ці теорії в сильних своїх варіантах давно вже не використовуються.

Водночас, саме в цьому пункті міститься найбільш смертоносна зброя будь-якої ідеології, пропаганди, реклами. Адже наївний користувач дійсно добровільно помиляється щодо природного зв'язку звучання і значення, слова і предмета (це називають мотивованістю знаку). Для користувача комунікативної системи зручніше, щоб слово в його діяльності безпосередньо зв'язувалося з предметом. Саме тут маніпулятор громадської думки «підсовує» наївному користувачеві потрібне йому (маніпулятору) слово замість потрібного тому (користувачеві) предмета. Прикладів цьому є маса як в сучасному політичному житті, так і в минулому (сучасні комуністи виступають маніпуляторами щодо осіб пенсійного віку, білоруський президент Лукашенко — відносно тих, хто носить за Радянським Союзом, демократи — в грі з національною і націоналістичною лексикою). У стратегії обману є ще маса

ниток, проте основа і сама можливість обману виникає через незбіжність інтуїції наївного користувача щодо мотивованості знаку з реальною незв'язаністю значення зі звучанням, принциповою невмотивованістю знаку.

Теорія зі встановлення, незважаючи на її удавану протилежність, також представлена в міфологізованій свідомості наївного користувача. Більшість нелінгвістів переконана, що правила в мові встановлюються кимось, а мовознавці займаються розробкою цих правил. Мовознавство — це наука про те, як правильно говорити. Цей міф знаходить своє віддзеркалення в особливому жанрі «листів до редакції» [4], в яких автори протестують проти того або іншого слова і «скаржаться» в газету. Треба сказати, що це — лише один з проявів однієї з найбільших помилок людства, що стосується всього так званого «гуманітарного знання». У гуманітарному знанні, як відомо, суб'єкт і об'єкт дослідження ніби «збігаються» в одній особі — людині. Виникає спокуса нав'язати пізнаваному світу своє бачення, а то й примусити цей світ жити за придуманими і впроваджуваними людською волею законами. Подібна спокуса виникає і під час вивчення світу зовні-людською (фізичною), але там легше від нього позбавитися. У сфері гуманітарних знань виходить, що мова й інші комунікативні і суспільні системи — властивість моя, людини; отже, я можу робити з ними все, що хочу. Проте носії таких думок не враховують одного вельми істотного чинника: чи погодиться решта учасників процесу комунікації з їх думками і нововведеннями? Зрозуміло, суб'єкт (людина) і об'єкт (людина) в гуманітарному знанні збігаються, але, по-перше, це різні ролі людини, а по-друге, тут мається на увазі абстрактна, сукупна людина, окремий же індивід — всього лише людиноодиниця і не може претендувати на репрезентацію всього людського співтовариства або навіть окремої соціальної групи. Не зможе вона і нав'язати свої правила вживання мови решті індивідів. Аналогічне становище і в інших гуманітарних системах: у системі економічних взаємин, можливо, людині й хочеться мати багато грошей, але її сусід не дає їх їй просто так. Як в економічній системі (інфляція), в системі мовної діяльності спостерігаються закономірності, не залежні від волевиявлення окремого індивіда, тобто такі, які прийнято називати «об'єктивними» [5, с. 179]. Саме ці закономірності і цікаві для наукового дослідження комунікативних систем, в якому вивчаються не «правила з підручника», а інтуїції наївних користувачів. Це не

виключає і свідомої дії на мову і норми комунікативної поведінки (нормотетика — встановлення норм).

Слід підкреслити, що ані теорія за природою, ані теорія зі встановлення в їх чистому вигляді не можуть дати вичерпної відповіді на питання про співвідношення слова і мови, звучання і значення, плану виразу і плану змісту знака в різних системах комунікації. Сучасна семіотика висуває як свій основний принцип тезу про принципову невмотивованість знака, його арбітрарності. Це означає, що між звучанням і значенням немає необхідного, принципового зв'язку. Слід визнати, що цю тезу можна виявити в побутовій свідомості: у приказці «хоч горщиком назви, тільки в піч не сади». Принцип невмотивованості знака є першим фундаментальним законом семіотики, лінгвістики і теорії комунікації.

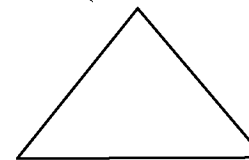
Іншою стороною знака є якраз його зворотна властивість, тобто мотивованість, його внутрішня форма. Поєднання цих двох принципів має розумітися діалектично. Знак як посередник між світом і людиною, сферою предметів і сферою сенсів не може не зазнавати впливу з двох цих сторін в усіх відношеннях. Довільність знака — його динамічна сторона, що зумовлює саму можливість комунікативного вживання і змін у системах комунікації. Довільне перенесення значення здійснюється вже в початковому пункті семіозиса (знакотворчості, створення знака), у вживанні *aliquis pro aliquo* (латинський вираз, що служить «девізом» [6] семіотики, воно означає: щось замість чогось). Мотивованість — консервативна, нормотетична сторона, яка зумовлює відносну стабільність картини світу в мові і комунікативних системах у цілому.

Довільність знаку не абсолютна і не відносна, але принципова; для виконання функції позначення байдуже, яка саме сторона об'єкта буде взята за основу для семіозиса. Рішення цієї суперечності можливе з введенням параметра часу і позиції користувача — відправника або одержувача повідомлення. До вживання (створення знака) відправник має поле можливого вибору, після вживання (створення) знака — це вже факт, який підлягає інтерпретації одержувачем. Можна зобразити динамічний аспект співвідношення мотивованості й арбітрарності знака графічно.

Проблема співвідношення слова і речі, слова і сенсу, мовного знака і значення породжувала і породжує масу суперечок і дискусій. У зв'язку з цим цікаво розглянути знак і систему знаків.

У семіотиці, лінгвістиці і теорії комунікації для дослідження знакових відносин прийнято користуватися так званим «трикутником Фреге» [7, с. 237], який можемо бачити на рис. 1.

Слово (чи інший знак)

Річ

Поняття

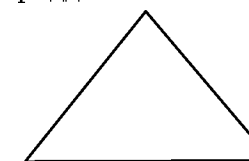
Рис. 1. Трикутник Фреге у семіотиці, лінгвістиці і теорії комунікації

Готлоб Фреге (1848–1925) — німецький учений, один із засновників математичної логіки — так писав про знак: «Вживаючи знак, ми хочемо сказати щось не про знак, але головним, як правило, є його значення».

Тип речі, предмета, явища дійсності називають денотатом знаку. Конкретну річ частіше називають референтом знаку. Оскільки людина позначає речі не безпосередньо, а через своє сприйняття речі, то в цю вершину трикутника часто поміщають уявлення про річ, сигніфікат знака. Поняття також іноді називають ще по-іншому: концепт або десигнат знака.

Трикутник Фреге може використовуватися в ширшому сенсі — для позначення зв'язків людини з навколишнім світом (рис. 2):

Знаряддя і знакові системи

Світ

Людина

Рис. 2. Трикутник Фреге використаний для зв'язків людини зі світом

Усе життя і діяльність людини і людства проходить у рамках цього трикутника. Три сторони трикутника Фреге дають три розділи семіотики: семантику (значення), синтактику (знак), прагматику

(людина). Знак не народжується раптово, в природі є можливості для його виникнення. Взаємодії предметів та істот можуть відбуватися безпосередньо, а можуть і бути опосередковані. Виділяють три види знаків за ступенем їх близькості до початкового предмета: ознаки, сигнали і власне знаки. Колір овочу або фрукта є ознакою зрілості або свіжості (і навпаки). Дим сигналізує про наявність пожежі. Знак виконує функцію заміщення предмета.

Природні знаки не є інтенціональними, навмисно спожитими. Людині властиві також ненавмисні знаки: тремтіння рук видає хвилювання, почервоніння щік — сором тощо. Хороший комунікатор за зовнішнім виглядом співбесідника цілком здатний передбачити хід розмови та її результат і навіть приховані наміри іншого комуніканта. В той же час, велика частина людських знаків — інтенціональні знаки, тобто вони уживаються навмисно, спрямовані на який-небудь предмет.

За ступенем відношення до означуваного виділяють іконічні, індексальні і символічні знаки:

- Іконічні знаки — образи, вони мають природну схожість з об'єктом, який позначається, хоч і достатньо умовно (ікона, картина, фотографія).
- Індексальні знаки вказують на об'єкт (вказівка пальцем, стрілкою, окриком).
- Символічні знаки умовні, не пов'язані з об'єктом, метафоричні, заміщають об'єкт, який позначається в дискурсі і думці (слова, деякі символи-алегорії: орел, ведмідь).

Семіологічні дослідження комунікативних систем багато в чому спираються на праці швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра [8, с. 48]. Соссюр розглядав знак як білатеральну (двосторонню) психічну освіту, яка сполучає поняття (те, що означається) і акустичний образ (те, що означає). Ця двостороння освіта створюється не для індивіда, а лише для колективу. Основним же внеском Соссюра в науку слід визнати ідею системності мови й інших комунікативних систем. Кожен знак, кожен елемент системи не існує і не має значення сам по собі: значення підтримується взаємним зв'язком усіх елементів системи. У подальшому російський вчений С. Карцевський (1884–1955), розвиваючи ідею знака, ввів поняття асиметричного дуалізму. Означуване і те, що означає, зв'язуються тільки на мить, кожне з них може мати свою історію розвитку. Так пояснюється, чому в історії знаків, у діахронії змінюється їх зовнішня форма (наприклад, фонетична зовнішність слова: староанглійське

hlafweord і сучасне *lord*, мають майже те саме значення), хоча знак може не втрачати при цьому свого значення.

Так само можна пояснити, чому, при тому, що в незмінному означає, значення (означуване) змінюється в історії, у діахронічному плані (наприклад, свастика як символ успіху в Німеччині тридцятих років і як символ ганебного минулого в сучасності). Те саме означаюче в синхронії може мати декілька значень (наприклад, слово ключ: інструмент для відкриття замків і музичний знак регістру). Нерідко можна зіткнутися з наївним поглядом на знак, що нагадує первісне нерозділення знака і предмета, означуваного і означуючого. Багато людей вважають, що знаки мають внутрішнє, природжене, «дійсне», «правильне» значення; що є «погані» і «хороші» знаки. Вони мають рацію тільки в певному смислі. Знак дійсно отримує оцінку інтерпретацію, але тільки з погляду всієї системи, коду, мови, яку застосовує користувач і його соціальна група. Наївні користувачі мови часто висловлюють «дивні» думки: українська — це така мова, яка була спеціально придумана, щоб смішити людей; і навпаки: у пострадянській Україні націоналісти вважають російську мову вульгарною і грубою, забороняючи виконання пісень російською. У наївних поглядах порушується принцип системної конгруентності (відповідності, сумісності): люди намагаються інтерпретувати знаки, які належать іншій системі, іншому коду, іншій мові, через посередництво своєї власної системи, своєї мови, своєї культури. Не можна бути грамотним або безграмотним, культурним або некультурним взагалі. Можна поводитися правильно або неправильно тільки з погляду певного культурного коду, мови, семіотичної системи, тобто системи умовностей. Якщо людина, скажімо, кладе ноги на стіл або посміхається в офіційній обстановці, то це може бути зовсім не відсутності виховання — можливо, вона є американцем. Якщо ми бачимо свастику на мавзолеї Ель-Регістан в Самарканді, то з цього зовсім не випливає, що стародавній народ, який побудував цю пам'ятку архітектури, був послідовником Адольфа Гітлера.

Символи самі по собі, без знакового і культурного середовища, без співтовариства, що використовує їх за обумовленими негласними законами, нічого не означають. У той же час не дарма кажуть, що символи правлять світом. Будь-який сучасний політик виступає на політичній арені не як біологічний індивід, а як імідж, символ, міф. І багато хто вірить, сподівається, боїться!

Сприйняття наївною свідомістю символу як реальності деякі дослідники назвали семіотичним ідеалізмом.

Цікава думка про мову і культуру В. фон Гумбольдта [9, с. 46]: «Кожна нація має своє поняття про ество» і «Мова описує навколо людини коло, вийти з якого можна, якщо тільки вступаєш в інше таке саме коло». Культурне і мовне коло навколо людини і співтовариства людей є посередником між ними і (ворожим чи ні) навколишнім середовищем. Консервативна функція комунікативних систем, яка охороняє норму всередині кола, фактично сприяє їх виживанню. Питання про межі, таким чином, також є питанням семіотичним: у природі немає державних кордонів.

З ідеєю системності і взаємодії систем пов'язані роботи Л. фон Берталанфі, біолога, який розробив поняття системи і типологію систем. У Загальній теорії систем визначаються відкриті системи (здійснюють імпорту і експорту елементів і структури) і закриті системи. Власне закриті системи навряд чи можливі (з ними була б відсутня комунікація), тому говорять про умовно закриті системи. Мову й інші системи комунікації можна визнати умовно закритими системами, оскільки вони, по-перше, живуть за власними внутрішніми законами, а по-друге, ніколи не імпортують елементи і форми інших систем. Такі явища, як запозичення іноземних слів (між двома мовними системами) або звуконаслідування тваринному світу (між мовою і світом) не можуть вважатися імпортом матерії або форми. У першому випадку, і значення, і звучання іншомовного слова інтерпретується вже наявними засобами приймаючої мови. Приймаюча мова ніби здійснює «переклад» знака своїми засобами. Елементи культури, як і будь-які інші знаки, також не запозичуються в семіотичному аспекті. Хоча в матеріальному їх якраз можна експортувати й імпортувати, але навіть тут виникають проблеми перекладу (інша напруга в мережі для побутових приладів, інші традиції кулінарної семіотики для продуктів харчування, відмінності в традиціях семіотики одягу і побуту тощо). Такий знаковий елемент одягу, як джинси, що мав у початковій культурі значення «повсякденний одяг», достатньо довго був символом свободи, молодіжного протесту, антисоціальної поведінки.

Нарешті, не тільки зв'язок того, що визначає, і того, що визначається у знаку, або знака з предметом, не вічний. Не вічне і остаточне створення самого знака. Знак сам може стати таким, який означає нове. Ю. Степанов [10, с. 94] пояснює таким чином появу стилістики і риторики. Якщо є можливість вибору хоча б з двох

знаків, то факт вибору набуває соціально-культурної значущості і може бути використаний для дії на співбесідника. Так, наприклад, слово «обличчя» є таким, що означає відповідні частини тіла людини. Але можна сказати «обличчя», а можна «морда». Вибір другого знака має додаткове соціально-культурне значення: бажання образити, прояв невихованості. Стилїстика, на його думку, складається із знаків знаків, знаків другого рівня знаковості.

Французький семіолог Р. Барт у такий самий спосіб пояснює появу міфу. Міф — це вторинний знак, що означає, яким є первинний двосторонній знак (первинний знак ведмідь означає тварину, вторинний — силу). Міф про силу російського ведмедя використовується в політичному дискурсі в символіці політичної партії «Єдина Росія». Далі — можна використовувати назву партії, де партія постає як символ сили, виражаючи віру в краще майбутнє країни, в здатність влади здійснити «сподівання народу».

Можна підвести підсумок, сформулювавши основні закони або принципи семіотики:

- принцип принципової арбітрарності знака;
- принцип системно-історичної обумовленості знака;
- принцип асиметричного дуалізму;
- принцип межі семіотичної системи;
- принцип багаторівневості семіозісу.

Отже, слід зазначити, що семіотика як наука не може бути повністю зрозумілою, вона розкривається суспільству в історії і кожній людині в її житті. Що насиченіше політичне життя, то глибшим є проникнення у зміст семіотики. Семіотика потребує культури й активного ставлення до символічної реальності.

1. Блинов А. Общение, звуки, смысл. — М.: РФО, 1996.
2. Ветров А.А. Семіотика и ее основные проблемы. — М.: ИПЛ, 1968.
3. Мисюров Д.А. Политика и символы. — М.: РИП-холдинг, 1999.
4. Норман Б.Ю. Язык как система знаков // Основы языкознания. — Минск: Бел. Фонд Сороса, 1996.
5. Покхлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. — М., 1995.
6. Соломоник А. Семіотика и лингвистика. — М.: Молодая гвардия, 1995.
7. Фоли Дж. Энциклопедия знаков и символов. — М.: Вече АСТ, 1997.
8. Де Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1977.
9. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. — СПб.: Петрополис, 1998.
10. Степанов Ю.С. Семіотика. — М.: Наука, 1971.

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ІНФОРМУЄ

Нове у політичній науці: огляд наукової літератури

Наукова бібліотека Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, науково-дослідна та інформаційна установа, щорічно інформує читачів про поповнення книжкового фонду новими виданнями Інституту, які надійшли протягом минулого року. Продовжуючи цю традицію, ми ознайомимо Вас з новинками 2010 року. В 2010 році Інститутом було видано 12 монографій, один підручник, 5 збірників наукових праць, наукові статті, які опубліковані в українських і російських журналах.

Отже, переглянемо праці наших науковців.

Збірник доповідей: Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України / Ред. кол.: Ю.А.Левенець, В.А.Войналович, О.П.Дергачов, О.М.Майборода та ін. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. — 416 с.

Робота, що вийшла друком, є збірником аналітичних доповідей з ряду актуальних проблем суспільно-політичного розвитку України.

Книга розрахована на науковців, аспірантів, студентів, державних службовців, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться сучасними політичними процесами в Україні та моделями їхнього аналізу.

Збірник: Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Ю.А.Левенець, М.Є.Горелов, М.І.Михальченко, О.М.Майборода та ін. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. — 208 с.

У збірнику розглядаються актуальні питання українсько-російських відносин у період кардинального концептуального «перезавантаження» підходу обох держав до міждержавних взаємин.

Для істориків, політологів, економістів, філософів, викладачів та студентів гуманітарних факультетів.

Відділ теоретичних та прикладних проблем політології (зав. відділом Ф.Рудич):

Колективна монографія: Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М.Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2010. — 336 с.

На основі широкого масиву наукових джерел, ґрунтового аналізу сучасних політичних процесів подається одна з ключових тем політологічної науки — специфіка формування, тенденції розвитку політичного класу в сучасній Україні. Дається визначення поняття політичного класу, яке в його сучасному розумінні порівняно недавно ввійшло до політології. Висвітлюються складові політичного класу — депутатський корпус, адміністративно-управлінська, дипломатична, військова еліти, політичні партії, громадські рухи, політологічні фонди. Розглядається процес напрацювання консолідованої ідеології. Подано процес становлення політичного класу в ряді країн СНД, Центральної і Східної Європи.

Розраховано на викладачів, аспірантів гуманітарного профілю, усіх, хто цікавиться проблемами становлення політичного класу в Україні.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2010. — Вип. 1 (45). — 322 с.

Збірник присвячений проблемі політичного класу. Пропоновані статті — результат виконання науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України у співпраці з ученими інших установ планової теми «Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку». У збірнику ґрунтовно аналізуються передумови становлення політичного класу в сучасній Україні, ряді пострадянських держав, країнах Центральної та Східної Європи.

Рудич Фелікс Михайлович. Чи багато влади потрібно владі? Україна в контексті трансформації політичних систем у державах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи. 2-ге доопрацьоване видання. Російською мовою. — К.: Наукова думка, 2009. — 302 с.

Монографія підготовлена на основі результатів наукових досліджень, попередніх публікацій автора. У книзі розкриваються теоретичні проблеми політичної системи суспільства, тенденції становлення і реформування політичної системи сучасної України. На основі порівняльного аналізу, виявлення загальних рис і відмінностей показана трансформація політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи. У заключному розділі викладається одна з актуальних тем сучасності — геополітика як наука: теоретичний і прикладний контекст, місце і роль України в геополітичному світі.

Для професійних політиків, політологів, істориків, філософів, правознавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться політичним життям країни.

Відділ етнополітології (зав. відділом Ю.Шаповал):

Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. — К.: Критика, 2010. — 655 с.

Монографія про дискурс, явище, яке і далі залишається в Україні й українознавстві радше обговорюваним, ніж аналізованим; про медію, феномен, який в українській науці й науці про Україну є, можливо, ще менш дослідженим, ніж дискурс; про сучасну Україну, яку автор вважає напрочуд цікавим об'єктом для дослідників дискурсу й медій.

Відділ національних меншин (зав. відділом М.Панчук):

Горбань Т.Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ — першої чверті ХХ століть. — К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. — 381 с.

У монографії на основі аналізу програмних документів українських політичних партій, науково-публіцистичного доробку знакових постатей українського національного руху, інших джерел розглянуто еволюцію ідеї українського національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці. В контексті українсько-російських відносин автор простежує трансформації автономістсько-федералістської та самостійницької течій у політичній думці Наддніпрянської України упродовж кінця ХІХ — першої чверті ХХ століть.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2010. — Вип. 2(46). — 286 с.

Збірник містить статті науковців, в яких розглядаються проблеми регіоналізму, національної ідентичності, етнополітики, мовна ситуація та мовна політика в Україні та ін.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2010. — Вип. 3(47). — 390 с.

Збірник вміщує статті співробітників Інституту та інших науковців, присвячені етнополітичним процесам в Україні, етністоричним дослідженням, політичній теорії та практиці, питанням політичного дискурсу.

Відділ етністоричних досліджень (зав. відділом В.Солдатенко):
Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. 3: Рік 1919. — К.: Світогляд, 2010. — 453 с.

У центрі уваги — аналіз протиборства, взаємодій і взаємовпливів сил, які уособлювали передусім соціальні й національні начала, коли майбутня доля народу вирішувалася на фронтах, що краями України, жорстко перевіряючи практикою істинність, життєспроможність суспільних альтернатив, запропонованих різними політичними таборами.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. 4: Рік 1920. — К.: Світогляд, 2010. — 442 с.

Остання, четверта книга історичних есе-хронік присвячена відтворенню й оцінці подій 1920 р. в Україні. Завершальний етап громадянської війни ознаменувався вирішальними перемогами Червоної армії над польськими інтервентами, залишками білогвардійських військ. Практично вичерпаними виявилися потенції Української національно-демократичної революції і повстанського руху, в тому числі махновського. З відновленням радянської влади на переважній частині України починалася нова історична доба.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Солдатенко В.Ф., Любовець О.М. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. — К.: Наукова думка, 2010. — 319 с.

У монографії відтворено панорамну картину подій карколомного 1917 року в Росії й Україні. На основі архівних матеріалів, тогочасної преси, історіографічних джерел здійснено аналіз реальних і гіпотетичних альтернатив суспільно-політичного розвитку України; досліджено ідеологічні доктрини, соціальну базу й регіональну впливовість політичних сил, які репрезентували кожен з цих альтернатив; з'ясовано місце та роль окремих політичних сил і партій у ході відстоювання тієї чи іншої альтернативи, показано ступінь їх зрілості й здатності керувати процесами. Висвітлюючи тогочасні події в усій їхній складності, постійній зміні й взаємозв'язку, автори розкрили масштабність, гостроту й напруженість боротьби за політичну владу в Україні, яка посилювалася вкрай складним переплетінням і протистоянням соціальних і національно-визвольних прагнень. Предметом особливої уваги

дослідників стали національні моделі суспільно-політичного розвитку України як альтернативи варіантам, запропонованим спочатку Тимчасовим урядом, а згодом більшовицьким РНК.

Розраховано на всіх, хто цікавиться історією Української революції 1917–1920 рр., проблемами становлення української державності та національним державотворчим досвідом початку ХХ ст.

Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — К.: ЩеК, 2010. — 304 с.

Автор висвітлює процес становлення вищих та місцевих органів державної влади в Україні за Української Народної Республіки (за часів Центральної Ради та Директорії) та Західноукраїнської Народної Республіки в контексті складного процесу національного державотворення у буремні 1917–1920 роки. Аналізуються успіхи та прорахунки державного будівництва, зокрема законодавча база, принципи формування та діяльності вищих законодавчих і виконавчих органів першої та другої УНР та ЗУНР, центральних і місцевих органів державної влади, форми та устрій українських державних утворень, причини падіння Центральної Ради та успіху перевороту П.Скоропадського, підготовка та суть повстання Директорії, соборницько-державницькі прагнення українців Закарпаття та передумови і наслідки Акту Злуки УНР та ЗУНР тощо.

Для істориків, правознавців, держуправлінців, політологів та усіх, хто цікавиться українською минувиною початку ХХ ст.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2010. — Вип. 4 (48). — 479 с.

Статті, які містить черговий збірник, у своїй переважній більшості присвячені з'ясуванню сутнісних характеристик партій, їх функцій у суспільно-політичному житті України, історичному досвіді становлення багатопартійності на вітчизняних теренах як у часи Центральної Ради та Директорії, громадянської війни, так і в радянський період української історії. Акцентується увага на взаєминах партій, державного апарату та їх впливах на формування владної вертикалі.

Актуалізується роль сучасних політичних партій в Україні, пропонується їх класифікація за участю у виборчому процесі, що допомагає виокремити організаційні засади діяльності політичних партій на межі ХХ — початку ХХІ століття.

Відділ теорії та історії політичної науки (зав. відділом М. Михальченко):

Коллективна монографія: Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики / Михальченко М. (кер. авт. кол.), Кармазіна М., Ковалевський В. та ін. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. — 358 с.

Монографія присвячена аналізу світоглядно-теоретичного поля сучасної української політики. Матеріали об'єднані ідеєю розробки нормативної та реальної моделей політичних практик сучасної України, що розробляються та реалізуються в ситуації ціннісного розколу населення України по лініях європейська / євразійська зовнішньополітична орієнтація, традиціоналістський / модерністський курс зовнішньої політики.

Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. — 615 с.

У монографії здійснюється дослідження феномену корупції в політологічному, філософському, історичному, правовому та інших аспектах, що забезпечує міждисциплінарний підхід. Системно і структурно аналізується явище корупції в Україні, але системний підхід є провідним серед усіх методологічних підходів. Реалізується завдання поєднання теорії і практики боротьби з корупцією.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів і практичних працівників.

Заремба А.В. Биробіджанский проект: идентичности в этнополитических контекстах XX — XXI ст. — К.: ПП «Золоті ворота», 2010. — 414 с.

Книга присвячена феномену Біробіджанського проекту ХХ — на початку ХХІ ст. Показано витоки Єврейської Автономної області на тлі політичних змін у СРСР та проаналізовано долю автономії в етнополітичному просторі Російської Федерації.

Вперше зроблено спробу реконструювати історичну генезу ідентичності ЄАО — поліетнічної автономії на Далекому Сході Росії, одного з суб'єктів Російської Федерації. Використано джерела мовою їдиш до вивчення Єврейської громадсько-політичної думки 1920–1980 років та проведено порівняльний аналіз еволюції автономних утворень у Російській Федерації.

Погребинська І.М. Идеали і реальність. Нариси з історії національно-культурної автономії в країнах Центральної і Східної Європи. — К.: ПП «Золоті ворота», 2010. — 474 с.

Аналізуються сучасні вітчизняні і зарубіжні підходи до втілення у практику принципу національно-культурної автономії, розглядаються моделі національно-культурної автономії як принципу, категорії права та інституту, здатного вирішувати і запобігати системним конфліктам у поліетнічних суспільствах. Узагальнено історіографічні наративи НКА в країнах Центральної і Східної Європи, політику урядових структур, політичних партій та угруповань щодо національно-культурної автономії в період національно-демократичної революції початку ХХ ст.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою етнополітичною історією.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2010. — Вип. 19. — 482 с.

Президентські вибори 2010 року показали, що, по-перше, розбудова політичної системи України залишається найактуальнішою проблемою політичного життя; по-друге, сучасні політичні технології успішно використовуються в Україні лише в двох аспектах — у виборчому процесі і в маніпуляції свідомістю мас; по-третє, зовнішньополітичний вибір України залишається суттєвим конфліктогенним чинником, який розколює країну за ціннісним критерієм.

Розбудова політичної системи України залишається найактуальнішою проблемою для національної еліти, в першу чергу для науковців. Адже будь-які реформи, конституційні зміни, перегляд виборчого законодавства неможливі без об'єктивної науково-експертної оцінки політичного життя держави в його ретроспективі та прогностичних моделях майбутнього.

Збірка наукових праць присвячена найактуальнішим питанням політичного розвитку України.

Сподіваємося, що наукові праці зацікавлять читача й викличуть бажання розмірковувати над опублікованим матеріалом.

ДАНИ ПРО АВТОРІВ

Акаймова Анжела Валеріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри маркетингу Української академії бізнесу та підприємництва

Балабан Ростислав Валерійович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Брежаря Світлана Григорівна, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Басараб Михайло Миколайович, директор Агентства стратегічних рішень «Знак», здобувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бурдяк Віра Іванівна, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, д.політ.н.

Зеленько Галина Іванівна, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, д.політ.н.

Кононенко Наталія Вікторівна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Кочубей Лариса Олександрівна, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, д.політ.н., професор

Красносільська Анастасія Олегівна, координатор проектів Українського незалежного центру політичних досліджень

Кудряченко Анатолій Іванович, директор Інституту європейської інтеграції НАН України, д.і.н., професор

Левенець Юрій Анатолійович, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, академік НАН України

Ляшенко Тетяна Михайлівна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Мачуський Валерій Валерійович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, к.пед.н.

Морарь Микола Васильович, докторант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, к.і.н., доцент

Нагорняк Михайло Миколайович, доктор політичних наук, доцент

Науменко Ольга Михайлівна, аспірант Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Пахарев Анатолій Дмитрович, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Резніченко Олена Михайлівна, зав. бібліотекою Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Рудич Фелікс Михайлович, завідувач відділу Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, д. філос. н., професор

Ткач Дмитро Іванович, завідувач кафедрою технології міжнародних відносин Університету економіки та права «КРОК», д.політ.н., професор

Черінько Ігор Павлович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Щербенко Едуард Васильович, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.філос.н.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 1 (51)

січень–лютий, 2011

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 16,12.

Підписано до друку 28.02.2011. Зам. №

Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнологічних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»

04213, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145

Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004

тел./факс: (044) 412-93-83

e-mail: delta_vidav@ukr.net

